

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia és
a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont folyóirata

120. kötet

Budapest
2024

Főszerkesztő

GUGÁN KATALIN

Szerkesztő

MATICSÁK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

BENŐ ATTILA

CSEPREGI MÁRTA

SIPŐCZ KATALIN

SIPOS MÁRIA

VÁSÁRY ISTVÁN

WAGNER-NAGY BEÁTA

Technikai szerkesztő

SZABÓ DITTA

Készült a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexálja és a REAL archiválja.

TARTALOM

Antal M. Gergely: Rövid szófejtések – öt ismeretlen származásának tartott szavunk eredete [Short etymologies – the origin of five Hungarian words previously classified as of unknown provenance]	5
Szabó Ditta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia: Egy komi-permják korpusz létrehozásának kihívásai: igék és melléknevek [Challenges for the creation of a Komi-Permyak corpus: Verbs and adjectives]	21
Szabó Réka: Az elme szó 'memória' jelentése az ómagyar korban [The use of elme 'mind' in Old Hungarian to mean 'memory']	49
Hrenek Éva: Tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim igék jelentéseinek összefüggései a felcserélhetőség és a szinonímia vonatkozásában [Inter-changeability and synonymy relationships across meanings of verbs that are synonymous (also) in their literal meanings]	79
Varga Mónika: <i>Szinte, szintén, éppen, majd</i> : funkcionális variáció és változás középmagyar regiszterekben [<i>Szinte</i> 'almost', <i>szintén</i> 'also', <i>éppen</i> 'exactly', <i>majd</i> 'almost': Functional variation and change in Middle Hungarian registers]	109
Markó Alexandra – Gráczy Tekla Etelka – Juhász Kornélia – Deme Andrea: Magyar artikulációs fonetikai kísérleti kutatások a kezdetektől napjainkig [Experimental research in Hungarian articulatory phonetics from the beginnings to the present]	157
Bánréti Zoltán – Ugrin Bálint József: Stratégiák a belső beszédben [Strategies in inner speech]	191
SZEMLE, ISMERTETÉSEK	
Csepregi Márta: Nyina Alekszejevna Liszkova (1944–2024)	247
Sipos Mária: Jevdokija Andrejevna Nyomiszova (1936–2024)	253
Janurik Tamás: Simoncsics Péter (összeáll.), Párhuzamos életrajzok. Hajdú Péter (1923–2002) és Robert Austerlitz (1923–1994) pályájáról	259
Pusztay János: Maticsák Sándor, Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga-Káma-vidéki finnugor anyaga	268
Vig István: Gregor Ferenc, A szlovák nyelv magyar elemei	278
Szabó Lilla Petronella: Baranyiné Kóczy, Judit – Sipőcz, Katalin (eds), Embodiment in cross-linguistic studies: the 'heart'	283

Rövid szófejtések – öt ismeretlen származásúnak tartott szavunk eredete

Antal M. Gergely

Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszék, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

The digitalized version of UEW, Uralonet, is a useful tool both as a database and as a search engine when it comes to finding new Hungarian or other Uralic etymologies, and as such, it has been used in my previous etymological research. In this paper, I present four dialectal or obsolete Hungarian words and one commonly used one that were all classified as of unknown or uncertain origin before, now showing their potential Uralic cognates with the help of Uralonet. The root of the dialectal word *gyóta* ‘forest; grazing area in a forest’ seems to be cognate with words listed under U **jotka* ‘Zwischenraum, Mitte’ (№ 193). The root of the obsolete word *hatak* ‘stomach, belly’ is very likely to be explainable from U **koks* (? **kops*) ‘intestine; any cavernous inner organ’ (based on № 1327), alongside Mordvinic, Mansi, and Selkup cognates. The obsolete word *héla* ‘Bromus; weedy area’ can be related to cognates of FW **kalke* ‘Haar; Halm, Achel’ (№ 1265), though phonologically this etymology is still a bit uncertain. The verb stem *hever-* and its newly suggested Ob-Ugric cognates could be questionably part of the word family under U? **kšrja-* ‘to be washed upon shore, to land; to drift, to float on water’ (based on № 361). The root of dialectal *szilke* ‘jar with a wide mouth’ and Mansi *суля* ‘бутылка’ seems to probably go back to U **šulz* ‘pot, trough’ (based on UEW № 982), with inexplicable derivation for the Hungarian word.

Keywords: etymology, unknown origin, uncertainty, cognates, research tool, Uralic languages, Hungarian

Kulcsszavak: etimológia, ismeretlen eredet, bizonytalanság, leánynyelvi megfelelők, kutatási eszköz, uráli nyelvek, magyar

1. Informatika az etimológiai kutatásban: az Uralonet nyújtotta lehetőségek ismeretlen eredetű szavak esetleges uráli kapcsolatainak feltárásában

Jelen írásomban folytatom a két évvel ezelőtt Rédei Károly emlékére megkezdett cikksorozatamat.¹ A potenciális uráli etimológiák megtalálásában egy kutatómódszertani újítást kezdtem alkalmazni sok évvel ezelőtt, amelyet a korábban megjelent etimológiai tárgyú írásaimban is használtam. Eddig azonban magát a folyamatot nem mutattam még be, így az alábbiakban, az újabb etimológiák ismertetése előtt kitérek a kutatás módszertani hátterére is.²

Az Uralonet régóta elérhető már az interneten, és bár maga a program nem mentes a hibáktól, rendkívül jól használható, és vannak kiaknázandó tulajdonságai. Üdvözlendő az a fejlesztés is, hogy a magyar szóalakokat összekapcsolták az azóta interneten megjelent Új magyar etimológiai szótár (ÚESz.) szócikkeivel. Eddig sokszor használtuk az Uralonetet az oktatásban, amikor ismert etimológiákat kerestünk például egyetemi hallgatókkal a finnugrisztika kurzus keretein belül. A magyar nyelv szókészletének mintegy 5–6%-a ismeretlen eredetű (Zaicz 2006: 11), és például az elhomályosult képzések miatt sok esetben az ősi tövek nem voltak megfejthetők. Emellett még a 20. században sem álltak rendelkezésre széles körben adatbázisok, szótárak nemcsak a rokon nyelvek, hanem a kontaktusnyelvek esetében sem a kutatók számára. Azonban éppen a keresőmotor teszi lehetővé, hogy megfelelő háttérismeretek birtokában ezen ismeretlen vagy bizonytalan eredetű magyar szavakhoz vagy szótövekhez lehetséges uráli megfelelőket keressünk – olyan magyar szavakhoz tehát, amelyek nem szerepelnek az UEW anyagában.

Az Uralonet keresőfelületének segítségével egy magyar szóalak hangtani jellemzői alapján néhány kattintással kereshetővé válik az adatbázis: ha tudjuk, hogy mely szó eleji vagy szó belseji hang milyen uráli (finnugor) vagy ugor kori előzményre megy vissza, akkor a feltehető előzmény alapján kikereshetők a rekonstruktumok, amelyek a potenciális rokon nyelvi megfelelőket tartalmazzák. Például az alábbiakban bemutatott *hatak* szó esetében kiindulhatunk a szó eleji *h-* < **k-* megfelelésből – ez azonban túl sok találatot eredményez, és lassítja a folyamatot. A szó belseji *-t-* hangról viszont tudjuk, hogy az vagy **-tt-*, **-tk-* vagy **-kt-* előzménnyel rendelkezik.

---

¹ Egyúttal köszönettel tartozom Várnai Zsuzsának, aki a módszer újszerűségére fölhívta a figyelmemet.

² Hálásan köszönöm továbbá lektoraim építő meglátásait, javaslatait, amelyek javításra, felülbírálásra és további kutatómunkára ösztönöztek.

lembe venni kilistázott rekonstruktumok közül. A megfelelő hangalak mellett pedig az ide illő jelentést kell továbbá kikeresnünk – ha van ilyen.

Fordított esetben megpróbálhatunk rákeresni a jelentésre vagy jelentéscsoportra is, ezek a találatok is segítségül szolgálhatnak a kérdéses etimológia kikövetkeztetésében. Az eljárás természetesen bármelyik uráli nyelv szavaira használható, ha ismerjük a megfeleltetéshez szükséges hangtani tendenciákat. Ebből a szempontból az Uralonet egy rendkívül hasznos adatbázisnak tekinthető, még akkor is, ha egyes rekonstruktumok már nem feltétlenül fogadhatók el minden tekintetben.

A kutatás ezzel az informatika által nyújtott segítséggel nagymértékben fölgyorsítható, megkönnyíthető – így sikerült több tucat ismeretlen eredetű magyar szó lehetséges uráli kapcsolatait áttekintennem, és ezekből már néhányat rövidebb-hosszabb közleményekben meg is jelentettem (pl. Antal M. 2018, 2022, 2023). E cikkben öt ilyen „találatot” mutatok be, ám terveim szerint a jövőben még számos további, hasonló etimológiát fogok a tudományos közönséggel megismertetni.

2. *Gyóta* ~ *jóta* 'erdő; erdei legelő'

Gyóta szavunk csak nyelvjárásokban fordul elő 'erdei legelő' jelentésben. A szó ismeretlen eredetű, a korábbi 'erdő' jelentésében elavult. 1211-től szerepel az írásos emlékekben (? *Iouta*), de a kétféle jelentés nehezen kronologizálható (TESz. 1: 1133; EWUng. 498; ÚESz.). Szerepel még 'legelő' és 'liget' jelentésben is (ez utóbbi főleg Baranyából, az Ormánságból, NMTsz. 332). Egyéb alakjai: *gyóta* 'legelő' (Sümeg, ÚMTsz. 2: 756); *gyolta* (Zala), *jóta* (Oklsz. 321), illetve a *kitészi gyóttáro* 'közszemlére tesz valamit' kifejezésben is megtalálható (ÚMTsz. 2: 756). A *gyolta* alak *-l-* eleme másodlagos, inetimologikus.

Az Uralonetet böngészve a **j-* kezdetű, **-tk-* hangkapcsolatot tartalmazó U **jotka* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek' (UEW № 193; vö. SSA 1: 242) rekonstruktumra bukkanunk, amelynek finn, mordvin, manysi és szamojéd megfelelői vannak. A jelentések a 'köz, közép' fogalomkörhöz kapcsolódnak; a finnben a 'köz' jelentésből 'összekötő (át-hidaló) fa' jelentés alakult ki (*jotka* 'Querholz; keresztgerenda', *jutko* 'vorderstes Querholz am Schlitten; szán keresztléce').³ A szamojéd alapalak **jotä* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek' (Janhunen 1977: 47).

Bár a magyar szó megvan *j-* kezdetű alakban is (*jóta*), a magyar *gy-* < **j-* változás szabályos, de szórványos tendencia (vö. *gyalog* < FU **jalka*,

³ A finn szó 'jukko; rakás' jelentése a *jukko* szóval való kontaminációból is származhat (SSA 1: 242).

UEW № 160); ugyanígy a szóközépi *-t- < *-tk-* változás is (vö. *út < U *utka*, UEW № 1096). Az első szótag hosszú magánhangzója arra utalhat, hogy a szótó eredetileg a pótlónyúlásnak köszönhetően **gyót* lehetett, ehhez társult egy szóvégi *-a* elem, amely talán egy rögzült Px3 (tkp. egy 'köze, közepe' jelentésű alak megszilárdulása).⁴

Mind az 'erdő, liget', mind az 'erdei legelő, legelő' jelentés úgy kapcsolható össze a 'köz' jelentéssel, hogy ezek a tájban vagy a térben egy elkülönülő, közbülső területet jelölnek. Az erdei legelő az erdő által körülvett, köztes tér, ebből érintkezésen alapuló rész-egész viszonyt kifejező metonimikus névátvitellel jött létre az 'erdő' jelentést. A manysi szavak 'közép' jelentése alapján az ugor korra nem tehető föl az 'erdő' jelentés. A *kitészi gyótaró* 'közszemlére tesz valamit' még őrzi a *gyóta* eredetibb, 'köz, közép' jelentését, így az ugor korra 'közép; köz, közbülső tér' jelentést rekonstruálnék.⁵

A fenti érvelés alapján tehát a *gyóta* nyelvjárási szó valószínűleg az uráli kori örökség részét képezi.

U **jotka* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek'

> FP **jotka* 'köz (térbeli és időbeli)'

> finn *jotka* 'tvärslå mellan ställningar utanför hus och väggen; Querholz, Querstock zwischen einem Gerüst und der Wand; keresztgereda, a szán keresztléce', *jutko* 'vorderstes Querholz am Schlitten; legelső keresztléc a szánon'

> erza *jutko* 'Zwischenraum; Zwischenzeit; Muße; (tér)köz; kö-zépidő; szabadidő'

> moksa *jutka* 'Zwischenraum; Zwischenzeit; Muße'

> Ug **jotta* 'közép; köz, közbülső tér'

> manysi *jät ~ jat* 'Mitte; közép'

> magyar *gyóta* 'erdő; erdei legelő, legelő, liget' ~ *gyolta, jóta* stb.

> PS **jotü* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek'

> enyec *jore ~ jode* 'Mitte; közép', *jorene ~ jodene* 'mitten drin; középen'

> nganaszan *jute-* 'Mitte; közép', *jutene* 'zwischen; között', *juteda* 'von der Mitte her; közepétől'

⁴ Másik lehetőségként megemlíteném, hogy az *-a* lehet kicsinyítő képző, amely így eredetileg 'kis köz' jelentést hozhatott létre, ez azonban kevésbé tűnik valószínűnek.

⁵ A magyar és a manysi nyelv közti időbeli távolság bőven ad lehetőséget a jelentésváltozások lezajlására, hiszen köztudottan nagyjából 2500-3000 éves elkülönülést kell figyelembe venni (vagy éppen áthidalni, vö. Honti 1997: 26).

- > szölkup *kota* ~ *kotä* 'Zwischenraum, Straße; Zwischenzeit; köz, utca; középido', *got* ~ *kot* 'väli; Zwischenraum; köz'
 > kamassz *žäde* ~ *žęde* ~ *zude* ~ *žöde* ~ *röde* 'Zwischenraum, Mitte; zwischen, inmitten; köz, közepe valaminek; között'

3. *Hatak* 'has, gyomor'

A 15. század elejétől datálható, ismeretlen eredetű, nyelvjárási *hatak* szavunk jelentése 'has, gyomor', továbbá másodlagosan kialakult a 'kiütés, pörsenés; kelés' jelentése is (19. századból). A 17. századtól adatolható a képzett *hatakos* alak 'hasas (edény, hordó)' jelentésben (ÚESz.). Hasan Eren 1944-ben vetette föl, hogy az általa *hatek* ~ *hatak* ~ *haték* alakban megjelölt szó esetleg összefügg az oszmán török (mára kihalt) *qatiq* szóval, amelynek alapszava a török *qat* 'der Kropf, Magen (bei den Vögeln); begy, (madár)gyomor'; a török és a magyar szó hangtani egyeztetését a *homok* < *qumaq* alakhoz hasonlítja (Eren 1944: 58). A TESz. nem cáfolja ezt a magyarázatot (TESz. 2: 72–73), az EWUng. (537) és az ÚESz. szerkesztői viszont nem tartják valószínűnek a török származtatást. Ezt magam is megerősíthetem: a szóvégi *-k* elemet Hasan Eren a *fazék* szóban megtalálható *-ék* képzővel (vagyis képzőbokkal) veti egybe (Hasan Eren ezen megállapítása helytálló, vö. Sárosi 2003: 145), viszont magyarázata alapján úgy tűnik, a *qatiq* szó *-q* képzője már az oszmán önálló életében jelentkezett, ez pedig mindenképpen kizárja a korai ótörök eredetet. Az oszmán kori átvétel lehetőségét pedig a szó török hódoltság előtti megléte is cáfolja. A *hatek* ~ *haték* 'Innerei, Bauch; gyomor' (RMG. 309) mellett továbbá ismert *hatag* 'börkiütés, pörsenések (kül. a háton)' és *hatagos* 'kiütéses' (Székelyföld, MTsz. 820) alakja is.

Az Uraloneten keresgélve azonban ennél sokkal kézenfekvőbb lehetőségnek tartom, hogy a magyar szó a finnségi és permi megfelelőekkel rendelkező finn-permi **koks* 'Bauch; has' alapnyelvi szóval függ össze (UEW № 1327).⁶ Az SSA szerkesztői szerint a távolabbi rokon nyelvek idetartozása bizonytalan, illetve felsorolják a karél *kohtu* 'kohtu; vatsa; méh; has', lüd *kohtuine* 'raskas; terhes', vepsze *koht* 'vatsa; has' és dél-észt *kõtt* 'vatsa; has', valamint észtt *kohus* ~ *kõtus* 'häpy; szeméremtest' szavakat (SSA 1: 383). Az EESR szerint a tő finnségi, és említi még a vót *kõhuz* 'vöökoht, talje; derék, öv', valamint az olonyeci karél *kohtu*

⁶ Az észtt *goatto -t- ~ goatto -d-* 'womb, uterus; méh' szó finn jövevény-szó, vö. még SSA 1: 383.

'rasedus; suur kõht; terhesség; nagy has' szavakat.⁷ A permi szavak nem szerepelnek a КЭСКЯ anyagában, ám Csúcs (2005: 343) a finn-permi etimológiát erősíti meg (< őspermi *kõt 'Bauch').

A magyar szó eleji *h-* hangot veláris vokális követi, a szó belseji *-t-* pedig visszavezethető a finnugor **-kt-* hangkapcsolatra vö. *két* < U *käkte (UEW № 227), így az egyeztetésnek hangtani akadályai nincsenek. Talán összefügg a magyar szóval az obi-ugor nyelvek közül a manysi (szoszvai) *хõхтум* 'голодный; очень засохший; éhes; nagyon kiszáradt' (СМРРМ 150), (kondai) *хохтам* 'голодный; éhes' (МаРyС 142) szócsalád. A manysi *-хт-* hangkapcsolat visszavezethető a **-kt-* hangkapcsolatra, vö. szoszvai, kondai *joхт-* < Ug **juktз-* 'kommen; jön' (UEW № 1762), szoszvai *тохәт* ~ kondai *тохт* < U *tuktз 'Querholz, Querleiste (im Boote); keresztfa, keresztléc a csónakban' (UEW № 1072). A fiktív szótőhöz *-m* képző járulhatott, amely így a *хõхтум* alakkal együtt létrehozhatta egy eredetibb 'gyomor' jelentésű szóból a hozzá szorosán kapcsolódó 'éhes' jelentést. A manysi szó idetartozását a fiktív *tõ* és az adatokból hiányzó 'gyomor' jelentés némileg kérdésessé teszi.⁸

Az UEW szerkesztői nem tartják elfogadhatónak a Setälä által fölvetett mordvin (erza) *kuvt'ol*,⁹ (moksa) *kuft'äl* 'Schote; hüvely' szavak összefüggését az ide vonatkozó finn *kohtu* 'anyaméh' szóval, ezek azonban hangtanilag szabályosan egyeztethetők az eddig sorolt rokon nyelvi szavakkal. További, talán ide sorolható rokon nyelvi megfelelő lehet a szölkup *qopta* 'hüvely, tok' (a szó forrása Hajdú 1982: 167), amelynek szókezdő hangja nem, csupán a szó belseji *-pt-* hangkapcsolata okoz problémát az egyeztetésnél. A szölkup *-pt-* ugyanis az UEW alapján ugyancsak **-pt-* hangkapcsolatra vezethető vissza szabályosan, melynek összesen két példája az *opt* < U *apte 'Haar; haj, szőr' (UEW № 23), és a *qopt* < U? *kopta '(gegenüber liegende) Stelle, (gegenüber liegender) Platz; (szemközti) hely, terület' (UEW № 357). Viszont az uráli alapnyelvre rekonstruált **-kt-* hangkap-

⁷ <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=k%C3%B5ht&F=M&C06=et> [letöltés: 2024.06.22.]

⁸ Elvetném továbbá a fosztóképzős alakot, mivel a manysiban a fosztóképző *-tVl* (vö. Honti 2019: 399).

⁹ Ld. irodalmi erza *кувѣл* 'стручок (напр. гороха, фасоли); hüvely (pl. borsóé, babé)' (ЭРВ 308), irodalmi moksa *куфтол* 'стручок; hüvely' (РМЭС 467).

csolat folytatása a szölkupban lehet *-kt-* ~ *-qt-*, *-t-*, *-tt-* vagy *-d-* is.¹⁰ Mivel azonban e két mássalhangzó-kapcsolat (**-kt-*, **-pt-*) kevés olyan rekonstruktumban fordul elő, amelynek van szölkup megfelelője, megkockázatom, hogy ritka **-kt-* > *-pt-* változással van dolgunk, amely a szókezdő **k-* (*q-*) miatt elhasonulásképpen jöhetett létre. Ennek korát azonban más szamojéd adat híján nem tudnám pontosan megállapítani, így azt feltételezem, hogy a szölkupban zajlott le a változás. A többi rokon nyelvben – beleértve a magyart – mind a **-pt-*, mind a **-kt-* előzmény elképzelhető, bár a finniségi és a manysi adatok egyértelműen a **-kt-* változatot támasztják alá.

A szamojéd adattal kiegészítve az immár uráli alapnyelvi jelentést némileg módosítani kellene a rekonstruktumot: a 'has' szűkebb jelentést kibővíteném, és így az alapnyelvi jelentés 'belsőség; üreges belső szerv: gyomor, méh, hüvely, szív stb.' lehetne, amely teret enged a szélesebb jelentésváltozatoknak. Úgy vélem, a szölkupban a 'hüvely' mint szerv lehetett az eredetibb jelentés,¹¹ amely metaforikus jelentésváltozás következményeként jelölhet tárgyakat (és így alakult ki a 'tok' is). A magyar szótót tehát nem ismeretlen eredetűnek, hanem magyar képzővel ellátott uráli kori örökségnek tekinteném, és vele rokon talán a manysi és szölkup, és minden bizonnyal a finniségi és a permi szavak töve is.

U **koks3* (? **kopt3*) 'belsőség; üreges belső szerv: gyomor, méh, hüvely, szív stb.'

> FP **koks3* 'üreges belső szerv: gyomor, méh, hüvely, szív stb.'

> közfinn **koku* 'gyomor > has; méh'

> finn *kohtu* 'Mutterleib, Gebärmutter; anyaméh; öl'

> karél *kohtu* 'kohtu; vatsa; méh; has', *kohtu* 'rasedus; suur kõht; terhesség; nagy has'

> lúd *kohtuine* 'raskas; nehéz'

> vepsze *koht* 'vatsa; has'

> vót *kõhuz* 'võõkoht, talje; derék, õv'

> délészti *kõtt* 'vatsa; has'

> észti *kõht* 'Bauch, Magen', *kohus* ~ *kõtus* 'häpy; szeméremtest'

¹⁰ Összesen öt uráli rekonstruktum alapján: *mekte* < U **mäkte* 'Rasenhügel, Hügel; gyepes domb, domb' (UEW № 525); *pakta-* < U **pukta-* 'hüpfen, laufen; ugrál, fut' (UEW № 810); *tuekta-* < U **sokta* 'umrühren, mischen; megkever, összekever' (UEW № 904); *täte* < U **tukt3* 'Querholz, Querleiste (im Boote); keresztfá, keresztléc a csónakban' (UEW № 1072); *sede* ~ *sitte* < U **käktä* 'Zwei; kettő' (UEW № 227).

¹¹ Vö. magyar *hüvely* (ÜESz.).

- >> erza *kuv’ol* ’Schote; hüvely’¹²
 >> moksa *kuf’âl* ’Schote; hüvely’
 > **őspermi *kôt ’gyomor > has; szív’**
 > udmurt *kēt* ’Bauch, Magen; Herz; has, gyomor; szív’, *kēt, kôt* ’Bauch, das Innere des Menschen, Herz, Busen (als Sitz der Empfindung); has, emberi belsőség, szív, kebel (az érzések helye)’, *keto, K kôto* ’schwanger; terhes’
 > zürjén *kot* : *kot-ku* ’брюшина; hashártya’, *kot-ku ū* ’низ живота; alhas’
 > permják *keta* ’trächtig (v. Kühen); vemhes (tehén)’
 > **Ug *koktš ’gyomor’**
 > magyar *hatak, hatek* ’has, gyomor’, *hatak* ’kiütés, pörsenés; kelés’, *hatakos* ’hasas (edény, hordó)’, *hatag* ’bőrkiütés, pörsenések (kül. a hátan)’, *hatagos* ’kiütéses, keléses (bőr, test)’
 > ? manysi (szoszvai) *хōхтум* ’голодный; очень засохший; éhes; nagyon kiszáradt’, (kondai) *хохтэм* ’голодный; éhes’
 > ? **PS *kaktâ ~ *koptâ ’hüvely’**
 > ? szölkup *qopta* ’hüvely, tok’

4. *Héla* ’vadzab; gyomnövényes terület; üres kalász stb.’

A ma már archaikusnak számító *héla* szavunk szintén ismeretlen eredetű, 1567-ben bukkan föl először *hólye* [*hőlye*] alakban, és eredetileg valamiféle gyomnövényt jelenthetett (pl. ’vadzab’); később kialakult a ’gyomnövényekkel, gazzal benőtt földterület, mezsgye’, ’üres kalász’, ’gabonarozsnok’ és ’a magvak borítóhártyája’ jelentése is (ÚESz.).¹³ A TESz. szerkesztői korábban a *léha* szó hangátvetéssel keletkezett származékának tartották (TESz. 2: 87), az EWUng. szerkesztői azonban ezt elvetették (544). Vas megyéből adathozható még *hiéla* ’harmattartó széltippan = nagy széltippan’ (ÚMTsz. 2: 914). A nagy etimológiai szótárak által idevont *héjafű*, *hője fű* stb. alakok viszont a latin *Hieracium* ’hőlgymál’ (< görög *hiérax*

¹² A dupla nyíl azt jelöli, amikor nem rekonstruálok köztes alapalakot, jelen esetben ösmordvint. Máshol, ahol egy-egy ágon belül csak egy nyelvből van adat, például finn, számi és mari, ott nem minden esetben adtam meg köztes alakokat.

¹³ A *héj, hiu, haj* szavakkal való rokonítást a *-la* elem kérdésessége miatt elvetném, továbbá a *héla* jelentése túl specifikus a ’kéreg’, ’üresség’, ’fejet borító szőr’ jelentésű szavakhoz képest. A 19. századtól adathozható *kaláha* szóval egyrészt a szó eleji *k-*, másrészt a kései felbukkanás és a lehetséges szláv eredet miatt (vö. TESz. 2: 315–316; EWUng. 665; ÚESz.) nem látom indokoltnak az összekapcsolást.

'héja, sólyom') tudatos fordításai lehetnek (vö. Vörös 2008: 206) – véleményem szerint ezek nem tartoznak ide.

A szó lehetséges finnugor megfelelőit a FW **kalke* 'Haar; Halm, Achel; szőr; fűszál, toklász' (UEW № 1265) rekonstruktum alatt találjuk (az Uraloneten a „2.1. Növény” fogalomkörből; ld. még SSA 1: 286). A finn *kalki* 'Halm, Haar; fűszál, hajsza', északi számi *guol'gâ* 'hair (but not the hair on the head of human beings), coat covering of hair; szőr, szőrkabát' vagy az erza *kalgo* 'Achel, Schäbe (vom Flachs od. Hanf); toklász, len vagy kender fás darabkái' szavak jelentésük és hangalakjuk alapján is egyeztethetőnek tűnnek a magyar *héla* szóval.

A szókezdő pozícióban jelentkező *h-* csak veláris vokális előtt jöhet létre, ám hasonló kezdetű, uráli korból megőrződött szavakat szintén találunk, vö. pl. *hölgy, hős, hernyó, here* stb. Az *é* így eredetileg mély hangrendű lehetett, vö. pl. *héj* < FU **koja* 'Rinde, Schale; kéreg, héj' (UEW № 328); *hív* < Ug ?U **kanz-* ~ **kajz-* 'rufen; hív' (UEW № 240) stb. (ld. még a 6. fejezetet). Az *-ő* hangot tartalmazó változat feltehetően későbbi fejlemény, bár valószínűleg ezt jegyezték le korábban.¹⁴ A szó belsejében az ősi **-k-* az **-lk-* hangkapcsolatban sem maradt meg, pl. *gyalog* < FU **jalka* 'Fuß, Bein; lábfej, lábszár' (UEW № 160); *csillag* < FU **éðlkz-* 'glänzen, schimmern; fénylik, csillog' (UEW № 84); *halad* < U **kulke-* 'sich bewegen, gehen (zu Lande und zu Wasser); mozog, megy (földön, vízén)' (UEW № 387) stb. A szóvégi *-a* eredetére vö. a *csíra* szó esetét, amely szintén a növények fogalmköréhez kapcsolódik, és amelynek *-a* végződése kicsinyítő képző vagy elhomályosult személyragos alak is lehet (Antal M. – Czéntnár – Németh 2022: 41–42).

A szemantikai összefüggéseket tekintve egyrészt a mordvin szavak 'toklász (a fűfélék levált magvas feje)', 'fás darabka' jelentései mutatnak párhuzamot a magyar 'üres kalász' és 'a magvak borítóhártájája' jelentéssel, másrészt a 'vadzab ~ gabonarozsnok' jelentés kapcsolódik a 'fűszál' jelentéshez (a vadzab tkp. pázsitfűféle, ld. Antal M. – Czéntnár – Németh 2022: 58). Mivel a magyar szócsaládból hiányzik a 'szőr' jelentés (amely finn-permi fejlemény lehet, de közelebbről csak a finnben és a számiban mutatható ki), ezért a finnugor korra 'fűszál; toklász, pelyva' jelentést következtetnék ki. Mivel obi-ugor megfelelőről nincs tudomásom, ennél a szócsaládnál az ugor korra nehéz alapalakot rekonstruálni, az ugor kori jelentés viszont mind a 'fűszál', mind a 'toklász, pelyva' jelentést tovább hordozhatta.

¹⁴ Ugyanez figyelhető meg pl. a *kígyó* ~ *kijő* szó alakpárjainál is (itt az eredetibb a palatális hangrendű alak; vö. UEW № 302).

A magyar *héla* szótó családját tehát bizonytalan, talán finnugor kori örökségnek tartanám.

FU *kalke 'fűszál; toklász, pelyva'

> FP *kalke 'szőr > fűszál; toklász, pelyva stb.'

> finn *kalki* 'Halm, Haar; fűszál, hajsál'

> számi N *guol'gá* 'hair (but not the hair on the head of human beings), coat covering of hair; szőr, szörkabát', L *kuol'ka* 'Haar (doch nicht Kopfhaar des Menschen); szőr', Ko *kũõñġA* 'altas Haar (z. B. beim Rentier); régi szőr (pl. rénszarvasé)'

> erza *kalgo* 'Achel, Schäbe (vom Flachs od. Hanf); toklász, len vagy kender fás darabkái'

> moksa *kalga* 'Achel, Schäbe (vom Flachs od. Hanf); toklász, len vagy kender fás darabkái'

>> magyar *héla*, *hólye* [*hólye*] 'vadzab; gyomnövényes terület; üres kalász stb.', *hiéla* 'harmattartó széltippan = nagy széltippan'

5. *Hever* 'tétlenül fekszik'

Jelenleg belső keletkezésűnek tartott *hever* igénk – melynek töve ismeretlen eredetű – 1372-től adatolt, régóta meglévő, köznyelvi szavunk, melynek létezett *hevér* (vagyis hosszú második szótagi magánhangzót tartalmazó) alakja is. Etimológiai szótáraink szerint a szóvégi *-r* gyakorító képző; a szó eredeti jelentése 'tétlenül fekszik' lehetett, a *heverő* mint bútor újkori származék (TESz. 2: 105; EWUng. 555; ÚESz.). Munkácsi tévesen a manysi *šau* 'müässig, faul; tétlen, lusta', *šūwēŋ*, *šāwēnt-*, *šūl-* 'faulenzén, müässig sein; tétlenkedik, lustálkodik', *sawij* 'müässig; tétlen' szavakkal próbálta rokonítani a *hever* igét (Munkácsi 1907: 341). A nyelvjárásokban van 'pihen', 'legeltet' és 'kotlik' jelentése is, amelyek a 'tétlenül fekszik' jelentéshez képest később alakulhattak ki (ÚMTsz. 2: 938).

E szó esetleg kapcsolható az U? **korŋa-* 'von der Strömung od. vom Wind ans Ufer getrieben werden, (ans Ufer) anlegen, landen; vkit / vmit az ár v. szél partra sodor, kiköt (vízparton)' (UEW № 361), bizonytalan besorolású alapszóhoz, melynek számi, nyenyec, nganaszan és szölkup párhuzamai vannak. Ezek összetartozása az UEW szerkesztői szerint a távoli rokonság miatt bizonytalan. Janhunén a szamojéd szavakhoz **kārā-* 'landen; leszáll, megérkezik' összamojéd alakot rekonstruált (Janhunén 1977: 54).

Az uráli megfelelőekkel hangtanilag csak akkor egyeztethető a magyar szó, ha mindkét *e* eredetileg veláris volt (ld. fentebb a 4. fejezetben), így az uráli rekonstrukcióban az első vokálist inkább **ŋ* hangként adjuk meg. A DEWOS-ban szereplő, egymással etimológiailag összetartozó hanti

xengortap, *xengortip* 'Schaukel/качели; hinta' és manysi *qenquer* 'Schaukel; hinta', *qenquert-* 'schaukeln; hintázik' (DEWOS 527) szavak további kiegészítői lehetnek az etimológiának, amelyek magánhangzója szintén *e*, és a szókezdő *x-* ~ *q-* alapján ezek is veláris előzményre utalnak. Az ugor szavakban hangátvetés történt, amely már az ugor korra lejátszódhatott: U **korŋa* > Ug **k̄ir̄ŋa* > **k̄iŋzra-*. Az obi-ugor szavak *-ŋg-* ~ *-ŋq-* eleme a **-ŋ-* gyakran előforduló, obi-ugor alapnyelvi fortíciója lehet,¹⁵ ezzel szemben a magyarban gyengülés eredményeként jöhetett létre a *-v-*. A hanti és manysi adatokkal összevetve a magyarban a szóvégi *-r* nem képzőelem, hanem a szótó szerves része. Problémát okoz viszont az, hogy a hantiban és a manysiban az *-r* végződés nem utal igére: mindkét nyelvben *-t* igeképző társul a szó végéhez (a hantiban még egy *-p* névszóképző elem is mutatkozik a 'hinta' jelentésű főnévben). A manysi *qenquer* alak ezért inkább későbbi elvonás lehet a régebbi *qenquert-* tőből.

A 'fekszik, elterül' jelentés a 'vízpartra sodródik' → 'kiterül a parton' → 'tétlenül fekszik' → 'hever' változással magyarázható. A dinamikus mozgásból a statikus állapotba való elmozdulás esetleg már meglehetett az ugor korban is, tehát a mai jelentés már a megállapodottságot fejezi ki (aminek előzménye a 'sodródás', és ennek eredménye a 'partra vetettség'). Továbbá a 'sodródik', 'lebeg a víz tetején' jelentésekből fejlődhetett ki az obi-ugor nyelvekben a 'hintázik' jelentés: 'sodródik' → 'hánykolódik' → 'hintázik'. Az ugor alapnyelvre 'sodródik; partra sodródik, kiterül a parton' jelentést rekonstruálnék.¹⁶

A sokféle hangtani és morfológiai változó miatt az uráli szavak összetartozása továbbra is bizonytalan. A magyar *hever* szó ezért feltételesen lehet csak uráli korból megmaradt örökség (a szóvégi *-r* elemmel együtt), melyhez talán kapcsolhatunk obi-ugor megfelelőket is.

U? **k̄ŋra-* 'partra sodródik, kiköt; sodródik, lebeg a víz tetején'

>> számi N *goar* 'ḡŋo- 'climb; go up; mászik, felmegy', L *k̄âr* 'ŋō- 'klettern; felmászik', Ko, Not *k̄ũâr̄ŋa-*, Kld *k̄uâr̄ŋp-* 'felmászik, felmegy (a hegyre)', T, K *k̄iər̄ŋe-* 'ans Land gehen, landen; földre száll, leszáll'

¹⁵ Az obi-ugor alapalak rekonstruálására most nem vállalkozunk, de szóbelseji **-ŋk-* hangkapcsolatot kellene tartalmaznia.

¹⁶ Itt is ki kell emelnem, hogy a jelentések több ezer év alatt eltérő irányokban változhattak, így nem várható el feltétel nélkül a szemantikailag szorosabb közös mozzanat megléte minden egyes leánnyelvben vagy a nyelvcsalád minden ágában.

- > **Ug?** *kijzɣa > **kijzra-* 'sodródik; partra sodródik, kiterül a parton'
- > ? magyar *hever* ~ *hevér* 'tétlenül fekszik; henyél stb.'
- > ? manysi *qenquert-* 'schaukeln; hintázik', *qenquer* 'Schaukel; hinta'
- > ? hanti *xengortap*, *xengortip* 'Schaukel/качели; hinta'
- > **PS** **kârâ-* 'landen'
- > nyenyec *çarâ* 'von der Strömung od. vom Wind ans Ufer getrieben werden; az áramlat vagy a szél partra sodor valamit', *çarâ* 'прибиться к земле течением или ветром; az áramlat vagy a szél földre hajt valamit', *çarîmba* 'носиться по волнам до тех пор, пока не выбросит на берег приливом; valamit a hullámok addig sodornak, amíg partra nem teszik'
- > nganaszan *kari?e-*, *karajea-* 'anlangen, landen; érkezik, földet ér'
- > szölkup *qartj-* 'anlegen (ans Ufer); kiterül (a parton)', *çaretja-* 'landen, anlegen'

6. *Szilke* 'széles szájú öblös cserépedény'

Szilke szavunk szintén nyelvjárási szinten rekedt, 1570-ből való első említése, jelentése 'széles szájú öblös cserépedény'. Más alaki előfordulása: *szélk[e]*, *szélke*. A *-ke* végződésről nem dönthető el, hogy kicsinyítő képző-e, a tő pedig ismeretlen eredetű. A szó a Dunántúlon kívül gyakori, és a nyelvújításkor került az irodalmi nyelvbe (TESz. 3: 754; EWUng. 1433; ÚESz.). Az ÚMTsz. szerint a: *szélke*, *szílke*, *szilke*, *szélke* 'különféle háztartási célokra haszn., különböző méretű és alakú, de rendszer. oldalán kiöblösödő cserépedény' (ÚMTsz 5: 167). A *szilke* MTsz-ben megadott jelentése: 'különféle nagyságú és alakú (legtöbbször cserép-) edény (fázék, köcsög, csupor, bögre, csésze, kis lábas)' (MTsz. 2128–2129).¹⁷

Az Uraloneten a „15.4. Tároló” fogalomkörre rákeresve találjuk az U? *sulz 'Gefäß; edény' rekonstrukciót (UEW № 982), amelynek észt, udmurt, enyec, nganaszan és szölkup megfelelői különösebb jelentéstani magyarázat nélkül könnyen egyeztethetők a magyar *szilke* szóval. Az észt *sulu* 'Trog, Verschlag im Zimmer für kleinere Tiere; vályú, láda a szobában kisebb állatok számára' nem szerepel az EESR-ben, és Janhunnen rekonstrukciói között sem találjuk a szamojéd szavakat. Az UEW-ben valószínűleg a változatos jelentések miatt tekintik az etimológiát bizonyta-

¹⁷ Az NMTsz. kiemeli még, hogy 'ételek tárolására' alkalmas (NMTsz. 863).

lannak, habár a nyelvcsaládon belüli példákkal támasztják alá a 'kanál' és az 'edény' jelentések összefüggését.

A magyar *sz-* az uráli vagy finnugor **ś-* hangra vezethető vissza, az **-l-* szó belseji helyzetben pedig többnyire megmarad. Egyedül a magánhangzó kérdéses az egyeztetés során: az eredeti *tő* vagy **szél*, vagy **szil* lehetett, és ezek vokálisai egyaránt visszavezethetők az ómagyar veláris **j* hangra (vö. pl. E. Abaffy 2003: 320–321). Az uráli (finnugor) **u* ~ magyar *i* ~ *ē* megfelelésre vö. *szij* ~ *széva* < FU **śuka* 'Rinde, Bast; Fell, Haut; kéreg, háncs; bőr, prém' (UEW № 981). További magyarázatra szorul a *-ke* végződés, ugyanis kicsinyítő képzőt feltételezni egy nagyobb méretű öblös cserépedénynél nem indokolt, hacsak a viszonyítás korábban nem egy még ennél is méretesebb tárolóedényhez, pl. egy hordóhoz vagy dézsához képest történt.

Közelebbi nyelvrokonaink közül a szoszvai manysiban található meg a *сулья* 'бутылка; palack' (CMPPM 113) szó. A szamojéd adatok alapján a szó nem lehet jövevényszó, hanem az itt fölsorolt uráli szavak rokona. A szó belseji palatális *-lb-* lehet szórványos palatalizáció következménye. Az nem teljesen eldönthető, hogy a szóvégi *-я* eredetileg nem palatális **ä* lehetett-e, ugyanis ez is eredményezhette a lágy likvidát. Ha ez utóbbival van dolgunk, akkor a szó eredetileg magas hangrendű lehetett (? **sül'ä*), amely összekapcsolódik a magyar szóalakok ingadozó hangrendjével. Így az ugor korra föltennék egy palatális hangrendű, a veláris hangrendű alakhoz képest későbbi fejleménynek tekinthető alpalakot is: Ug **silz* > **silz*. A közös ugor kori jelentés legegyszerűbben 'tárolóedény' lehetett, hiszen mind a *szilke*, mind a 'palack' jelentésű manysi szó funkcióját tekintve nem étkezésre, hanem valaminek a tárolására szolgál (magvak, liszt, folyadék stb.).

Mindezek megerősíthetik előzetes feltevésemet, miszerint *szilke* szavunk töve az uráli kori örökség része, maga a lexéma pedig magyar képzővel jött létre, a képző eredete és funkciója viszont nem dönthető el egyértelműen.

U **śulz* 'Gefäß, Trog; edény, vályú'

> FP **śulz* 'edény, vályú; láda'

> észt *sulu* 'Trog, Verschlag im Zimmer für kleinere Tiere; vályú, láda a szobában kisebb állatok számára'

> PP **śuljs* 'längliche Schüssel, Mulde'

> udmurt *śuljs* ~ *śulšs* 'längliche, runde, kleine Holzmulde in welche man z.B. das Mehl siebt; hosszúkás, kerek, kis favályú (amelybe pl. lisztet szitálnak)', *śulšs* 'längliche Schüssel; hosszúkás tál'

- > Ug **sijl3* > **sil3* 'tárolóedény'
  - > magyar *szélke*, *szélke*, *szilke* 'széles szájú öblös cserépedény'
  - > manysi (szoszvai) *силья* 'бутылка; palack'
- > PS **sulâ* 'vályú' > **szedőkanál**
  - > enyec *súðoka* 'trogähnliches Gefäß; vályúszerű edény'
  - > nganaszan *sil'á?ka* 'Löffel; kanál'
  - > szölkup *solang* ~ *solak* ~ *holak* ~ *holák* ~ *sólang* 'Löffel; kanál'

7. Összefoglalás

Mint azt röviden igyekeztem bemutatni, az Uralonet segítségével változatos módokon kereshetők potenciális rokon nyelvi megfelelők (a hozzánk tartozó alapnyelvi rekonstruktummal egyetemben) ismeretlen eredetű magyar (és más rokon nyelvi) szavakhoz, szótövekhez.

Az itt tárgyalt öt, egy kivétellel főleg ritka vagy kihalt szócsalád, vagyis a *gyóta*, a *hatak*, a *héla*, a *hever* és a *szilke* mindegyikéhez igyekeztem uráli vagy finnugor párhuzamokat fölmutatni, így javaslom ezen szavak, szótövek új besorolását: ismeretlen eredetű helyett uráli (finnugor) kori örökséggel számolhatunk, bár ennek bizonyossága az egyes szavaknál eltérő mértékű. A kutatást pedig szeretnénk folytatni további, hasonlóan ismeretlen vagy bizonytalan etimológiájú magyar szavak vizsgálatával.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Antal M. Gergely (2018), A magyar *őz* szó eredetéről. *Folia Uralica Debrecenien-sia* 25: 3–7.
- Antal M. Gergely (2022), Szófejtések Rédei Károly tiszteletére. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 71–87.
- Antal M. Gergely (2023), Szófejtések. Nyolc magyar szó lehetséges uráli kapcsolatai. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 55–86.
- Antal M. Gergely – Czentrár András – Németh Dániel (2022), Nyelvi és nyelv-járási kölcsönhatások kutatásának lehetőségei és korlátai az etimológiában: a *serke*, *csíra*, *sarjú*, (*gyógy*)*ír* szavak etimológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 7–69.
- Csúcs, Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. *Bibliotheca Uralica* 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- <https://doi.org/10.1515/9783112733257-001>

- EESR = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (koos. ja toim.) (2012), Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. <https://doi.org/10.54013/kk666a1>
- Eren, Hasan (1944), *Hatek*. Magyar Nyelv 40: 58.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.2307/415904>
- Hajdú Péter (1982), Chrestomathia Samoiedica. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1997), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- Honti László (2019), Ősi esetragok „rejtőzködő” ugor képviselői. Magyar Nyelv 115/4: 385–407. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2019.4.385>
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz: gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.3176/lu.1979.4.15>
- MTsz. = Szinnyi József (szerk.) (1893–1896), Magyar tájszótár 1. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1907), Das anlautende *h* im Ungarischen. Keleti Szemle 8: 338–342.
- NMTsz. = Kiss Gábor (főszerk.) (2019), Nagy magyar tájszótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- OklSz. = Zolnai Gyula – Szamota István (1902), Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest.
- RMG. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), Régi magyar glosszárium. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.33339/fuf.119705>
- Sárosi Zsófia (2003), Morfématörténet [Az ősmagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.3.5>
- SSA 1 = Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. <https://doi.org/10.3176/lu.1996.1.10>
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.3176/lu.1968.2.10>
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>
- UEW = Rédei Károly (Hrsg.) (1986–1989), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. Internetes változata: Uráli Etimológiai Adatbázis. <http://uralonet.nytud.hu/>

- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva. (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vörös Éva (2008), A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 85. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet – Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Zaicz Gábor (2006), Előszó. In: Zaicz Gábor (főszerk.), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 7–13.
<https://doi.org/10.2478/v10122-009-0014-x>
- КЭСКЯ = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. (ред.) (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Издательство наука, Москва.
<https://doi.org/10.3176/lu.1974.1.11>
- MaPyc = Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П. (1958), Мансийско-русский словарь. С лексическими параллелями из южно-мансийского (кондинского диалекта). Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР Ленинградское отделение, Ленинград.
- PMЭC = Щанкина, В. И. – Кочеваткин, А. М. – Мишина, С. А. (2011), Русско-мокшанско-эрзянский словарь. Поволжский центр культур финно-угорских народов, Саранск.
- CMPPM = Ромбандеева, Е. И. – Кузакова, Е. А. (1982), Словарь мансийско-русский и русско-мансийский. Пособие для учащихся начальной школы. «Просвещение» Ленинградское отделение, Ленинград.
<https://doi.org/10.3176/lu.1984.2.18>
- ЭРВ = Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В. (ред.) (1993), Эрзянь-рузонь валкс / Эрзянско-русский словарь. Издательство Русский язык – Издательство Дигора, Москва. <https://doi.org/10.3176/lu.1994.4.13>

Egy komi-permják korpusz létrehozásának kihívásai: igék és melléknevek

Szabó Ditta,^{1,2} F. Gulyás Nikolett,¹ Németh Szilvia¹

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék

²HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

The paper reports on the current steps in the creation of a new corpus of written Komi-Permyak under grant number NKFIH FK 143242. The texts of the corpus are annotated by our research group using the FieldWorks Language Explorer (FLEX) software by pre-labelling sentences with the built-in general-purpose morphological parser of the software and manually checking the resulting machine-generated suggestions. As an output of the project, we will make the FLEX file available for other researchers to help them annotate their own texts. In order to use the general parser, we need to prepare it for the Komi-Permyak language system, i.e. we need to formalize Komi-Permyak morphology according to the needs of the software. After describing the basic principles of the parser, the paper presents some concrete examples of the challenges of this process in relation to adjectives and verbs.

Keywords: FieldWorks Language Explorer (FLEX), Komi-Permyak, corpus building, adjectives, verbs

Kulcsszavak: FieldWorks Language Explorer (FLEX), komi-permják, korpuszépítés, melléknevek, igék

1. Bevezetés

Tanulmányunk a *Komi-permják korpusz* elnevezésű, a komi-permják nyelv írott változatát tartalmazó korpusz létrehozásának jelenlegi fázisát mutatja be.¹ Írásunkban azokat a problémákat, általános, illetve specifikus kérdéseket tekintjük át, amelyek a projekt során, a nyelvtanépítéssel kapcsolatban merültek fel az annotáló rendszerben végzett munka közben. Mind a komi-permják nyelv általános dokumentáltsága, mind pedig az elérhető nyelvtanológiai eszközök száma alacsonynak tekinthető több más finnugor nyelvvel (pl. az udmurttal vagy a mezei marival) összevetve. Kifejezetten

---

¹ Jelen tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Fiatal kutatói kiválósági program (NKFIH FK 143242) keretében készült. A projektről további információ található a <http://info.permcorp.elte.hu> weboldalon. Köszönjük a tanulmány névtelen lektorainak hasznos észrevételeit. Minden esetleges hiba a szerzők kizárólagos felelőssége.

csekély az angol nyelven elérhető adatok mennyisége, ennek megfelelően a nyelv az általános nyelvészeti kutatásokban sem könnyen hozzáférhető. Projektünk így kettős célkitűzéssel rendelkezik: angol fordításokkal közölt szövegekből álló korpuszunk létrehozása egyrészt elősegíti, hogy a nemzetközi kutatásban jobban hozzáférhető legyen a komi-permják nyelv. Emellett pedig a projekt végén közzé fogjuk tenni az általunk használt nyelvtechnológiai eszköz (a FieldWorks Language Explorer, a továbbiakban FLEx) komi-permják nyelvre felkészített változatát is, amely reményeink szerint nemcsak a korpuszban nem szereplő komi-permják szövegeket glosszázni kívánó uralisták, hanem az anyanyelvi kutatók számára is hasznos lehet a jövőben.

A komi-permják az uráli nyelvcsalád permi ágához tartozik, Oroszország európai részén, a Permi és kisebb részben a Kirovi Területen beszélt, veszélyeztetett nyelv. Vitalitását tekintve az EGIDS-skálán 5-ös besorolású, ami azt jelenti, hogy a generációk közötti nyelvtadás nem minden esetben történik meg (Lewis et al. 2015). A legújabb, 2020-as (2021-ben publikált) oroszországi népszámlálás szerint a komi-permjákok lélekszáma 55 786 fő volt, ami 41%-os csökkenést jelent a 2010-es adatokhoz viszonyítva (Pusztay 2022: 131), ezen belül körülbelül 44 000 fő vallotta magát a nyelv anyanyelvi beszélőjének (PEREPIS 2020).

A nyelvváltozat státuszával kapcsolatban hosszú idő óta nincs egyetértés a kutatók körében. A komi-permjákokat többben a komi nyelv egyik nyelvjárásának tekintik (Bartens 2000: 9; Rédei 1978: 37). Hausenberg (1998: 305) szerint a komi nyelvnek három nyelvjárása van: az északi (komi-zürjén), a déli (komi-permják), továbbá a keleti (jazvai) nyelvjárás. A nyelvjárásként való meghatározás melletti érvként gyakran említik, hogy a változatok közötti különbségek nem jelentősek, és elsősorban a lexikont és – kisebb részben – a fonológiát érintik (pl. Rédei 1978: 37–42). Az újabb szakirodalom is általában ehhez hasonló felfogást követ (ld. például Klumpp 2022: 471–474).

Ezzel szemben számos oroszországi, elsősorban anyanyelvi kutató szerint a komi-permják önálló nyelv (vö. Batalova 1975: 5, 2002: 7; Ponomarjova 2002, 2010), mivel a beszélők annak tekintik. A komi-permjákok és a komi-zürjének már a cári időktől kezdve adminisztratív szempontból elkülönülten éltek. 1925-ben létrehozták a Komi-Permják Autonóm Körzetet, amelyben a komi-permjákok az oroszországi finnugor nyelvek beszélői körében egyedülálló módon 60%-os többséget alkottak 2005-ig, amikor a területet beolvasztották a Permi Területbe. A zürjének és a permjáknak is van önálló irodalmi változata, noha a komi-permják irodalmi nyelv kialakításában nagy hatása volt a zürjének (Antal 2023: 45). Tanulmá-

nyunkban Batalova (1975) nyomán a komi-permjákra nyelvként hivatkozunk.

A komi-permják további nyelvjárásokra tagolódnak, ezek az északi, a déli és a felső-kámai (Batalova 1975: 3; Bartens 2000: 31–32). Az irodalmi nyelv a déli, Kudimkar környéki nyelvváltozaton alapul. Az irodalmi változatba – a komi-zürjén mintájára – beemelték az ún. $v \sim l$ morfológiai alternációt, ami eredetileg erre a nyelvváltozatra nem, csak az északra volt jellemző (Klumpp 2022: 473). Bár létezik sztenderdizált irodalmi nyelv, valamint van lehetőség a nyelv kis óraszámában történő tanulására (Zamyatin 2022: 79), a nyelvhasználat elsősorban a családi szintéren korlátozódik. Mivel a nyelvnek nincs hivatalos nyelvi státusza, a jövőbeni kilátásai kifejezetten negatívak.

A komi-permják nyelvű kiadványok száma alacsony (Zamyatin 2022: 86), a nyelvre elérhető nyelvtechnológiai eszközök száma pedig, ha növekszik is (Eberhard et al. 2024), még mindig nem túl magas. Ugyanez érvényes az udmurttal vagy a komi-zürjénnel való összevetésben is, például bár születtek már nagyobb szövszámú szövegtörzsek is, ezek pusztán automatikus annotációval vannak ellátva, ami (többek között a tanulmányban részletezett problémák miatt) azt eredményezi, hogy igen magas a hamis találatok aránya, jelentős korlátozásokkal használhatók. Az angolul is hozzáférhető anyagok köre pedig még ehhez képest is minimálisnak mondható. Jól érzékelteti a komi-permjákra vonatkozó, a nemzetközi kutatás számára angolul is hozzáférhető adatok szűkösségének mértékét az a tény, hogy a World Atlas of Language Structures nevű tipológiai adatbázisban csak 24 szerkezeti jellemzője szerepel, ez a szám a komi-zürjén esetében 51, a hantiában 72, a magyaréban pedig 155 (Dryer – Haspelmath 2013). Örvendetes, hogy a közelmúltban több olyan tipológiai adatbázis (Norvik et al. 2022; Havas et al. 2023; Skirgård et al. 2023) is napvilágot látott, amelyben a komi-permják adatok már nagyobb számban vannak képviselve.

Tanulmányunk a következőképpen épül fel: a bevezető rész (1) után ismertetjük a kis nyelvek korpuszépítésének gyakorlati problémáit, konkrétan az annotáláskor használandó morfológiai elemző kiválasztását (2. rész). A 3. részben bemutatjuk az általunk használt FLEx szoftver morfológiai elemzőjét, valamint a használata során felmerült kérdéseket. Ezek után két rövid esettanulmányt közlünk, hogy illusztráljuk a korpuszépítés során felmerülő egyedi és átfogóbb problémákat. A 4. részben a melléknévi, az 5. részben pedig az igei kategória morfológiai elemzésének problémáit ismertetjük. Végül pedig összegezzük eredményeinket és bemutatjuk a kutatás további irányait (6. rész).

2. A projekt során használt morfológiai elemző kiválasztása

Ugyan a komi-permják egyike az uráli nyelvcsalád legkevésbé dokumentált nyelveinek, az utóbbi években mégis egymással párhuzamosan egyszerre több szövegtörzs is készült, hogy megkönnyítse a nyelv kutatását. Ezek mindegyike elsődlegesen nem nyelvészeti vizsgálat céljára készült szövegekből álló digitális gyűjtemény (vö. Németh et al. 2023: 185–189), és mind tartalmaz valamilyen annotációt, melyeket elemzőszoftverek használatával automatikusan állítottak elő² (1. táblázat). Ez egy bevett gyakorlat a nagy beszélőközösséggel rendelkező nyelvekre készült nagy szószámú korpuszok esetében, mivel bár manuális ellenőrzés hiányában az eredmény elkerülhetetlenül nagy számú félreglosszázást és többértelmű címkéket is tartalmaz, ezt a korpusz nagy mérete mennyiségileg kompenzálja. A felhasználó ráadásul – akiről a korpuszalkotók impliciten azt feltételezik, hogy magas szintű tudással rendelkeznek az adott nyelvről – könnyedén kiszűrheti a hibás adatokat. A már létező komi-permják korpuszok csupán egy része tartalmaz mondatfordítást is a nyelvtani annotációkon, glosszákon kívül, és ezek minden esetben oroszul vannak, angol metanyelvvvel nem találkozhatunk.

Kutatócsoportunk ezeknek a korpuszoknak az előnyeit szem előtt tartva – és tanulva a hibáikból – egy olyan új korpusz építésén dolgozik, mely kutatók szélesebb körének szól. Az automatikus annotációk manuális ellenőrzésével elérhető magasabb fokú pontosság, valamint az angol fordítások miatt reményeink szerint az alacsonyabb komi-permják (vagy orosz) nyelvi kompetenciával rendelkező nyelvészek is tudják majd értelmezni az adatokat, ezzel pedig ösztönözhetjük a komi-permják nyelv bevonását az Oroszországon kívüli nyelvoktatásba és a klasszikus uralisztikán kívül eső, például tipológiai célú vizsgálatokba is.³

A projektünk célja emellett az is, hogy egy olyan digitális eszközt adjunk más kutatók kezébe, amivel azok könnyebben dolgozhatnak fel a saját maguk által gyűjtött vagy a kutatási céljaiknak a korpuszénál jobban megfelelő komi-permják szövegeket, vagyis egy olyan szoftvert, ami automatikusan előannotálja a szövegeket, és amelynek kimenetét a felhasználó könnyedén javíthatja, pontosíthatja.

---

² Léteznek annotáció nélküli komi-permják szöveggyűjtemények is, például a Turku Komi-Permyak Corpus (<https://finno-ugric-corpora.utu.fi/cqpweb/>), vagy a Finn Nemzeti Könyvtár Fenno-Ugrica nevű digitális gyűjteménye (<https://fenno-ugrica.kansalliskirjasto.fi/>).

³ A készülő korpusz szerkezetéről bővebben ld. Németh et al. (2023).

1. táblázat: A komi-permják nyelvű korpuszok

korpusz neve	a szövegek keletkezése	szövegek típusa	token-szám	annotáció típusa és módja
Korp (Borin et al. 2012)	1999–2020	Wikipedia-szócikkek	241 614	szó-faj, glossza, függőségi relációk (automatikus)
Коми Кыв Корпус – Перем Коми Юкӧн (2021)	1921–2022	szépirodalom (verses és prózai műfajok), folklór, ismeretterjesztő és tudományos írások, bulvár, egyéb	6 196 963	glossza (automatikus), orosz fordítás
Four Battles Corpus	1940	szépirodalom (prózai műfajok)	kb. 1900	glossza, mondatnani szerepek (automatikus), orosz fordítás

Erre az eszközre a korpusz szövegeinek annotálása során nekünk is szükségünk van (hiszen 300 ezer tokent teljesen manuálisan annotálni⁴ túl hosszú idő lenne, gépi előannotálással azonban jelentősen felgyorsítható a folyamat), létrehozásának pedig két lehetséges útja van: vagy készítünk egy saját morfológiai elemzőt (melyet felhasználóbarát felülettel ellátva publikálhatunk), vagy választunk egy hasonló célra készített, folyamatosan fejlesztés alatt álló szoftvert, melyet felkészítünk a komi-permják nyelv-rendszerre (és ezt a beépített nyelvtant tartalmazó állományt publikáljuk). A kutatócsoport már a pályázat beadásakor az utóbbi megoldás mellett döntött, mert egy már kész program használatával 1) az adott szoftvert már amúgy is használó nyelvészek minimális energiabefektetéssel tudják alkalmazni az eszközünket, 2) az adott szoftvert még nem használó nyelvészeknek nem szükséges felhasználói kézikönyveket szerkeszteni, hiszen ezt a szoftver készítői elvégezték, 3) nem szükséges a morfológiai elemzőnkhez felhasználói felületet programozni, 4) mentesülünk a komplexebb szoftverek fenntartásával járó fejlesztői munkálatok alól.

⁴ A tanulmányban annotációnak nevezünk minden olyan címkézést, melyet a nyelvi anyaghoz társítunk, a készülő korpuszunk esetében ezek a glosszák, a szó- és mondatjelentések, valamint a szófaji kategóriák.

Az elmúlt évtizedekben számos olyan szoftver vált elérhetővé, mely aluldokumentált nyelvek szövegeinek feldolgozására készült, ezek többsége azonban egészen pontosan a nyelvi dokumentációt hivatott megkönnyíteni, így kizárólag hang- és/vagy videófelveteleket lehet szegmentálni, fordítani és glosszázni velük (ELAN, EXMARALDA). Ezek a programok nem tartalmazzak általános célú morfológiai elemzőt, amit aktualizálhatnánk a komi-permják nyelvtanra, így bizonyos egyszerűbb automatizmusok kivételével kizárólag teljesen manuálisan lehet annotálni velük, ami azt jelenti, hogy az annotáló minden egyes szóalakot manuálisan bont összetevőkre, és manuálisan adja meg (esetleg egy listából kiválasztva) a címkéket. Mivel a korpuszunk kizárólag eredetileg is írásban közölt szöveget tartalmaz, és kifejezett igényünk volt morfológiai elemzőre is, ezeket a szoftvereket nem tudjuk használni, a FLEx azonban kiválóan megfelel a céljainknak.

A FLEx egy nonprofit alapítvány (SIL) által készített és jelenleg is aktívan fejlesztett szoftver, melynek elsődleges célja, hogy elősegítse a kis beszélőszámú nyelvek leírását, és kimondottan az új szótárak összeállításának és publikálásának folyamatát. A felületén keresztül két különböző morfológiai elemző (*parser*)⁵ is használható, egy fonológiai alapokon dolgozó, még kísérleti fázisban álló, illetve egy hagyományos elemző. A kutatócsoport az utóbbit használja, így a tanulmány további részében kizárólag ezt értjük az elemző alatt. A szoftver újabb verziói már azt is lehetővé teszik, hogy több annotátor párhuzamosan dolgozzon ugyanazon az állományon.

A szövegek FLEx-ben történő feldolgozásának két alapvető megközelítésmódja van. Az egyik, hogy a felhasználó a bevitt szövegeket mondatról mondatra, szóalakra szóalakokra haladva morfémákra szegmentálja és egyenként megadja a jelentéseiket, vagyis tulajdonképpen a glosszázással felépít egy szótárt, mely mind a szabad, mind a kötött morfémákat tartalmazza. A másik mód, hogy a felhasználó előzetesen importál a szótárba egy sor lexémát, emellett pedig többlépcsős szabályrendszerek segítségével felépíti a nyelvtant is, vagyis a kötött morfémáknak nem csupán a jelentését adja meg, hanem használatuknak szabályszerűségeit is (pl. azt,

⁵ Bár a nyelvtechnológiában a *parser* terminus többnyire szintaktikai (vagy legalább a szöveg szavainak sorrendiségét is figyelembe vevő) elemző szoftvert jelent, a tanulmány során mégis ezt használjuk a FLEx morfológiai elemzőjére azon oknál fogva, hogy a FLEx dokumentációja és felülete is így hívja az eszközt. Úgy véljük, hogy ha nem is szerencsés a terminológia, ezzel nem zavarjuk össze a nyelvtechnológiai háttérrel nem rendelkező, de a FLEx iránt érdeklődő olvasókat.

hogy egy affixum milyen szófajú szóhoz kapcsolódhat, milyen változások következnek be a szótóban a hatására, milyen alakváltozatai vannak stb.). Utóbbi munkafolyamat előnye, hogy a megadott információk alapján az eredetileg általános célú, de ily módon az adott nyelvre aktualizált morfológiai elemző képes azonnal előannotálni az összes szöveget. Az előannotáció kimenetét a manuális ellenőrzés során jóvá lehet hagyni (el lehet fogadni), ki lehet javítani, a hiányzó elemzést lehet pótolni, illetve egy esetlegesen többjelentésű elemnél ki lehet választani az aktuálisan érvényes jelentést. A FLEx-ben történő automatikus elemzés egyik fontos korlátja, hogy ha a szótár nem tartalmaz egy lexémát, akkor a szoftver nem fog javaslatot tenni a toldalékolt alakjára, vagyis nem fogja leszegmentálni róla a szótárban esetleg már szereplő kötött morfémákat sem. Mivel azonban a FLEx nem csupán előzetesen felépített nyelvtannal használható, lehetőség van arra is, hogy bármikor újrafuttassuk az elemzőt, így a szótár bővülésével a parser egyre több lexéma toldalékolt alakját fogja felismerni a feldolgozott szövegek számának növekedésével párhuzamosan.

Mindez azt jelenti, hogy a komi-permják nyelvtan FLEx-ben való felépítésekor alkalmazkodnunk kell a szoftver morfológiai elemzőjéhez, és ennek megfelelően szükséges formalizálnunk a nyelvi rendszert. A formalizálás során alkalmazott elvek egy része bármilyen egyéb morfológiai elemző készítésekor megjelenne, néhány azonban a FLEx sajátossága. A tanulmány további részében nagy vonalakban áttekintjük a FLEx morfológiai elemzőjének fontosabb jellemzőit, majd az igék és a melléknevek kapcsán felmerült egyes problémák ismertetésén keresztül bemutatjuk, hogy mennyire komplex feladat ez.

3. A FLEx morfológiai elemzőjének alapelvei

Mivel a FLEx morfológiai elemzője arra készült, hogy mind agglutináló, mind flektáló nyelvekre használható legyen, így kezeli többek közt a ragozást, a szóképzést (képzőkkel és szóösszetételekkel is), az epentézist, a több elemből álló affixumokat (pl. cirkumfixumok), az infixációt és a duplikációt is. Bár van lehetőség zéró morfémák megadására is, ezek lassíthatják az elemzést.

Ennek a flexibilitásnak az a hátránya, hogy a használati szabályok megadása egy bonyolult, többlépcsős struktúrán keresztül lehetséges még akkor is, ha az elemző szempontjából komplexebb problémák (pl. magánhangzó-harmónia) nem merülnek fel a komi-permjákkal kapcsolatban. Mivel azonban a felépített nyelvtan bármikor szerkeszthető, az esetleges hibák korrigálása az annotálás bármely pontján lehetséges. Az általunk FLEx-be épített formalizált nyelvtan minősége a projekt végeredményeként létrejövő

korpuszon nem fog látszani (hiszen manuálisan ellenőrzi minden szóalakot), de mind a saját munkánk megkönnyítése, mind a projekt végén nyilvánosan elérhetővé váló FLEx állomány miatt a lehető legpontosabbnak kell lennie.

Az elemző működését és a nyelvtanépítés módját leíró legteljesebb dokumentáció a FLEx súgóján keresztül érhető el, ami példákkal illusztrálja néhány komplex probléma formalizálásának módját, vagyis a szabályok esetenként több szinten történő definiálását.

A FLEx parser célja megegyezik más morfológiai elemzőkével: 1) ellenőrizni, hogy a szóalak egy létező szó-e a szótár és a megadott szabályok alapján, 2) meghúzni a morfémák határát a szóalakon belül, és 3) jelentést vagy nyelvtani kategóriacímekét társítani az egyes morfémákhoz. Ennek érdekében az elemzőnek ismernie kell, 1) hogy az adott morfémának milyen alakjai elfogadhatóak (mi a szótöve, vannak-e helyesírási, nyelvjárási vagy egyéb változatai, amiket ugyanazon szóként szeretnénk azonosítani, valamint hogyan viselkedik szóösszetételekben), 2) a morfotaktikai szabályokat, vagyis hogy egy jólformált szóalakon mely kötött morfémák jelenhetnek meg. Amennyiben több toldalék is előfordulhat együtt, akkor egészen pontosan melyek ezek, és milyen relatív sorrend figyelhető meg a szótóhoz és a többi kötött morfémához viszonyítva.

A FLEx már az importálás során mondatokra bontja a szöveget a központozás alapján, de a parser az elemzés alatt csakis egy-egy szóalakot vizsgál: ellenőrzi, hogy található-e a szótárban olyan lexéma, melynek a megadott szabályokkal létrejöhet olyan alakja, amilyen a kérdéses szóalak. Amennyiben igen, szegmentálja a szóalakot, és egy legördülő menüben felsorolja az összes glosszázási lehetőséget. Jelentős gyakorlati korlátnak számít, hogy ha a szótár nem tartalmaz egy lexémát, akkor a szoftver nem fogja leválasztani róla a szótárban esetleg már szereplő kötött morfémákat sem, illetve hogy a több szóból álló szerkezeteket (pl. összetett múlt időket) nem képes felismerni.

Azt, hogy melyik szó milyen toldalékokat vehet fel, és ezek milyen sorrendben állhatnak, különféle szabályokkal lehet megadni. Ennek során egymásra épülő módokon külön-külön beállíthatók a nyelvekben meglévő betűk (a több karakterből állók is), szófajok, tőtípusok, speciális hangkörnyezetek (melyek pl. többesjeji változásokat idéznek elő, vagy éppen a több karakterből álló betűk kettőzését definiálják), ragozási kategóriák (vagyis azok a grammatikai kategóriák, amelyek morfológiai eszközökkel kifejezhetők a nyelvben) és a szóösszetétel módja (a morfológiai és a szintaktikai összetételek szabályai).

A nyelvtan formalizálása során nem csupán a nyelveírásban használt kategóriákat és azok rendszerét kell figyelembe venni, hanem időnként alternatív csoportosításra is szükség van. Például minden kötött morféma definiálásakor meg lehet adni, hogy az milyen kategóriájú szavakhoz járulhat. A kategória elsősorban azt jelenti, hogy milyen szófajhoz kapcsolódhat, és ha ezt megadjuk, akkor a parser jelentősen kevesebb szegmentálási hibát ejt és kevesebb téves elemzést ad. Például abban az esetben, ha a szótárban benne van a *fagy* főnév, a *fagy* ige és az *-As* képző anélkül, hogy szófaji kategóriához rendeltük volna, a parser a *fagyás* szóalakra felajánlja a főnév+képző glosszát is az ige+képzőn kívül, de ha megadjuk, hogy csak igéhez kapcsolódhat, akkor csak az ige+képző elemzést ajánlja fel. Noha a kategória elsősorban azt jelenti, hogy az adott morféma milyen szófajhoz kapcsolódhat, ez nem minden esetben igaz, ugyanis egy-egy morfémához csak egy kategória rendelhető, ezért a szófaji kategóriák hierarchiáját úgy kell összeállítani, hogy legyen egy olyan főkategória, amely megadásával az alatta található összes szófaj hozzárendelhető egy toldalékhoz. Emiatt a sajátosság miatt előfordulhat, hogy szavak egy csoportját nem a nyelveírásban megszokott szófajok alapján szükséges elkülöníteni, hanem külön kvázi-szófajként kell beilleszteni a szófajok rendszerébe. Ilyen például, hogy a komi-permjákban (a magyarhoz hasonlóan) a melléknév számos főnévi végződést is felvehet, emiatt létre kell hozni egy olyan (a valóságban nem létező) felettes kategóriát, mely a melléknévet és a főnevet is magában foglalja (de pl. a mutató névmásokat nem, mert azok nem azonos elvek alapján toldalékolhatók). Ugyancsak ilyen probléma, amikor például az igék egy csoportja a többi igétől eltérő paradigmának megfelelően toldalékolódik (pl. történeti okokból), mert ilyenkor egy külön kategóriát (egy kvázi szófajt) kell létrehozni a nyelvtan-építés során és ehhez rendelni a kérdéses igéket, valamint a rajtuk megjelenő kötött morfémákat. Esetenként a kategorizációval sehogy sem tudjuk lefedni a valódi helyzetet, nem alakítható ki minden esetben jól működő hierarchia, ilyenkor értelemszerűen azt a részben működő kategóriarendszert érdemes választani, ami a legtöbb helyes elemzést eredményezi.

Egy szóalak jólformáltságának megállapításához azonban még távolról sem elég az affixumok szófaji kötöttségének megadása, hiszen egy meghatározott szófajú szótövön több toldalék is megjelenhet egyszerre, ám nem tetszőleges sorrendben. A FLEx-ben a morfortaktikai szabályokat az egyes szófajoknál lehet megadni sémák (template) formájában. Ehhez azonban az szükséges, hogy a kötött morfémák felvételekor megadjuk, hogy a végződés a jólformált szóalakon belül a szótóhoz (stem) képest hányadik morfemapozíciót (slot) töltheti be. Ennek megadását csak több lépcsőben

tudjuk kivitelezni. Először is előzetesen csoportosítanunk kell az affixumokat morfológiai viselkedésük alapján, és létre kell hozni a FLEx-ben is a csoportokat, körültekintően elnevezve őket, mivel az egyes affixumok szótárba vételekor csak a csoport nevét tudjuk megadni. A következő lépés, hogy amikor definiáljuk a szófajok jól formált szóalakjainak sorrendjét tartalmazó sémát, az egyes morfémapozícióknál megadjuk, hogy melyik morfémacsoport jelenhet meg az adott pozícióban. Ha több olyan morfémacsoport is van, ami megjelenhet például közvetlenül a szótó utáni első pozícióban, akkor több sémát szükséges létrehoznunk, mivel egy sémában morfémapozícióként csupán egy csoport megadása lehetséges (erről a 4. és 5. pontban részletesebben is szó lesz).

A fentiekben bemutatottakhoz hasonló, egymásra épülő szabályrendszer egyszerre rugalmassá és bonyolulttá teszi a FLEx-es nyelvtan felépítését, és egyben rá is kényszeríti a korpuszépítőt, hogy olyan jelenségekkel is behatóbban kezdjen foglalkozni, amivel korábban a nyelvi rendszer leírásának szempontjából kielégítően, gyakorlati szempontból azonban kevésbé alaposan foglalkozott a szakirodalom. A tanulmány további részében néhány ilyen kérdéses pontot fogunk bemutatni a komi-permják melléknevekkel és igékkel kapcsolatban.

4. A melléknevekkel kapcsolatos kérdések a FLEx szempontjából

Egy, a korpuszépítés szempontjából számos kérdést felvető téma a komi-permják melléknevek kategóriális státusza volt. Bár nyelvészeti szempontból sokat megtudhatunk a melléknevekről a szakirodalom alapján (Bartens 2000: 130–141; Batalova 1975: 166–173; Rédei 1978: 80–84), ezek az információk gyakran nem elégségesek a korpuszépítés szempontjából. Az alábbiakban először áttekintjük, hogy a komi-permják mellékneveknek milyen, a szakirodalomban is tárgyalt grammatikai tulajdonságai vannak, mi szolgáltatja az alapot a FLEx nyelvtanának melléknevekre koncentráló részéhez.

Morfológiai értelemben a melléknévként jelölt szavak nem főnevek, tehát morfológiai viselkedésük eltér a főnevektől abban az értelemben, hogy nem jelölik az eset kategóriáját (Batalova 2002: 63–76; F. Gulyás 2023a). Emellett a melléknevek, akárcsak a főnevek, többes számba tehetők, esetükben a többes szám jele az *-ös* (1) (Batalova 1975: 166).

- (1) *jonyd'ik-ös*
 fehér-PL
 'fehérek' (Batalova 1975: 166)

A melléknevek ugyanakkor jelzői pozícióban általában nem egyeztetődnek számban és esetben az általuk módosított főnévvel, de (feltehetően orosz

hatásra) elvéve találkozhatunk számban egyeztetett melléknévvel főnév mellett (2) (Bartens 2000: 130; F. Gulyás 2023b).

- (2) *basök-ös*   *žoriž-žez*
szép-PL   virág-PL
'szép virágok' (Ponomarjova 2010: 52)

Állítmányként a melléknév mindig egyeztetődik számban az alannyal, tehát a többes szám jele tipikusan az állítmányként megjelenő mellékneveken tűnik fel (3) (Rédei 1978: 81).

- (3) *Kyčöm nija basök-ös!*
milyen 3PL   szép-PL
'Milyen szépek!' (Komi Kyv Korpus)

A komi-permják melléknév fokozható, mely során a középfokot egy szuffixummal, a felsőfokot egy partikulával fejezik ki. A középfok a *-žyk/-žyk* szuffixummal képezhető (4), ugyanakkor ez a toldalék nemcsak melléknevekhez, hanem igékhez, mennyiségjelzőkhöz és tagadószóhoz is járulhat (Batalova 1975: 167). A felsőfokot a *med* partikula fejezi ki, mely írásban megjelenhet egybeírva a melléknévvel (5) vagy különálló szóként is a melléknév előtt (6) (Bartens 2000: 138; Batalova 1975: 169).

- (4) *pöriš-žyk*
öreg-COMP
'öregebb' (Batalova 1975: 167)

- (5) *med-bur*   *jort-tez*
SUPL-jó   barát-PL
'legjobb barátok' (Komi Kyv Korpus)

- (6) *med bur*
SUPL jó
'legjobb' (Rédei 1978: 82)

A melléknévből az *-a* szuffixum képez határozószót, ami közvetlenül a szótő után is állhat (7), de megelőzheti a komparatívusz jele is (8) (Batalova 1975: 167).

- (7) *bur-a*
jó-ADV
'jól' (Bartens 2000: 140)

- (8) *kuž-žyk-a*
 hosszú-COMP-ADV
 'hosszabban' (Batalova 1975: 167)

A fent említett grammatikai tulajdonságok ismerete mind elengedhetetlen a FLEx grammatikai fejlesztéséhez, ugyanakkor ennyi információ még nem elegendő ahhoz, hogy a FLEx képes legyen annotálni és glosszázni a mellékneveket. A szükséges adatok akár nyelvészeti kérdésként is felfoghatók és relevánsak lennének, mégsem kerülnek tárgyalásra a nyelvtanokban és kézikönyvekben. Itt nem másról, mint az említett morfémák lehetséges kombinációiról és azok sorrendjéről van szó. Amint láthattuk, a melléknevekkel megjelenő partikulákat és szuffixumokat külön-külön tárgyalják a grammatikák, az esetleges együttes előfordulásra csak a példából következtethetünk.

A FLEx szempontjából ugyanakkor fontos információ, hogy a mellékneveken potenciálisan megjelenő affixumok milyen sorrendben és milyen szabályok szerint kombinálhatók a nyelvben. Ennek meghatározásához kimerítő nyelvelírás hiányában korpuszalapú vizsgálatra volt szükség, melynek eredményeit a 2. táblázat mutatja be. A *Komi Kyv Korpus – Perem Komi Jukön*⁶ egy közel 7 millió tokent tartalmazó korpusz, mely jelentősen felülmúlja más működő komi-permják korpuszok anyagának nagyságát. Használhatóságát tekintve viszont komoly akadályokkal néz szembe a mindenkori kutató, hiszen a szövegek eredeti, cirill betűs képe nem rendelkezik egységesített átírással, sem pedig angol fordítással, orosz fordítás és glosszázás viszont helyenként elérhető (ld. a 2. fejezetben foglaltakat). A keresés is kizárólag morfémákra lehetséges, ezen kívül korpuszra történő szűrést és szerzői, valamint évszámbelei konkretizációt alkalmazhatunk, vagyis nyelvtani kategóriacímkekre és szófajra, vagy egyszerre több morfémára nem kereshetünk. Így a korpusz használata nehézkes és rendkívül lassú, ezért igazán nem is hatékony, és a nyelvészek jelentős része számára, alacsony komi-permják nyelvi kompetenciával vagy annak teljes hiányában, nem lehetséges.

A melléknevekhez kapcsolható affixumok esetében két keresési módot alkalmazhatunk. Az egyik során vagy csak a partikulára, vagy csak a szuffixumra keresünk, a másik megoldást követve egy-egy konkrét (lehetőleg gyakori) melléknév nominatívuszi vagy a potenciális toldalékokkal ellátott alakjaira kereshetünk, ám az utóbbi gyakorlat jelentősen csökkentheti a találatok számát.

⁶ <https://p.komicorpora.ru/>

Az itt bemutatott eredmények az első típus alkalmazásával, vagyis meghatározott affixumok keresésével születtek. A találatokat úgy lehet pontosítani, hogy vagy egy konkrét szóalakra, vagy szókezdő, illetve szóvégi pozícióra keresünk. A korpuszban a következő affixumokat és azok kombinálhatóságát vizsgáltuk meg: a komparatívusz jelét (*-žyk/-žyk*), a melléknévi többes szám jelét (*-oš*), a szuperlatívusz jelét (*med(-)*), az adverbialis képzőjét (*-a*), valamint az egyéb ismert, de ritkábban előforduló képzők közül az intenzifikáló képzőt (*-öv*), a kicsinyítő (*-yńik*) és a becéző képzőt (*-ik*). Az egy szóalakon egyszerre megjelenő két toldalék előfordulási lehetőségeit a 2. táblázat szemlélteti. Egy adott melléknévi affixum egy szóalakon belül nem ismétlődhet, így ez az eshetőség a táblázatban mindenhol X-szel van jelölve.

2. táblázat: Két affixum kombinálhatósága a mellékneveken⁷

SLOT1 → SLOT2 ↓	COMP	AUG	DIM (<i>-yńik</i>)	DIM (<i>-ik</i>)	ADV	PL	SUPL
COMP	X	✓	X	X	✓	X	X
AUG	X	X	X	X	✓	X	X
DIM (<i>-yńik</i>)	X	X	X	X	X	X	X
DIM (<i>-ik</i>)	X	X	X	X	X	X	X
ADV	✓	X	X	X	X	X	✓
PL	✓	✓	✓	✓	✓	X	✓
SUPL	X	X	X	X	X	X	X

A FLEx szempontjából a melléknevekkel kapcsolatos fenti nyelvtani jelenségeket a következő lépésekben szükséges formalizálni. Mikor hozzáadjuk, a program a melléknevek szótári alakját elraktározza a lexikonban. Miután

⁷ A SLOT1 a szótövet közvetlenül követő, a SLOT2 pedig az azt követő morfémazíciót jelöli.

a FLEx számára definiáltuk, hogy a *bur* szó 'jó'-t jelent, a bevitt szövegekben fel fogja ismerni, és a glosszasorba kiírja a *bur* szó alá, hogy 'jó'. A FLEx ezen kívül már a szófaját is tudja, hiszen a lexikonba való felvitel során azt is megadtuk neki, hogy ez egy melléknév. Fentebb már említettük, hogy a mellékneveken megjelenő toldalékok sorrendjét és kombinálhatóságát is tudnunk kell a sikeres nyelvtan felépítéséhez, de még mielőtt elkezdenénk a FLEx-nek felsorolni ezeket a lehetséges, sorrend-specifikált párokat, meg kell határozni, hogy maximálisan hány darab toldalék jelenhet meg az adott POS-taggal, vagyis szófaji meghatározással ellátott szón. A POS-tagnek azért van itt kiemelten fontos szerepe, mert ahogy lejjebb látni fogjuk, a melléknevek képesek főnevesülni, s ilyenkor más toldalékokat is felvehetnek, mint melléknévi szerepükben. A FLEx-ben épített nyelvtanunk viszont továbbra is melléknévként fogja azonosítani ezeket a szavakat, s ebből a szempontból irreleváns, hogy egy adott mondatban a lexikonban szereplő melléknévi szófajba tartozó szó főnévi szerepet tölt be. Így a komi-permják esetében nemcsak a jelzői szerepű mellékneveken, hanem a főnevesült mellékneveken megjelenő toldalékokkal is számolnunk kell. A toldalékokat – ahogy az előző fejezetben utaltunk rá – csoportosítanunk kell attól függően, hogy a szótó (stem) utáni hányadik morfémapozíciót (slotot) tölthetik be, és milyen további toldalékok állhatnak előttük vagy utánuk. Az egy szón megjelenő maximális toldalékszám meghatározza a morfémapozíciók számát is.

Mivel a komi-permják tipikusan szuffixumokkal fejezi ki a grammatikai viszonyokat, a relációkat hordozó toldalékok a szótó után álló morfémapozíciókba kerülnek. Maga a szótó etalonként szolgál a többi morfémapozíció elhelyezéséhez, továbbá már kódolva van a lexikonban és szófajjelölést (POS-tag) is kapott. A szófaji meghatározás lehetővé teszi, hogy a szuffixumoknál fellépő homonímia esetén a FLEx csak a melléknevekhez járuló toldalékok elemzését ajánlja fel (és például az igeieket ne), ezen kívül azonban szükség van egy, a mellékneveket és főneveket tartalmazó felettes kategóriacímkére is, amit az egyes toldalékokhoz rendelhetünk hozzá azok szótári bejegyzésekor, mert ez biztosítja, hogy az elemző mind a főneveken, mind a mellékneveken felismerje az adott toldalékot.

A 2. táblázatban említett affixumok mindegyike megjelenhet egyedülként a melléknév mellett (típustól függően előtte vagy utána), és egyik sem vonz kötelezően más affixumot. Ezeket kettesével társítva láthatjuk, hogy az első morfémapozícióban a többes szám jelen kívül bármi megjelenhet, így a komparatívusz, az intenzitás-, kicsinyítő, becéző képzők és a határozóképző is. A szuperlatívusz egy kivételes elem, mivel kizárólag az első morfémapozícióba kerülhet, ez esetben az első morfémapozíció megelőzi

a szótövet. A felsőfokú melléknév csak határozóképzőt (9) és többesjelet (10) vehet fel szuffixumként.

- (9) *kin med-bur-a, med-basök-a, med-kužan-a*
 aki SUPL-jó-ADV SUPL-szép-ADV SUPL-ügyes-ADV
tancuji-a-s val's.
 táncol-FUT-3SG keringő
 '... aki a legjobban, legszebben, legügyesebben fogja táncolni a keringőt.' (Komi Kyv Korpus)
- (10) *bydsön t'ihøj okean pašta med-bur-ös!*
 egész Csendes óceán teljesen SUPL-jó-PL
 'Az egész Csendes-óceán a legjobb (hely)!' (Komi Kyv Korpus)

Ahogy már említettük, a felsőfok jeleként szolgáló *med* partikula írásban a melléknévtől függetlenül is állhat (de csak közvetlenül előtte jelenhet meg). Ez a FLE_x-ben nem okoz problémát, hiszen önálló elemként is bekerülhet a lexikonba, de ez esetben is megkaphatja a SUPL glosszát.

A komparatívusz a becéző- és a kicsinyítőképző mellett sosem jelenik meg, ugyanakkor az *-öv* augmentatív képző megjelenhet a középfok jele előtt az első morféma pozícióban (11), de fordított esetet nem mutatott a korpusz.

- (11) *ul'-öv-žyk ma'erik*
 nedves-AUG-COMP talaj
 '(jóval) nedvesebb talaj' (Komi Kyv Korpus)

Komparatívusz után csak a határozóképző (12) és a többes szám állhat (13); a határozóképző ugyancsak megengedi, hogy középfokjel kövesse egy kifejezésben (14). Ez utóbbi példa érdekes kérdéseket vehet fel nyelvészeti területen is, ti. van-e szemantikai különbség a szótő+COMP+ADV és a szótő+ADV+COMP szerkezetek között.

- (12) *peryt-žyk-a*
 gyors-COMP-ADV
 'gyorsabban' (Komi Kyv Korpus)
- (13) *vyna-žyk-ös*
 erős-COMP-PL
 'erősebbek' (Komi Kyv Korpus)
- (14) *čök-a-žyk*
 sűrű-ADV-COMP
 'sűrűbben' (Komi Kyv Korpus)

A többes szám jele kétmorfémás szerkezet esetén első morfémaziccióba sosem kerülhet, viszont a második morfémaziccióban elhelyezkedve bármilyen toldalék megelőzheti (kivéve egy másik többesszám-jel, hiszen nem duplikálódhat).

A korpuszvizsgálatból nyert adatokból úgy tűnik, hogy a határozóképző a becéző és kicsinyítő képzővel semmilyen variációban nem fordul elő egymás mellett, de az *-öv* augmentatív képző követheti az adverbialis képzőt a második morfémaziccióban (15). A becéző és kicsinyítő képzők csak a többes szám jelével állhatnak, és ebben az esetben is kizárólag az első morfémaziccióban (16).

- (15) *jon-a-öv*
erős-ADV-AUG
'(jóval) erősebben' (Komi Kyv Korpus)
- (16) *kös-yńik-ös'*
száraz-DIM-PL
'szárazkák' (Komi Kyv Korpus)

Az összesen 49 lehetséges kombinációból a permjákban csak 11-gyel találkozhatunk, melyekből az első morfémaziccióban a hétből hat affixum, míg a másodikban csak négy különböző szuffixum szerepelhet. Ezeket kell sémákba rendezni azon a ponton, amikor definiáljuk, hogy az elemző mely szótó+toldalék(ok) sorozatot ismerje fel jól formált melléknévként.

A melléknévek egy másik problémás aspektusa a főnévként való megjelenésük. Főnévi szerepbe kerülve toldalékolásuk esetraggal vagy személyjellel történik, a melléknévek jelzői szerepükben nem vehetnek fel esetragokat. Az alkalmilag főnevesült melléknéven megjelenhet egyes szám harmadik személyű személyrag, ami gyakran determinatív funkciót lát el (17).

- (17) *görd-ys*   *pyzan*   *vylyn*
piros-3SG   asztal   -On
'A piros az asztalon van.' (F. Gulyás 2023a)

Ahogy korábban már láthattuk, a többes szám jelét melléknévként attributív és predikatív pozícióban is felveheti. Az ilyen esetekben a POS-tag mindig melléknév marad. Új szerepét a fordítás tükrözi majd.

A szakirodalom nem említi, de a nyelvhasználat alapján úgy tűnik, hogy a főnevekkel használatos többesszám-jel, az *-ez/-jez* szintén megjelenhet melléknéveken anélkül, hogy a melléknév főnevesülne, vagyis szófajváltás nem történik (18).

- (18) *Oj tijö dona-ez da basök-kez!*
 Ó 2PL drága-PL és szép-PL
 'Ó, ti [milyen] kedvesek és szépek vagytok!' (Komi Kyv Korpus)

Rédei (1978) szerint a predikátumként megjelenő többes számú melléknév számban egyezik az alannal és az *-ös* toldalékot veszi fel (1978: 81). A toldalékhasználat tekintetében ez ellentmond a (18)-as példának, de fentebb, a (3)-as példamondat esetében láthattuk, hogy valóban megjelenik az *-ös* morféma a mellékneveken predikátumi helyzetben.

Ezt a jelenséget többféleképpen is kezelhetjük a FLE_x nyelvtanában. Az egyik lehetőség, hogy két különböző *-ez/-jez* toldalékot viszünk be a szótárba, és megadjuk, hogy az egyik csak a főneveken, míg a másik csak a mellékneveken jelenhet meg. A másik lehetőség, hogy egy még átfogóbb, névszói kategória bevezetésével megadhatjuk az elemzőnek, hogy a névszókon megjelenő *-ez/-jez* morfémát PL kategóriacímkével lássa el, ebben az esetben elegendő csak egy változatban bevinni a szótárba a toldalékot.⁸

5. Az igékkel kapcsolatos kérdések a FLE_x szempontjából

A korpuszépítés során az igék annotálása is számos általános és speciális kérdést vet fel. A komi-permják nyelvben az igék elkülönülnek a nominális szófaji kategóriáktól, például az előző részben említett melléknevektől (F. Gulyás 2023c). Az igék a szótárakban (pl. Batalova – Krivoscsokova-Gantman 1985) a főnévi igenévi alakjukban, a *-ny* infinitívuszi képzővel ellátva jelennek meg: *mun-ny* 'menni'. Az igén többféle kategória jelölhető: az alany száma és személye, az igeidő, az igemód és a polaritás (vö. Ponomarjova 2010: 264–267); a kijelentő mód és a jelen idő jelöletlen. A morfológiai elemzés során figyelembe kell venni mind az ige-*tő*vek típusait, mind az inflexiós morfémákat.

Az igék két fő tőtípust alkotnak, a ragozási tövükben mássalhangzóra (*pet-ny* 'kimenni') és a magánhangzóra (*koššy-ny* 'keresni') végződők csoportjait (Ponomarjova 2010: 28). Az utóbbi csoportba tartozó tövek általában *-y*, az igék egy zárt csoportjában pedig *-u* (*ju-ny* 'inni') végűek. (A létige jövő idejű formájában a szótó előtt *-o* magánhangzó szerepel.) Két morfonológiai alternáció van a nyelvben, amelyeket az annotálás során figyelembe kell vennünk. Az egyik az ún. *v ~ l* váltakozás, melynek következtében az abszolút (tehát szóvégi) helyzetben lévő /v/ fonéma CV

⁸ A kérdés tárgyát képező toldalékkal kapcsolatban használt egyes szám szándékos a szerzők részéről, ugyanis a FLE_x-ben az *-ez/-jez* többesszámjel valóban egy morféma két allomorfjaként fog szerepelni.

hangkörnyezetben /l/ alakban realizálódik (ld. a 3. táblázatban). A másik váltakozás egyetlen igét, a 'jönni' jelentésűt érinti, amelynek szótári alakjában nem szerepel /t/, viszont minden inflektált alakjában (az Sg2 felszólító módút kivéve) igen.

3. táblázat: A komi-permják igék ragozása kijelentő mód, jelen időben Ponomarjova (2010) alapján

	Mássalhangzós tö	v ~ l váltakozós tö	ʁ ~ t váltakozós tö	y magánhangzós tö	u magánhangzós tö
Inf	<i>mun-ny</i> 'menni'	<i>ov-ny</i> 'élni'	<i>lok-ny</i> 'jönni'	<i>jökt-ny</i> 'táncolni'	<i>ju-ny</i> 'inni'
Sg1	<i>mun-a</i>	<i>ol-a</i>	<i>lokt-a</i>	<i>jökt-a</i>	<i>ju-a</i>
Sg2	<i>mun-a-n</i>	<i>ol-a-n</i>	<i>lokt-a-n</i>	<i>jökt-a-n</i>	<i>ju-a-n</i>
Sg3	<i>mun-ö</i>	<i>ol-ö</i>	<i>lokt-ö</i>	<i>jökt-ö</i>	<i>ju-ö</i>
Pl1	<i>mun-a-m(ö)</i>	<i>ol-a-m(ö)</i>	<i>lokt-a-m(ö)</i>	<i>jökt-a-m(ö)</i>	<i>ju-a-m(ö)</i>
Pl2	<i>mun-a-t(ö)</i>	<i>ol-a-t(ö)</i>	<i>lokt-a-t(ö)</i>	<i>jökt-a-t(ö)</i>	<i>ju-a-t(ö)</i>
Pl3	<i>mun-öny</i>	<i>ol-öny</i>	<i>lokt-öny</i>	<i>jökt-öny</i>	<i>ju-öny</i>

A táblázatból látható, hogy a morfológiai elemző számára formalizált nyelvtan létrehozásakor számolnunk kell a különféle tőtípusok eltérő morfológiai viselkedésével. Tehát például a *loktö* 'jön' alak esetében felismeri, hogy ez a *lok-* szótő egyes szám harmadik személyű alakja. Szerencsére a szótárban lehetőség van arra is, hogy megadjuk a szóalak ragozási tövét. Ezt nem külön szótári elemként tünteti fel az elemző, hanem egy adott szóalak variánsaként. Tehát például a ragozási tö ismeretében a FLEx a *lok-* 'jön-' mellett egy *lokt-* 'jön' változatot is képes jól formált szó-

alakként azonosítani és elemzést társítani hozzá. Az elemző ugyanígy jár el a $v \sim l$ váltakozást mutató tövek esetében is, itt azonban gondot jelent, hogy az alternáció csak speciális hangkörnyezetben aktivizálódik, vagyis nem beszélhetünk egyszerűen csak ragozási töről. Az efféle problémák kezelésére a FLE_x-ben beállíthatók hangkörnyezeti szabályok (*environment-ek*) is, melyek megadásával a külön csoportba (kategóriába) rendezett $-v$ végű igék nagy arányban helyes elemzést kapnak az elemzőtől. A továbbiakban áttekintjük az igei kategóriákat korábbi források alapján, a lehetséges elemzésüket, valamint az általunk használni tervezett annotációt.

A korpusz szövegeiben szereplő igealakoknál meg kell határoznunk az igei suffixumok kategoriális státuszát. Az elemző szempontjából két alapvető kérdésre kell választ adni: 1) mi számít igei kategóriajelölőnek, és 2) ezen elemek hogyan, milyen sorrendben kapcsolódhatnak egymáshoz. A kérdés tehát elsősorban az, hogy a szótó után hány morfémapozíciót adjunk meg a nyelvtanban, a kategóriákat ugyanis felvehetjük külön-külön, például szótó-igemód-igeidő-szám-személy, azaz szótó-slot1-slot2-slot3-slot4 formában, de megadhatunk ennél kevesebb morfémapozíciót is.

A 4. táblázatban szereplő paradigmák alapján látható, hogy a szótó után általában két elem szegmentálható, kérdéses azonban ezek kategoriális státusza. A FLE_x nyelvtanában megadhatunk egy olyan szabályt, ami szerint az $-a-$ elem az igeidőt jelöli, az utána következő elem pedig az alany számát és személyét. Ebben az esetben egyes szám első személyben csak az igeidő jelölt, az alany száma és személye nem, míg 3. személyben az igeidő jelöletlen, az alany száma és személye viszont jelölt. Emellett pedig feltételezhetünk egy minden alakban zéró morfémas kijelentő módjelet. Ha összevetjük a fenti paradigmát az ún. egyszerű jövő és első múlt idejű paradigmákkal, további kérdések merülnek fel.

4. táblázat: A *munny* 'menni' ige ragozása jelen, egyszerű jövő és első múlt időben Ponomarjova (2010) alapján

	Jelen idő	Egyszerű jövő idő	1. múlt idő
Sg1	<i>mun-a</i>	<i>mun-a</i>	<i>mun-i</i>
Sg2	<i>mun-a-n</i>	<i>mun-a-n</i>	<i>mun-i-n</i>
Sg3	<i>mun-ö</i>	<i>mun-a-s</i>	<i>mun-i-s</i>
Pl1	<i>mun-a-m(ö)</i>	<i>mun-a-m(ö)</i>	<i>mun-i-m(ö)</i>
Pl2	<i>mun-a-t(ö)</i>	<i>mun-a-t(ö)</i>	<i>mun-i-t(ö)</i>
Pl3	<i>mun-öny</i>	<i>mun-a-sö</i>	<i>mun-i-sö</i>

A különféle igeidejű alakok összevetésével látható, hogy 1) a jelen és az egyszerű jövő időt kifejező igeik pusztán a 3. személyű alakokban különböznek, továbbá az is, hogy 2) a jövő és az első múlt idejű alakok csak a szótó után álló magánhangzójukban térnek el. Ez úgy értelmezhető, hogy a szótó után következő elem majdnem minden esetben az időjel. Amennyiben azt szeretnénk, hogy az elemző a szótó-igeidő-szám.személy elemzést társítsa egy igealakhoz, akkor külön szabályt kell alkotnunk a jelen idejű, egyes szám harmadik személyű alakok elemzéséhez. Ebben az esetben szintén két lehetőség kínálkozik: a *munö* 'megy' igealakot például vagy a 1) szótó-idő-szám.személy, vagy a 2) szótó-idő.szám.személy címkével szükséges ellátni. Ha az elemzés eredményeként azt szeretnénk látni, hogy az időjelek minden esetben külön szegmentálódjanak a többi toldaléktól, és külön glossza járuljon hozzájuk, akkor több különböző időjellel kell számolnunk: az *-a* mellett egy ∞ jelen idővel és egy ∞ jövő idővel. Amennyiben az igealakon nem a testes időjel szerepel, egy legördülő menüből manuálisan kell kiválasztani, hogy az adott zéró milyen igeidőt jelöl. Ennél egyszerűbb az általunk választott második megoldás: a FLEx-ben a nyelvtant úgy adjuk meg, hogy a morfológiai elemző a kategóriákat egy formánsként szegmentálja. Az *-an* szuffixum esetében például a grammatikai kategóriacímke ige-idő.szám.személy formátumú.

Az igei kategóriákkal kapcsolatos további kérdés az igemódok státusza, melyeknél nemcsak a használati szabályok algoritmizálása jelent nehézséget, hanem az is, hogy az általános glosszázási elvek megválasztásakor át kell gondolni, hogy mely elvek alkalmazhatóak technikailag úgy, hogy a lehető legmagasabb arányú helyes elemzést kapjuk a FLEx elemzőjétől. A korábbi források egyetértenek abban, hogy a komi-permjákban két morfológiailag jelölt igemód van, a kijelentő és a felszólító (vö. Batalova 2002: 97–104; Ponomarjova 2010: 203–204; Rédei 1978: 78). Emellett természetesen egyéb módokat is ki lehet fejezni, de azok nem (vagy nem csak) inflexiós morfémákkal vannak jelölve (vö. Klumpp 2022: 481). A felszólító módot egyes szám második személyben a pusztá igető (*mun* 'menj'), míg többes szám második személyben az *-ö* szuffixum (*munö* 'menjettek') jelöli. Többes szám első személyben a felszólítást a kijelentő mód és a *te* (például *munam te* 'menjünk'), míg harmadik személyben az *as* és a *med* partikula, valamint a jelen idejű, ragozott igealak (*med munö* 'menjen') fejezi ki. A glosszázáskor indokolt az igemód kategóriájának felvétele, azonban – mivel a maximálisan ragozott igealakon egyszerre vagy csak a mód, vagy csak az idő kategóriája lehet morfológiailag jelölt (vö. F. Gulyás 2023d), a kijelentő és felszólító módú igealakok közül pedig mindössze a többes szám második személyű, felszólító módú igealaknak van ön-

álló, kitett inflexiók jelölője – az igemódot nincs okunk minden igealakon leválasztani. A ragozott igealakok egyik ígéretes elemzési módja ezért az, hogy az igeragok a szótárba eleve mód.idő.szám.személy jelentéssel kerülnek be, így a glosszasorban az adott szegmentumra jellemző összes kategóriacímke megjelenik, függetlenül attól, hogy az adott kategória zéró vagy testes morfémaival van-e jelölve, például:

- (19) *mun-am*
 megy-IND.PRS.1PL
 'megyünk' (elicitált)

Ezen elv alkalmazása egyrészt nagyban megkönnyíti az annotáló munkáját, másrészt pedig segíti a minél pontosabb kereshetőséget a felhasználó oldaláról. A korpuszban lehet keresést végezni 1) végződésre (például *-am*), és 2) grammatikai kategóriacímkeire (PRS), vagy azok kombinációjára (IND.PRS) is. Összegezve tehát az állító, ragozott igealakon a kategóriák a korpuszban az igemód, az igeidő, az alany száma és személye. A kategóriák sorrendjét pedig nem kell meghatározni, mivel a szótó után álló elemeket nem szegmentáljuk, azok egyetlen morfémapozícióban jelennek meg.

A továbbiakban bemutatjuk, hogy milyen kérdések merülnek fel egyes ragozott igealakokkal kapcsolatban. A komi-permják igék esetében ugyanis nagyon sok a homonim alak, amit az elemzőnek valamilyen módon kezelnie kell. Sajnos előfordul, hogy a FLEx szabályrendszerében nem adhatók meg olyan szabályszerűségek, amelyek alapján az elemző el tudná dönteni, hogy aktuálisan melyikről van szó a két vagy több azonos alakú toldalék közül. Ezekben az esetekben az a megoldásunk, hogy minden lehetséges igei végződést (tehát a szótó után szereplő elemet vagy elemeket) külön-külön felvesszünk a nyelvtanba és megadjuk a glosszáját, végül pedig az előannotálás utáni manuális ellenőrzéskor kiválasztjuk az adott példánál aktuálisan szereplőt. Például az elemző az *-ö* végződést default esetben az IND.PRS.3SG címkével látja el, de emellett szerepel az IMP.PRS.2SG és – ahogy azt később látni fogjuk – a CNG.PL (tehát a konnegatív igető többes száma) címke is, amelyek közül a manuális ellenőrzéskor választjuk ki a megfelelőt. Vannak természetesen olyan végzések is, amelyekhez csak egy címke társítható, pl. az *-in* címkéje: IND.PST.2SG.

Az igeidőkkel kapcsolatban felmerülő további kérdés a jelen és az egyszerű jövő idő viszonya. Az ezekben szereplő *-a-* elem egyszerre kifejezi a jelen és a jövő időt, kivéve 3. személyben, mivel ott csak a jövő időre vonatkozhat:

- (20) *Ašyn Polina mun-as* *kino-ö.*
 holnap Polina megy-IND.FUT.3SG mozi-ILL
 'Polina holnap moziba megy.' (elicitált)

Azért, hogy a kézi annotációt megkönnyítsük, egy felettes grammatikai kategóriát használunk a nem múlt idejű igealakok címkéjeként, így minden jelen vagy jövő idejű igealakot egyféle jelöléssel (NPST: nonpast, tehát nem múlt idő) látunk el. Ezáltal az elemző az adott végződéshez mindig csak egy kategóriacímkét társít, így nem kell különféle funkciók közül manuálisan választani. A 3. személyű, jövő idejű igealakoknál megtartjuk a hagyományos FUT címkét.

5. táblázat: A nem múlt idejű igealakok kategóriacímkéje a parserben Ponomarjova (2010) alapján

	Suffixum	Kategóriacímke
Sg1	<i>-a</i>	IND.NPST.1SG
Sg2	<i>-an</i>	IND.NPST.2SG
Sg3	<i>-ö</i>	IND.NPST.3SG
Sg3	<i>-as</i>	IND.FUT.1SG
Pl1	<i>-am(ö)</i>	IND.NPST.1PL
Pl2	<i>-at(ö)</i>	IND.NPST.2PL
Pl3	<i>-öny</i>	IND.NPST.3PL
Pl3	<i>-asö</i>	IND.FUT.3PL

A komi-permják múlt idők rendszere a korábbi források szerint komplex, általában két szintetikus és három analitikus igeidőt szoktak megkülönböztetni (Ponomarjova 2002: 132–140). Az ún. első múlt idő jele *-i*, a második múlt idő participiumi eredetű jelölője *-öm* (Bartens 2000: 179–215). Utóbbi paradigmája nem teljes, első személyű alakjai nincsenek, az egyes szám második (*-ömyt* és *-ömat*) és harmadik személyben (*-öm* és *-öma*) kétféle alakváltozata van, míg a többes szám második (*-ömnyt* és *-ömas*) és harmadik személyű (*-ömas*) alakjai részben megegyeznek. A variánsokat azonos kategóriacímkével látjuk el, a homonimák esetében pedig megállapítunk egy default és egy további funkciót, amelyek közül a manuális

ellenőrzéskor a FLEx felületén legördülő menüből kiválasztjuk az aktuálisat. Emellett az *-öm* és az *-öma* esetében szükség van további címkére is, mivel az előbbi a múlt idejű participium, az utóbbi pedig a múlt idejű predikatív participium jelölője is. Mindezt a 6. táblázatban foglaltuk össze:

6. táblázat: Az *-öm* elemet tartalmazó szóalakok lehetséges kategóriacímkei Ponomarjova (2010) alapján

	Szuffixum	Kategóriacímke
Sg2	<i>-ömyt</i>	IND.PST2.2SG
Sg2	<i>-ömat</i>	IND.PST2.2SG
Sg3	<i>-öm</i>	IND.PST2.3SG
–	<i>-öm</i>	PTCP.PST
Sg3	<i>-öma</i>	IND.PST2.3SG
–	<i>-öma</i>	PTCP.PST.PRED
Pl2	<i>-ömnyt</i>	IND.PST2.2PL
Pl2	<i>mun-öm-aś</i>	IND.PST2.2PL
Pl3	<i>mun-öm-aś</i>	IND.PST2.3PL

Az analitikus múlt időkben a *völ-* 'van' ige egyes szám harmadik személyű, első (*völi*) vagy második (*völöm*) múlt idejű alakja szerepel egy ragozott főigével. Az összetett múlt idejű alakok a következők: 1) jelen idejű főige + *völi* (például *munö völi*); 2) második múlt idejű főige + *völi* (például *munöm(a) völi*); 3) második múlt idejű főige + *völöm* (például *munöm(a) völöm*). Mivel a FLEx csakis szóhatáron belül tudja elvégezni az előannotációt, így az analitikus múlt időket az elemző nem tudja egy egységként értelmezni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a korpusz felhasználója ne tudna összetett múlt időre keresést végezni. Terveink szerint lehetőség lesz ugyanis több lexéma egyidejű keresésére, akár a szóalakok, akár a nyelvtani kategóriacímkek alapján, valamint ezeket kombinálva.

A múlt időt jelölő morfémák polifunkcionálisak, ahogy azt az *-öm(a)* szuffixum esetében már bemutattuk. Az első és a második szintetikus alakok az idő kategóriáján kívül kifejezhetik az információ forrását is. Az *-i* jelet tartalmazó ige a közvetlen, az *-öm* elemet tartalmazó pedig a közve-

tett forrásból származó információt fejezi ki (Szabó 2023a, 2023b), ez a szembenállás azonban nem következetes (Szabó 2022). Mindezek alapján nem tartjuk indokoltnak az evidenciális kategóriacímekét felvenni. Ugyan-ezen okból nem adunk meg aspektuális (például imperfektív-perfektív, ld. Batalova 2002: 110–113) címekét sem.

Más rokon nyelvekhez hasonlóan a komi-permjákban is igével fejezik ki a tagadást, amely számban és személyben, valamint igeidőben (és módban) jelölt, ezt követi a konnegatív igető. A jelen, a múlt és az egyszerű jövő idejű tagadó alakok paradigmáját a 7. táblázatban ismertetjük.

7. táblázat: A *munny* 'menni' ige tagadó alakjai jelen, egyszerű jövő és múlt időben Ponomarjova (2010) alapján

	Jelen és egyszerű jövő idő	1. múlt idő	2. múlt idő
Sg1	<i>og mun</i>	<i>eg mun</i>	–
Sg2	<i>on mun</i>	<i>en mun</i>	<i>abu mun-ömyt / munöm-at</i>
Sg3	<i>oz mun</i>	<i>ez mun</i>	<i>abu mun-öm / mun-öma</i>
Pl1	<i>og(ö) mun-ö</i>	<i>eg(ö) mun-ö</i>	–
Pl2	<i>od(ö) mun-ö</i>	<i>ed(ö) mun-ö</i>	<i>abu mun-ömnyt / mun-ömaś</i>
Pl3	<i>oz(ö) mun-ö</i>	<i>ez(ö) mun-ö</i>	<i>abu mun-ömaś</i>

A konnegatív igetővek címkéje CNG egyes számban; többes számban, amikor szerepel a szóalakon az *-ö* elem, akkor CNG.PL. Egyes számban ez a *tő* megegyezik a pusztá igetővel, valamint az IMP.2SG alakokkal, a többes számú pedig az IND.PRS.3SG és az IMP.PRS.2PL alakokkal. Ebben az esetben az elemző kimenetelében a kijelentő mód lesz a default címke, ha ettől eltérő tagadó vagy felszólító módú alakként akarunk valamit gloszszálni, azt a legördülő menüből kell kiválasztani. Ugyanígy formailag megegyeznek az első múlt idő második személyű tagadó igéi és az azonos szám-személyű tiltó igék. Itt a tagadó ige címke lesz az automatikus elemzés default értéke, a prohibítív pedig a manuálisan kiválasztható variáns.

Az *abu* tagadószó az igeragozási paradigmán belül változatlan alakú, ezért a FLE_x szótárában hozzárendelt kategóriacímke a NEG.

Az eddigiekben bemutatuk az igeragozási kategóriákat, azok lehetséges annotálási módjait, valamint az általunk a FLE_x számára betanított annotálást. Mindezek nyomán az elemző tehát először azonosítja az ige tövét, amelyhez alapesetben a szótári jelentés van hozzárendelve. Ha az ige grammatikai jelentést is kifejez, akkor ki kell választani egy legördülő menüből, hogy mi az adott morféma lehetséges grammatikai kategóriacímkeje. A szótó után szereplő elemet az elemző egy suffixumként leválasztja a szótóról, és különféle kategóriacímkeket ajánl fel, amelyek közül az annotáló kiválasztja az adott elemre érvényes variánst.

6. Összefoglalás

Tanulmányunkban egy új komi-permják korpusz létrehozásának aktuális lépéseit ismertettük, azon belül is a FieldWorks Language Explorer (FLE_x) szoftver használata közben felmerült általános és specifikus problémákat. A program általános morfológiai elemzőjének segítségével előannotáluk a komi-permják mondatokat. A FLE_x általi előcímkézés akkor lesz sikeres, ha a nyelv grammatikáját minél pontosabban adjuk meg a szoftver számára. Ez esetben viszont a komi-permják nyelvtanra nem (csak) nyelvészeti szempontból kell tekintenünk, hanem a program szemszögéből lényeges kérdéseket kellett szem előtt tartanunk. Ennek szemléltetésére több olyan, a melléknevekkel és az igékkel kapcsolatban felmerült kérdést mutattunk be, melyek a FLE_x-es nyelvtanépítés során felmerülő különböző problémacsoportokat érintettek. Látható, hogy a technikai korlátok időnként hatással vannak a főbb glosszázási elvek megválasztására (pl. az igei módjelölés vagy az alkalmilag főnevesült melléknevek esetében), máskor többlépcsős szabályrendszerek összeállítására van szükség (pl. a főneveket és mellékneveket egységben kezelő kategória bevezetésére vagy a *v ~ l* alternáció kezelésére). Bizonyos kérdések – kimerítő nyelvleírások hiányában – külön korpuszvizsgálatot igényeltek (pl. a mellékneveken megjelenő toldalékok morfológiai szabályai), mások esetében nem találtunk módot arra, hogy a FLE_x automatikus elemzőjével egyértelmű, emberi döntést nélkülöző kimenetet hozunk létre (pl. igeragok homonímiája). A tárgyalt témakörök betekintést nyújtanak egy korpusz építésének mozzanataiba és technikai komplexitásába, ám a teljes korpuszt tekintve ennek többszöröse vár még az alkotókra.

Rövidítésjegyzék

1	első személy	GEN	genitívusz
2	második személy	ILL	illatívusz
3	harmadik személy	IND	kijelentő mód
ADV	adverbiális képző	PL	többes szám
AUG	augmentatív képző	PTC	partikula
COMP	komparatívusz	PST	múlt idő
DIM	diminutív képző	SG	egyes szám
ELA	elatívusz	SUPL	szuperlatívusz
FUT	jövő idő		

Irodalom

- Antal M. Gergely (2023), Magyar-csángó, komi-permják. Nyelvjárás vagy önálló nyelv? *Finnugor Világ* 28/4: 43–47.
- Bartens, Raija (2000), Permlaisten kielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
<https://doi.org/10.3176/lu.2003.2.10>
- Batalova, R. M. [Баталова, Р. М.] (1975), Коми-пермяцкая диалектология. Издательство Наука, Москва.
- Batalova, R. M. [Баталова, Р. М.] (2002), Кудымкарско-иньвенский диалект коми-пермяцкого языка. *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica* 23. Moskva – Groningen. <https://doi.org/10.3176/lu.1997.2.12>
- Batalova, R. M. – Krivosocokova-Gantman, A. S. [Баталова Р. М. – Кривощёкова-Гантман А. С.] (ред.) (1985), Коми-пермяцко-русский словарь. Русский язык, Москва. <https://doi.org/10.3176/lu.1986.1.11>
- Borin, Lars – Forsberg, Markus – Roxendal, Johan (2012), Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. https://gtweb.uit.no/u_korp/?mode=koi#?lang=en
- Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds) (2013), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. <http://wals.info>
- Eberhard, David M. – Simons, Gary F. – Fennig, Charles D. (eds) (2024), *Ethnologue: languages of the world*. 27th edition. SIL International, Dallas – Texas. <http://www.ethnologue.com>
- F. Gulyás Nikolett (2023a), Melléknév főnév nélkül (komi-permják). In: Havas et al. 2023. volgatyp.elte.hu/?lang=1&feature=37&code=koi
- F. Gulyás Nikolett (2023b), Melléknév mint főnév (komi-permják). In: Havas et al. 2023. volgatyp.elte.hu/?lang=1&feature=38&code=koi
- F. Gulyás Nikolett (2023c), Melléknév mint ige (komi-permják). In: Havas et al. 2023. volgatyp.elte.hu/?lang=1&feature=39&code=koi
- F. Gulyás Nikolett (2023d), Igei affixumok sorrendje (komi-permják). In: Havas et al. 2023. volgatyp.elte.hu/?lang=1&feature=85&code=koi

- Hausenberg, Anu-Reet (1998), Komi. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London – New York. 305–326.
- Havas, Ferenc – Asztalos, Erika – F. Gulyás, Nikolett – Horváth, Laura – Timár, Bogáta (2023), *Typological Database of the Volga Area Finno-Ugric Languages (VolgaTyp)*. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék. (volgatyp.elte.hu)
<https://doi.org/10.21862/volgatyp>
- Klumpp, Gerson (2022), Perm: General introduction. In: Bakró-Nagy, Mari-
anne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the
Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford. 471–486.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.001.0001>
- Komi Kyv Korpus – Perem Komi Jukön <http://perem.komicorpora.ru/>
- Lewis, Paul M. – Simons, Gary F. – Fennig, Charles D. (eds) (2015), *Ethnologue:
languages of the world*. 18th edition. SIL International, Dallas.
<http://www.ethnologue.com>
- Németh Szilvia – Szabó Ditta – F. Gulyás Nikolett (2023), PermCorp: egy komi-
permják korpusz létrehozása. *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 181–202.
<https://real-j.mtak.hu/26994/1/fud30.pdf>
<https://doi.org/10.52401/fud/2021/10>
- Norvik, Miina – Jing, Yingqi – Dunn, Michael – Forkel, Robert – Honkola, Ter-
hi – Klumpp, Gerson – Kowalik, Richard – Metslang, Helle – Pajusalu, Karl
– Piha, Minerva – Saar, Eva – Saarinen, Sirkka – Vesakoski, Outi (2022),
Uralic typology in the light of new comprehensive data sets. *Journal of Ura-
lic Linguistics* 1/1: 4–42. <https://uralic.cld.org/>
<https://doi.org/10.1075/jul.00002.nor>
- Perepis 2020 = Всероссийская перепись населения (2020–2021)
<https://www.strana2020.ru/>
- Ponomarjova, Larisa [Пономарева, Лариса] (2002), Фонетика и морфология
Мысовско-лупьинского диалекта Коми-пермяцкого языка. Удмуртский
Государственный Университет, Ижевск. Doktori (PhD) értekezés.
- Ponomarjova, Larisa (2010), *Komi-permják nyelvkönyv*. Budapest. Kézirat.
- Pusztay János (2022), Az oroszországi 2020. évi népszámlálás uráli (finnugor)
szempontból. *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 129–138.
<https://doi.org/10.52401/fud/2021/22>
- Rédei Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.3176/lu.1980.2.11>
- Skirgård, Hedvig et al. (2023), Grambank reveals global patterns in the structural
diversity of the world’s languages. *Science Advances* 9.
- Szabó Ditta (2022), A permii és a török nyelvek evidencialitásának eredetéről. In:
Balogné Bérces Katalin – Nemesi Attila László – Surányi Balázs (szerk.),
Nyelvelmélet és kontaktológia 5. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsé-
szet- és Társadalomtudományi Kar, Budapest. 87–112.
btk.ppke.hu/uploads/articles/2849446/file/7-2022-Szabo_Ditta.pdf

- Szabó Ditta (2023a) Evidencialitás (komi-permják). In: Havas Ferenc – Asztalos Erika – F. Gulyás Nikolett – Horváth Laura – Timár Bogáta (2023), A Volga-vidéki finnugor nyelvek tipológiai adatbázisa (VolgaTyp). ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. [volgatyp.elte.hu/?lang=1&feature=99&code=koi](https://doi.org/10.21862/volgatyp)
<https://doi.org/10.21862/volgatyp>
- Szabó Ditta (2023b), Evidencialitás kódolása (komi-permják). In: Havas Ferenc – Asztalos Erika – F. Gulyás Nikolett – Horváth Laura – Timár Bogáta (2023), A Volga-vidéki finnugor nyelvek tipológiai adatbázisa (VolgaTyp). ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. <https://doi.org/10.21862/volgatyp>
[volgatyp.elte.hu/?lang=1&feature=100&code=koi](https://doi.org/10.21862/volgatyp)
- Zamyatin, Konstantin (2022), Language policy in Russia: The Uralic languages. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford. 79–90. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.001.0001>

Az *elme* szó 'memória' jelentése az ómagyar korban

Szabó Réka

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

This study demonstrates the existence of the meaning 'memory' for the word *elme* in Old Hungarian. This meaning surfaced as a "by-product" of a broader research project. Originally, the focus of the project was on the conceptualization of the term ELME from the oldest records to the present day. To reconstruct the conceptualization process, I collected all Old Hungarian data of the word *elme* from the Hungarian Generative Historical Syntax corpus. From these data, it is evident that we can account for the meanings 'memory', 'attention' and 'conception, idea', of which this paper discusses the meaning 'memory'. It should be emphasized that this meaning of the word *elme* is currently part of the standard language and is included in modern comprehensive dictionaries, but it is not found in historical-etymological dictionaries. However, it is present in several old dictionaries of Hungarian. Therefore, the question is not whether such a meaning ever existed, but how far back its documentation extends and when it began to occupy its place in the meaning structure.

Keywords: mind, Old Hungarian, memory, meaning

Kulcsszavak: elme, ómagyar kor, memória, jelentés

1. Bevezető

Tanulmányomban az *elme* szó ómagyar kori 'memória' jelentését bizonyítom a kódexekben és szótárakban található adatok alapján. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz.) és ennek utódai, az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.) és az *Új magyar etimológiai szótár* (ÚESz.) nem tartalmazzák ezt a jelentést, ugyanakkor a régebbi magyar értelmező és a középmagyar kori latin–magyar szótárakban megtalálható.

Az *elme* szó adatait egy hosszabb távú, elsősorban történeti kognitív nyelvészeti, másodsorban történeti szókészletteni kutatás keretei között gyűjtöttem ki az Ómagyar korpuszból (a továbbiakban ÓMK, É. Kiss et al. 2013), amelynek célja az, hogy az ELME fogalmának konceptualizációs folyamatát vizsgáljam és a lehetőségekhez képest rekonstruáljam a diakronia szempontjából. Ehhez elsőként az ómagyar kori adatokat gyűjtöttem össze, majd elemeztem a metaforikus kifejezések forrástartományait (Szabó 2021). Miközben az ómagyar szövegeket értelmeztem, úgy döntöttem, hogy segíteni fogja munkámat, ha bizonyos szövegrészekben azonosítom az *elme* szó jelentését. Ennek elvégzése után vált világossá, hogy van-

nak a történeti-etimológiai szótárakban feltüntetett jelentéseken kívül is olyanok, amelyek adatokkal alátámaszthatóan léteztek már az ómagyar korban. Ilyen a 'memória', a 'figyelem' és az 'elgondolás, ötlet' is, amelyek közül ebben a cikkben a 'memória' jelentés létezését bizonyítom.

Tanulmányom következő fejezetében tágabb tudományos kontextusba helyezem az *ELME* fogalmának kutatását, mert ezek a kutatások, még ha más tudományterületen zajlanak is, bizonyos pontokon találkozhatnak egymással, a találkozások pedig jelentősek lehetnek egymás számára. Az ezután következő három szakaszban (3–4–5.) az *elme* szó eddig szótárazott jelentéseit vizsgálom a szótárírás különböző aspektusaiból. A 3. fejezetben a nyelvtörténeti szótárak jelenlegi állásfoglalását mutatom be az *elme* régi jelentéseiről. A 4. fejezetben azt fejtem ki, hogy a vizsgálat közép-pontjában álló 'memória' jelentés alatt ma mit is értünk valójában, hiszen a jelentés fogalmi tartalmát nagyon pontosan ismernünk kell ahhoz, hogy a későbbiekben azonosítani tudjuk az ómagyar kori mondatokban is. Az 5. fejezet célja annak bemutatása, hogy a 'memória' jelentés legkorábbi szótárainkig visszamenőleg mindenütt megtalálható az értelmező és a latin–magyar, magyar–latin szótárakban. A 6. fejezetben tíz olyan ómagyar kori mondatot elemzek különböző kódexekből, amelyeket az *ELME* konceptualizációjának kutatása közben találtam, és amelyekben az *elme* szót úgy azonosítottam, hogy az adott kontextusban a 'memória' jelentést hordozza. A 7. fejezet zárja a cikket: ebben összefoglalom a tanulmány eredményeit, az *elme* ómagyar kori jelentéseinek további vizsgálati lehetőségeit, valamint azt, hogy ennek a vizsgálatnak az elvégzése az *emlékezet* szó jelentéstörténetéhez milyen fontos adalékokkal járulhat hozzá.

2. A kutatás tudományos háttere, előzményei

Az *elme* szó etimológiáját és jelentéseit számos kutató vizsgálta a 19. században. A TESz. szerint az *elme* szó töve jelenleg ismeretlen eredetű, az ómagyar korban gyakori előfordulású szó, az első adat a Jókai-kódexben található. A szócikk szerint „az egyre ritkább használatú szót és származékait a nyelvújítás korában hozták ismét divatba, új képzésekkel is gazdagítva a szócsaládot” (TESz. 1: 751). A használatba való „újrabevezetés” után az *elme* mára inkább a választékos nyelvi regiszterbe, illetve a szaknyelvbe tartozik.

Az ismét használatba került szót Kállay Ferenc kezdte vizsgálni a 19. század közepén. Az 1851–52-es *Új Magyar Múzeum*-ban azzal kezdi cikkét, hogy „az 1848. évi február’ 14-kén tartott osztályülésben az *elme*’ műszóra nézve közös megállapodás történt, melly szerint az az ember’ lelki tehetségeinek, úgy a’ felsőbbeknek mint alsóbbaknak egész összességét

jelenti; az *ész* (Vernunft) és *értelem* (= Verstand) az *elméhez* alárendelt viszonyban állnak” (Kállay 1851: 207). Kutatása további részében az *elme* jelentéstörténetére nézve ma már meghaladott álláspontot képvisel (egy-fajta ősi vallási jelentést feltételez), így azt nem elemzem.

A legnagyobb lélegzetű, ma is érvényes jelentéstörténeti kutatást Bánóczi József végezte el (1877, 1878). Két, összesen majdnem százoldalas tanulmányában a kódexektől indulva az 1600-as, 1700-as évek irodalmát rendkívüli gondossággal áttekintve egészen saját jelen koráig elemzi, hogy milyen főjelentései vannak a szónak a régiségben. Szerinte I. gondolkodás, II. érzelmi világ, szív, III. lélek, IV. „használtatik végre rokonértelműen mind a lélekkel, mind az első két csoportozattal” (Bánóczi 1878: 171), amellyel véleményem szerint a mai *psziché* kifejezésünk fogalmi tartalmát igyekszik körülírni.

Egy helyen igen röviden előkerül nála az ’emlékezet’ jelentés is, amelyet egy kódexbeli előforduláshoz köt. „Elme ma *emlékezet*: »Forgattale... gonofz gondolatokat ... elmedben«, Thewr. c. 314” – írja a 172. oldalon (1878). Bár az idézett szövegrész megfontolandó, a hasonló nyelvi adatokat nem vettem fel elemzésembe, mert erősnek érzem az átfedést a ’gondolatvilág, az elmébeli gondolatok összessége’ jelentéssel. Természetesen a legtöbb dolog, ami az emberi elmében forog, az emlékezetből kerül elő, de ezt ma már nem az emlékezethez társítjuk, hanem vagy a tudathoz, vagy az elmeműködés aktuális tevékenységének eredményéhez. Ugyanakkor fontosnak tartom, hogy Bánóczi hosszas elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy az *elme* szónak volt ’emlékezet’ jelentése az ómagyar korban, még ha a felhozott példát nem idéztem is cikkemben.

Kállay fent idézett cikkét az ősi vallási jelentés vonatkozásában hosszas vita követte az *elme* szóról (ld. hozzá Hunfalvy 1853, Czuczor 1853, Toldy 1855, majd Kállay 1855). A vita végül lezárult, s az idő távlatában Kállay elmélete nem bizonyult tarthatónak. Ma már ennél jóval jelentősebb tényező, hogy az *elme* szó jelentései iránt nemcsak a nyelvtudósok érdeklődtek, hanem a pszichológia is egyre növekvő mértékben fordult a téma felé az 1900-as évektől fogva. Ranschburg Pál *Az emberi elme* című kétkötetes könyvének előszavában (1923)¹ jelentéstörténeti áttekintést nyújt olvasói számára az *ész* – *elme* – *lélek* – *értelem* – *szellem* szinonimasor jelentéseiről, a Müncheneri kódextől Calepinuson át Pázmány prédikációiig. Fölhívja a figyelmet arra, hogy a régiségben az *elme* szó jelentése jóval közelebb állt a *szív* és a *lélek* fogalomköréhez, mint a 20. században

¹ Ezúton is köszönöm Pléh Csabának, hogy felhívta a figyelmemet Ranschburg Pál összefoglalására.

(mindez Bánóczinál is világosan kiderül, de egy pszichológiai műben érthető módon kiemelkedő jelentőséggel bír). Szerinte a régi nyelv megkülönbözteti a *psziché* és a *lélek* fogalomköréhez kapcsolódó szóhasználatot, annak ellenére, hogy a *psziché* szó akkor még nem létezett a magyarban: „ott, ahol a psziché fogvatkozásairól, beteges elváltozásairól van szó, mindig az elme, ahol ellenben a valláserkölcsi jelentőségű gyengeségek gyógyítandók vagy ostorozandók, ott a lélek szerepel [a kódexekben]” (Ranschburg 1923: VI). Ezután megkülönbözteti a lélektantól az elme tanát: „az *elmetan* a pszichológiának azt az ágát kell, hogy jelentse, mely a tudatfolyamatokat, mint szervezetekhez kötött, sajátzerű életjelenségeket, a maguk szubjektív mivoltában is a biológiai gondolkodás keretein belül kutatja” (uo., kiem. a szerzőtől). Ezt követően teszi azt a megállapítását, amely az általam végzett kutatás egyik fő motivációját is összefoglalja: „az elme tana ezen körülírt értelemben véve is a szubjektív jelenségek kutatásában közös területe az orvosnak, a hivatásos pszichológusnak, a pedagógusnak és a kriminalistának, a filozófusnak, sőt a teológusnak is. Szorosan kell, hogy érdekelje a biológust, az anthropológust, az ethnológust, de a filológust is.” Ebből a felsorolásból egyelőre kimarad a nyelvészet, egyértelmű azonban Ranschburg eddigi, jelentéselemző soraiból is, hogy a szemantikai elemzés minden felsorolt tudományág munkájához alapvetően szükséges.

A 20. század során a probléma – azaz a nyelvi, jelentéstani elemzés egyre sürgetőbb hiánya – a filozófiában is kirajzolódott. Boros János (1997) elmefilozófus teljes cikket szentel ugyanezen szinonimasor egyes tagjainak, azok angol és magyar megfeleltethetőségeinek Daniel Dennett *Kinds of Mind (Micsoda elmék)* című művének magyar fordítása kapcsán. Az elmefilozófiai művek szóhasználatának átfogó elemzését azzal a (cikkem szempontjából emblemátikus) megjegyzéssel vezeti be, hogy „a nagyobb baj az, hogy senki sem érti [az elme] jelentését” (Boros 1997: 59, betoldás Sz. R.). E megjegyzés ugyan erősen szkeptikus, mégis úgy vélem, kellően felhívja a figyelmet arra, hogy az *elme* jelentései központi kérdést alkotnak a filozófiában, a pszichológiában és más társtudományokban, ugyanakkor nyelvészeti részről a szó szemantikai elemzése a századforduló környékén megszűnt, ami ezen az interdiszciplináris területen igen nagy űrt jelent.

Az űr betöltésére törekszik az ELME fogalmára vonatkozó hosszabb távú kutatásom, s ennek egyelőre egy egészen kis lépése a jelen cikk, amely egyetlen jelentés létezését kutatja történeti tekintetben.

3. Az *elme* jelentései történeti-etimológiai szótárainkban

Az alábbiakban áttekintem, hogy a magyar nyelvről készült történeti és etimológiai szótárak az *elme* címszó alatt tartalmazznak-e ’memória’ jelentést, és ha igen, milyen további információkat árulnak el erről. Minden szótárat külön alfejezetben mutatok be a könnyebb áttekintés végett.

3.1. Az *elme* a TESz.-ben

Az *elme* szó a TESz. szerint két jelentéssel rendelkezik (vö. 1: 751):

1. 1372 u./1448 k.: ’lélek; Seele | lelkiállapot; Seelenzustand’
2. 1380 k.: ’ész; Vernunft | értelmi képesség; Verstand’

A TESz. előszavában nem tér ki a jelentésstruktúra összeállításának konkrét elveire. Nem találunk utalást arra, hogy mekkora hangsúlyt helyez egy-egy szó lehetséges jelentésárnyalatainak feltüntetésére, ugyanakkor a szótár méreteinél és műfajánál fogva nem teszi lehetővé, hogy minden egyes szó minden jelentését bemutassák a szerzők. Mint írják: „közzöljük a legkorábbi előfordulásokat, a *fontosabb alaki és jelentésbeli változatokat, módosulásokat*; a legkorábbi, illetőleg a leggyakoribb származékok közreadásával pedig megvilágítjuk a tárgyalt szavak családosulási folyamatait” (TESz. 1: 10, kiemelés Sz. R.). Tanulmányom szempontjai miatt kiemeltem, hogy a fontosabb jelentésbeli változatokat közli a szótár, ez azonban nem zárja ki, hogy bizonyos jelentések vagy jelentésárnyalatok feltárhatóak még ezek mellett a nyelvtörténeti forrásokból. Egy szó minden lehetséges jelentésárnyalatának közlését természetesen nem is várhatjuk el egy kézi- vagy középszótár méretű műtől, hiszen nem a magyar nyelv történeti nagyszótáráról van szó.

A magyar nyelvű etimológiai szótárak anyagai közötti összefüggést Gerstner Károly (2023) úgy jellemzi, hogy a három mű – a TESz., az EWUng. és az ÚEsz. – egymás folytatásának, megújításának tekinthető, s néhol a szócikk nem fejt ki minden információt, hanem Vö.-vel utalja el az olvasót a korábban már leírt tudnivalókhöz. A cikk szerint az EWUng. és az ÚEsz. is tartalmaz új jelentéseket, amennyiben azok az újabb forrásokból adathatók. Az etimológiai kutatások révén azonban a szótörténeti és etimológiai részek változnak a fenti szótárakban, a jelentések jóval ritkábban, hiszen kevesebb is a jelentéstörténeti kutatás, mint az etimológiai.

3.2. EWUng.

Az EWUng.-ban az *elme* a következő jelentésekkel rendelkezik (EWUng. 1: 314):

1. n1372/ 'Seele; Seelenzustand';
2. u1380 'Vernunft; Verstand'.

Az EWUng. egynyelvű értelmezést ad, terjedelmére nézve pedig jóval szűkebb, ebből fakadóan a szó jelentéseinek leírását tekinthetjük változatlanoknak.

3.3. ÚESz.

Az ÚESz. szintén e két jelentést közli, változást a jelentésstruktúrában nem találunk, az előzőekhez képest annyi az új elem, hogy az etimológiával foglalkozó újabb cikkeket külön megemlíti a szótár. Ezekből látható, hogy az *elmé*-vel kapcsolatban jelentéstörténeti kutatás az EWUng. megjelenése óta nem történt.

Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a történeti-etimológiai szótárak, amelyek összegzik a szóra vonatkozó történeti kutatásokat, egymással párhuzamosan egy olyan jelentésstruktúrát tartalmaznak, amely alapvetően két fő jelentésegységre utal: a 'lélek' és az 'ész' jelentésekre. Ezeket viszont mindkét esetben egy-egy árnyalattal látják el, amelyek tulajdonképpen összevont jelentések, s arra utalnak, hogy a szó fogalmi köre bővebb, árnyaltabb, mint egy egyszerű kétjelentésű szóé (TESz. 1: 20).

A fenti áttekintést folytathatjuk még a Gombocz – Melich-féle *Magyar Etymologiai Szótár* (a továbbiakban EtSz.) és a Simonyi Zsigmond – Szarvas Gábor-féle *Nyelvtörténeti Szótár* (NySz.) ide vonatkozó szócikkeivel, amelyek fontos információkkal szolgálnak számunkra.

3.4. EtSz.

Az EtSz. részletes szócikke az *elme* szónak második jelentésben a következő definíciót adja:

2. 'memoria, Gedächtniss' NySz. (EtSz. 1539),

amelynek magyar fordítása 'emlékezet'. A szótár elsősorban a szó etimológiájával foglalkozik, ennek mentén említi meg a jelentéseket, ezért konkrétan a 'memória' jelentés kialakulásáról nem esik szó, csupán annyit tudunk meg, hogy a szerzők továbbutalják az olvasót Simonyi és Szarvas munkájához. Ezért a következőkben rá is térek a *Nyelvtörténeti Szótár* tárgyalására.

3.5. NySz.

A NySz. *elme* szócikke részletesen mutatja be a szó régi adatait, szókapcsolatait és a vele kapcsolatos szólásokat is. A jelentéseket a szócikk harmadik sorában igen rövidre fogva sorolja fel: *mens, ingenium, memoria*. E jelentések után forrásként Calepinusra, Verancsics 1595-es *Dictionarium quinque linguarium*-ára, majd Molnár Albertre hivatkozik. A forrásokat lejjebb tovább tárgyalom, egyelőre azonban nem fejezhetjük be a NySz.-ben lévő *elme* szócikk memóriával kapcsolatos adatainak vizsgálatát anélkül, hogy ne térnénk ki még néhány dologra.

Elsőként az tűnhet fel a NySz. szócikkét olvasván, hogy a 'memória' jelentés viszonylag marginális. A szócikk tartalmaz szóadatokat, egész mondatokat és szókapcsolatokat is az ómagyar és középmagyar korból, majd külön bekezdésben közli az *elme* szóval létrejött szólásokat, de mindezek között egyetlen 'memória' jelentésű adat van, holott például a mára kihalt 'elgondolás, ötlet' jelentésre több is akad. Az *elme* után néhány szócikkkel viszont az *emlékező-elme* szócikk következik, amelynek a jelentése csak és kizárólag 'memoria', s ezután Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod-féle bővített kiadására (Szeben, 1767) hivatkozik. A szócikk rövid, összességében néhány sorból áll, egyetlen példamondatot tartalmaz: *Az úr elmédet világosicsa, értelmet élesiccse, és emlékező elmédet erő-siccse* (Komáromi 1653). Az *emlékező elme* szókapcsolat a lentiekben még újra a kutatás középpontjába kerül.

3.6. Régi magyar glosszárium

A *Régi magyar glosszárium* (Gl.) az *elme* szócikkben három jelentést közöl. Ezeket időrendben adja közre aszerint, hogy az egyes jelentéseknek melyik évből származik az első adata. A három jelentés közül a harmadik 'Gedächtnis', azaz 'emlékezet'. Az első előfordulást Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturá*-jából adja meg (SzikszF. 1590: 84):

Memoria – Ertelmes elme

Szikszai – hasonlóan Molnár Albert későbbi megoldásához – egy jelzős szerkezettel írja körül a *memóriá*-t, s a szerkezetben az *elme* szerepel, nem az ész. Melich úgy fogalmaz Szikszai szójegyzékének elemzésében, hogy mivel az majdnem száz évig használatban volt (1561–1641-ig), mély nyomokat kellett hagynia mind a szótáriróadalomban, mind a szépirodalomban (Melich 1906: 15). Lehetséges, hogy ez az előzmény motiválta Molnár Albertet is a hasonló jelzős szerkezet alkalmazásában, ő csupán a jelzőt változtatta meg az általa pontosabbnak ítélt *emlékező*-re.

4. A 'memória' jelentés a szinkrón nyelvállapotban

Kutatásom eredményeinek bemutatásához mindenekelőtt áttekintem azt, hogy a szinkrón nyelvhasználatban mit tudunk az *elme* szó 'memória' jelentéséről. Tudnunk kell ugyanis, hogy mi az a fogalmi tartalom, amelyet az ómagyar kori adatokban keresünk.

4.1. A magyar nyelv értelmező szótára

A jelenleg forgalomban lévő legnagyobb (és teljes) értelmező szótár, a hétkötetes ÉrtSz. alapján ma az *elme* szó rendelkezik 'memória' jelentéssel. A jelentésstruktúrája hat főjelentésből áll, amelyből a negyedik a következő:

4. (főleg birtokos személyraggal) (választékos) Az emlékezetnek, ill. a tudatnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul; ész (2). *Elméjébe ötlük, vés; elméjében megtart vmit; megvilágosodik az elméje; vmi megvilágosítja az elméjét* (ÉrtSz. 2: 230).

A definícióban szinonimaként szerepel az *ész* szó, annak is a második jelentésére utal tovább szótár, ami az alábbi (ÉrtSz. 2: 472):

2. Emlékezet, ill. a tudattartalomnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul.

Itt egy kis kitérőt kell tennünk a definíciókat illetően, ugyanis az *ész* (2) kissé eltér az *elme* (4)-től, vélhetően szándéktalanul. Az *elme* (4) definíciója ugyanis ('Az emlékezetnek, ill. a tudatnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul') két dolgot jelent: az emlékezetből előhívott régebbi információt és a figyelem fókuszában jelenleg lévő információt. Az emlékezetnek az a része, amelyre a figyelem éppen irányul: egy olyan tudattartalom, amelyet már megjegyeztünk, megtanultunk, és újra felidézünk. Tehát igazából nem a memória, hanem annak egy tárolt eleme: az *emlék*. Az *ész* (2)-ben viszont elmaradt az *emlékezet -nek* ragja, így nem jelent emléket, csak az emlékezetet és a jelenleg megfigyelt dolgot. Túl ezen a (pontatlan vagy szándékosan eltérő) megfogalmazáson, a definíció két külön jelentéstartalmat jelöl az *illetve* szóval elválasztva. Az *illetve* szó a szótári definíciókban az *és* + *vagy* funkcióját tölti be, tehát olvashatunk a helyére *és-t* is és *vagy-ot* is. Ez olyan esetekben használatos az értelmezés során, amikor két jelentésárnyalat átfedésben van egymással, nemigen választható el két külön jelentésegységbe, pl. 4a és 4b-be (vö. Ittész 2011: 114).

A szótári értelmezéseket kiegészítik a példák, amelyekből az olvasó akár józan ésszel is kiszűrheti, hogy saját nyelvérzéke alapján mi lehet a

definícióban megadott jelentés. Az *Elméjébe ötlük, vés; elméjében megtart vmit; megvilágosodik az elméje; vmi megvilágosítja az elméjét* adatok közül az első három a 'memória, emlékezet' adata: amit az *elménkbe vésünk*, azt jól megjegyezzük, amit *elménkben megtartunk*, azt nem felejtjük el, emlékszünk rá. Az *elméjébe ötlük* mint példa több értelmezést is kaphat, aszerint, hogy milyen szöveggörnyezetbe illesztjük: lehet egy kreatív, új gondolat is, ami épp az elméjébe ötlött valakinek, de lehet egy keresett, kutatott információ, amelyet kisebb-nagyobb fáradtság árán sikerrel hívunk elő az emlékezetünkéből.

Az *ész* címszó 2. jelentésében is segítségünkre lehetnek a példák, amelyekből igen sok van:

Eszébe hoz vmit vkinek; eszébe jön; eszébe jut vmi; eszedbe ne jusson; eszébe juttat vkinek vmit; eszébe nyilallik; eszébe ötlük vmi; eszébe tűnik; eszébe ütődik; eszébe vés vmit; eszébe vesz; eszébe villan vmi; vmit forgat az eszében; vkinek vmi forog az eszében; vmi jár az eszében; észben tart vmit, vkit; van eszében; kimegy az eszéből; kiver vmit v. vkit vkinek az eszéből; eszéből kirepül vmi; az eszét rajta felejt; mióta az eszemet tudom v. mióta az eszemre emlékszem. *Hányféle dolgok nem jutottak eszébe! | Előtte lebegett édesanyja képe.* (Arany János) *No, még ilyen kemény lélekkel sem volt dolgom, mióta az eszemet tudom.* (Mikszáth Kálmán) (ÉrtSz. 2: 472).

Így végül is megállapíthatjuk, hogy az *elme* címszó 4. és az *ész* címszó 2. jelentése az ÉrtSz.-ben az emlékezetet mint képességet jelenti, emellett pedig azokat a tudattartalmakat, amelyeket a memóriánkból előhívtunk, vagy amelyeket éppen megfigyelünk.

Mindez erősen érinti az *elme* pszichológiai-neurológiai felfogását is, egyelőre azonban elégedjünk meg annyival, amennyit már megállapítottunk, hogy a memória nem azonos a benne tárolt információkkal.

4.2. A magyar nyelv nagyszótára

A Nagyszótár (Nsz.) VII. kötetében a már megjelent *elme* címszót szintén figyelembe tudjuk venni, ennek az 1a. jelentésegysége a 'memória'-t határozza meg:

1a. (*Tud is/vál*) 'az emberi agynak az a képessége, hogy a tudattartalmakat tárolni tudja, megőrzi és felidézi; emlékezet'.

Összefoglalva: mai nyelvünknek tehát része az *elme* 'memória' jelentése, azzal a megszorítással, hogy minden szótár választékos jelentésként veszi fel. A választékosság egyben azt is egyértelművé teszi, hogy a hasz-

nálata nem olyan gyakori és magától értetődő, mint az *ész* szőé. Az *ész* szóval kapcsolatban ugyanakkor megjegyzendő, hogy az ómagyartól az újmagyar korig változatlanul hordozta az 'emlékezet' jelentést, ezért ezt külön nem elemzem a szótárakban, csak amennyiben a definíciója érinti az *elme* jelentéseit.

5. Az *elme* szó 'memória' jelentése régebbi szótárainkban

A továbbiakban az egész dolgozat kérdésfeltevése történeti szempontból arra a központi problémára helyeződik át, hogy meddig nyúlik vissza ennek a jelentésnek a gyökere? Hiszen ha jelenleg él ilyen jelentés a nyelvben, az Ómagyar Korpuszban pedig vannak olyan adatok, amelyek felvetik a gyanút, hogy ez a jelentés már annak idején is létezett, akkor azt kell felderítenünk, hogy ez a mai jelentés hol vette kezdetét és mikor adatolható először. Ennek érdekében áttekintem a legjelentősebb magyar, illetve latin–magyar és magyar–latin szótárakat a következő fejezetekben.²

5.1. Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*

A hétkötetes értelmező szótárát megelőző első nagy értelmező szótárunk, *A magyar nyelv szótára* (1862–1874, Czuczor Gergely – Fogarasi János, a továbbiakban CzF.) az alábbiakat írja az *elme* szőról a 3. jelentésben:

'Azon tehetség, mely a felfogott tárgyakat megtartja, el nem feledi (memoria).' *Elméjében tartja a látottakat és hallottakat. Elméből mondja el a leczkét. Elszalasztani valamit az elméből.*

A definíció félreérthetetlen, rendkívül pontos, a három felsorolt példa pedig tovább egyértelműsíti, mire kell gondolnunk. A 'memória' jelentés létezését explicit módon igazolja a 19. század második felében. Innen léphetünk tehát tovább időben visszafelé.

5.2. Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*

A CzF. megjelenése előtti fél évszázadban Kresznerics Ferenc 1831–1832-es szótára számított a legelterjedtebb magyar szókincsgyűjtemény-

² Mivel a kutatás fókuszában az ómagyar kori 'memória' jelentés áll, és visszatekintve látni fogjuk, hogy ez a jelentés az egész szótártörténetben végigkíséri az *elme* szót, csak a legnagyobb szótárakat vettem bele az áttekintésbe, így pl. Ballagi Mór és Baróti Szabó Dávid szótárát nem elemzem, természetesen anélkül, hogy ezzel kisebbíteni akarnám a két szótár történeti jelentőségét a magyar lexikográfiában.

nek (a továbbiakban Kreszn.). Ez a szótár nem tartalmaz számozott jelentésstruktúrát, csupán felsorolásszerűen adja meg a szavak jelentéseit. Az *elme* szónál a következőket írja (i. m.: 123):

ELME: Mens, memoria, ingenium. M. A.

Kresznerics szótárában az utalás Molnár Albertre (M. A.) jogos és szükséges is, mivel ő 1604-es szótárában szó szerint ugyanígy definiálta, ld. a következő alfejezet elemzését.

5.3. Szenczi Molnár Albert: *Dictionarivm Latinovngaricvm. Dictionarivm Vngarico-Latinvm*

Szenczi Molnár Albert *Dictionarium*-ának első kiadása 1604-ben látott napvilágot, amelyben az *elme* címszó a következő definíciót kapta:

Elme, 'Mens, Memoria, Ingenium'. (MA. 1604, oldalszám nélkül)

A szótár 1611-es és 1621-es kiadásában a címszó és a definíció változatlan (MA. 1611: 56 és 1621: 64): Elme, 'Mens, Memoria, Ingenium'. Az *elme* meghatározása tehát a későbbi bővített, több helyen szinonimákkal ellátott kiadásokban sem változott.

Molnár Albert szótáraihoz időben majdnem két és fél évszázadot ugrottunk visszafelé, amelyen át az *elme* a Kreszn. és az MA. több ízben átdolgozott szótárai szerint változatlan jelentésben élt a nyelvben (a 17. század elejétől a 19. század közepéig). E két és fél évszázadot természetesen nem ugorhatjuk át ennyivel, hiszen a közbeeső időszakban keletkezett Pápai Páriz Ferenc szótára is. A keletkezési idők sorrendje és a Szenczi Molnár Alberttől Pápai Párizhoz került számos átvétel miatt elsőként érdemes Szenczi Molnár szótárában tüzetesebben körülnézni, majd ezután mutatni rá arra, hogy Pápai Páriz hogyan vitte tovább Molnár Albert örökségét.

Az 1604-es szótár magyar–latin részében külön címszó az

Emlekező elme, Memoria. (1604, oldalszám n.)

Az 1611-es és az 1621-es bővített, javított kiadások szintén tartalmazzák ezt a címszót, amely szókészlettani szempontból igen értékes számunkra. A TESz. szerint az emlékezőtehetséget történetileg az *ész* szó hordozta (TESz. 1: 798.), az *ész* jelentései közé sorolja a 'memória'-t. Szenczi Molnár Albertnél viszont az *ész* szónak nincs 'emlékezet' jelentése:

Éß, Animus, Mens. (MA. 1604, oldalszám nélkül),

a későbbi kiadásokban pedig:

Éß, Animus, Mens, Prudentia, Sapientia (MA. 1611: 68; MA. 1621: 78).

A változásra külön hangsúlyt helyezhetünk e kutatás szempontjából, a szinonimák bővüléséből az látható, hogy a szerző foglalkozott ezzel a szóval, és bővítette a latin megfelelők körét, de továbbra sem vette fel a *memoria* szót ide.

A magyar–latin részekben van *emlékezet* címszó is, amelynek az egyes kiadásokban látható változásai segíthetnek szavaink jelentésének elemzésében:

Emlékezet, Mentio (MA. 1604, oldalszám n., és MA. 1611: 64),
az első két kiadásban egyforma, de 1621-ben változás történik:

Emlékezet, Mentio, Memoria. (MA. 1621: 73).

A *memoria* latin szó bekerül az *emlékezet* definíciójába, és ne feledkezzünk meg róla, hogy néhány sorral lejjebb itt áll az *emlékező elme*, amelynek a definíciója szintén ugyanez a szó, egyes-egyedül önmagában: *memoria*. Tehát az *emlékező elme* megfelel az *emlékezet*-nek a szótárban ábrázolt szó-kincs belső logikája szerint.

Egy másik vizsgálható és vizsgálandó szempont – mivel itt már a legelső magyar szótárakig nyúltunk vissza időben –, hogy amikor Szenczi Molnár Albert ellenkező irányban definiálja az egyes latin szavakat, akkor a definíció megalkotásánál vajon melyik magyar szót részesíti előnyben?

A latin–magyar részben az *elme* a *méns* és a *memória* címszóban is előfordul, mindhárom kiadásban változatlan formában (MA. 1604, oldalszám n., MA. 1611: 512; MA. 1621: 591):

Méns, tís, [...] Elme, Eß, Értelem.
Memória, [...] Emlékező Elme.

A *memória* címszó értelmezése a latin–magyar részben ugyanaz a jelzős szerkezet, amelyet a magyar–latin részben már tárgyaltunk: 'Emlékező Elme' (*e*-vel írva a mai *é* helyén). E ponton az az információ emelkedik ki lexikográfiai szempontból, hogy a *memória* értelmezéséhez tudatosan kellett választania *emlékezet* helyett az *emlékező elmé*-t, hiszen az *emlékezet* szót is ismerte (ld. a magyar–latin részt), mégsem azt választotta.

Ami tehát az *ész*, *elme*, *emlékezet* hármásából fontos, hogy amikor a *memória* címszót fordítja magyarra, akkor nem az *ész*, hanem az *elme* segítségével teszi ezt, és amikor az *elmé*-t kell latin megfelelővel ellátni, akkor a *memoria* kerül elő. Mindkét irányban megerősítve látjuk azt a tényt, hogy az *elme* hordozta az 'emlékezet' jelentést. Az *emlékező elme* definíció jelzős szerkezetként arra utal, hogy az *elmé*-nek egy bizonyos fajtájá-

ra, annak úgymond egy részére kell gondolnunk 'memória' jelentés alatt. Vagyis az *elmé*-nek nem minden része egyenlő a *memória*-val, hanem annak egy bizonyos része az, amelyet az emlékek felidezésére és tárolására használunk. Mindez összhangban van az *elme* mai felfogásával, hiszen ma úgy gondolunk a *memória*-ra, mint egyfajta elmebeli képességre. A jelzős szerkezet világos, egyértelmű, ami viszont az *elme* jelentéstörténete és a szókészlet történeti változása szempontjából a legfontosabb: a szótáríró nem az *ész* szót használta fel a memória szabatos definiálásához, hanem az *elmé*-t.

Ugyanakkor az *emlékező elme* szókapcsolatnak van egy másik jelentősége is a szókincs történeti változásainak szempontjából: ha az *emlékezet* szó minden kétséget kizáróan akkoriban is jelentett volna 'memória'-t, akkor Szenczi ezt használta volna értelmezésként, és nem alkot úgymond „feleslegesen” egy jelzős szerkezetet. Fontos az *emlékezet* szó történetét illetően ismét hangsúlyoznom, hogy az 1621-es kiadásig annak definíciója a *mentio* volt, azaz az 'emlék' latin megfelelője, és csak az 1621-es kiadásban jelenik meg a *mentio* mellett a *memoria* a magyar–latin részben. Viszont az ellenkező irányban, latinról magyarra még nem használja a *memoria* fordítására az *emlékezet*-et, hanem az *emlékező elmé*-t. Mindez azt feltételezi, hogy az *emlékezet* szóhoz a mai 'memória' jelentés éppen az 1600-as évek elején kezdhetett társulni, ennek további tisztázásához azonban az *emlékezet* szó adatainak átnézése is szükséges.³ A szótár ismeretében azonban majdnem bizonyosan állítható, hogy ha az *emlékezet* szó akkoriban (a mai prototipikus jelentésével azonos módon) használatos lett volna a mai 'memória' jelentés kifejezésére, akkor ez kerül oda a latin *memoria* mellé. Szenczi Molnár egyébként szívesen használ jelzős szerkezeteket szavai definiálására, vö. Szathmári (2007a: 407, 2007b), de az *emlékező elme* esetében feltételezhető a Melich által vélelmezett Szikszai-féle hatás is, amelyet a 2.6. alfejezetben már kifejtettem. Szikszai az *értelmes elme* szókapcsolatot alkalmazza a *memoria* meghatározására, Molnár Albert pedig talán éppen ezt a jelzős szerkezetet alakítja át *emlékező elmé*-re. Tolnai Gábor véleménye is fontos lehet még a definíció megalkotásának vizsgálatában: „A szótárírás terén pedig legfőbb mintaképénél, Petrus Dasypodiusnál is találkozunk a jelentésmagyarzatok terén személyes hangmegütéssel, de már Calepinus szótárában is” (Tolnai 1978: 10).

³ Az 'emlékezet' jelentés előéletéhez azt is érdemes megemlítenünk, hogy az 1380-ból fennmaradt Königsbergi Szójegyzékben a latin *memoria* szónak az *említet* felel meg a magyarban (Kön.SzJ, közléseszi Melich 1916).

Ez a gondolatmenet más, messzebbre vezető kérdéseket is felvet; alapvetően a két fogalom közötti jelentéskülönbséget is megfigyelhetjük itt. Az *elme* és *ész* szócsaládok megírásából adódó nagyszótári tapasztalataim szerint az *elme* főjelentése egy tág és sokrétű mentális képesség, az *ész* főjelentése pedig valami olyasmi, amit a gyakorlati gondolkodás szerveként határozhatnánk meg. Gyakrabban jellemezzük az *ész* szóval azokat a fogalmi tartalmakat, amelyek a gondolkodási képességeink napi használatáról, működéséről szólnak; mindemellett azonban kétségtelen, hogy átfedés van a két szó között: az *ész* is jelent értelmi képességet és az *elme* is.

Az *emlékező elme* definíció vizsgálatakor megemlítendő, hogy ezt vette át önálló címszóként a NySz., amelyet a 2.5 alfejezetben már bemutattam. A NySz. visszautal Pápai Páriz Ferenc Bod-féle bővített kiadására is, amelyben szintén megtalálható ez a jelzős szerkezet. Mindez azt a kérdést vetetheti fel, hogy vajon az *emlékező elme* nem egy állandósult szókapcsolat volt-e, legalábbis a középmagyar korban. Valószínűbb ennél, hogy Molnár Albert alkotta ezt a leírást, amelyet később is átvettek tőle, de végül nem honosodott meg. A Történeti magánéleti korpusz (TMK, Dömötör et al. 2017) és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (KED, Gugán et al. 2023) nem ad ki adatot az *emlékező elme* szókapcsolatra, s a *Nagyszótár* digitális adatai között sem szerepel. Két nagyszótári cédulán megtalálható az 1770-es évekből, ahol valóban *memóriá*-t jelent, ezekből azonban nem rekonstruálható, hogy vajon Szenczi Molnár alkotta-e a szószerkezetet, vagy már meglévő adatokból vette, mivel ezek jóval későbbi keletkezésűek.

5.4. Pápai Páriz Ferenc szótára és annak bővített kiadásai

A következő kérdés: mit vett át ebből száz évvel később, 1708-as saját latin–magyar, magyar–latin szótárába Pápai Páriz Ferenc? Nála, mint feljebb már említettem, az *elme* címszónál változatlanul a következőt láthatjuk, Molnár Albertre való hivatkozás nélkül (PP. 40):

Elme: 'Mens, Memoria, Ingenium'.

Ez az értelmezés nem változik Bod Péter 1767-es kiadásában sem (PPB1). Vagyis úgy tűnik, az *elme* definíciója 1604-ben, 1708-ban, 1767-ben és 1831-ben ugyanaz. Az *ész* címszónak Pápai Páriznál 1708-ban (50. o.) és Bod Péternél 1767-ben (76. o.) sincs 'memória' jelentése:

Éß: Animus, Mens, Prudentia, Sapientia. Der Sinn, die Weißheit, Klugheit.

A meghatározás ugyanaz, mint Szenczi Molnár Albertnél. A latin–magyar részben a *Mēmōria* címszó jelentése szintén (PP. 1708: 364. oldal, PPB1 1767: 355):

Mēmōria: 'Emlekező elme' (e-vel a mai é hang helyén).⁴

A PP. és a PPB1 változtatás nélkül átvette a definíciót, ám ha alaposan gör-
cső alá vesszük a példákat, akkor mégis találunk változásokat (eltekintve
attól, hogy az MA.-ban nincsenek példák). A PP.-ben:

Poft hominum memoriam: Az emberek' emlekezetekre. Reducere in
memoriam: Elfébe juttatni. Noftrā memoriā: A' mi tudunkra, A' mi
értünkre. Memoria tenere: Meg-tanúlni, Tudni. Horum memoria mihi
jucunda est: Kedvesen jutnak elfembe. Usque ad hanc memoriam: Ed-
dig az ideig. (Liv.) Memoriae proditum est: Ugy írják. Ex memoria
exponere aliquid: Valamit magától (könyv-nélkül) elő-befzélleni.

Szembetűnő, hogy Pápai Páriz az *elme* szóval definiálja a memóriát, ám-
de a példák között nincsen *elme* szavas adat, hanem csakis *ész*-t tartal-
mazó szókapcsolatokat hoz fel illusztrációként. Ez a tény alátámasztja a
TESz. jelentéstörténeti leírását, amely szerint a szó a középmagyar korban
egyre ritkábbá vált, és csak a nyelvújítás korában hozták ismét divatba
(TESz. 1.: 751). Bár az *elme* szót eddigi kutatásaim során a középmagyar
korban még nem vizsgáltam, és egyelőre a rendelkezésre álló korpuszok-
ban kevesebb is az adat, mint az ÖMK-ban, a TESz. leírása alapján felté-
telezhetőnek tartom, hogy Pápai Páriz példái (amelyek az MA.-hoz ké-
pest új fejlemények) erről a folyamatról árulkodnak. Az *elme* szó gyérülő
használata okozhatta, hogy a *memória* példái közé nem az *elme*, hanem
az *ész* szókapcsolatai kerültek be.

E két szótár anyagát cikkem fő kérdésfeltevése szempontjából rövi-
den összefoglalva azt láthattuk, hogy mind Pápai Páriz Ferencnél, mind a
Bod-féle bővített kiadásban volt az *elme* szónak 'memória' jelentése, de
feltételezzük a példák alapján, hogy a szóhasználatban valójában inkább
az *ész*-hez kapcsolódott ez a jelentés.

⁴ Melich János megjegyzése szerint ez a tény fontos információt árulhat el arról,
hogy honnan vette Szenczi a definíciót: „Szótárában [...] nincsenek következe-
tesen írva a magyar szavak, a minnek az a magyarázata, hogy magyar forrásainak
helyesírását igen sok esetben megtartotta. [...] a mi nem a Molnár helyesírási
elvei szerint van írva, az nem is Molnár saját adata, hanem Molnár által vala-
mely magyar könyvből az illető könyv helyesírásával kiírt adat” (Melich
1907: 128).

5.5. Verancsics szótára

A 2.5. fejezetben említettem, hogy Simonyi és Szarvas a NySz.-ben hivatkozik Verancsics 1595-ben megjelent *Dictionarium quinque nobillissarum europe linguarum*-ára. A latin megfelelők között a következőket találjuk:

Memoria, Elmè
Mens, Elme

Az *emlékező elme* szókapcsolat tehát nem innen került a NySz.-be, viszont ez a szótár is megerősíti a 'memória' jelentést.

5.6. Calepinus szótára

Szenczi Molnár Albert 1604-es szótárának írásakor Calepinus műve volt (Dasypodius mellett) az egyik fő minta és forrás (Melich 1912). Ez a szótár elsőként mint a latin nyelv tárgyi szótára jelent meg 1502-ben, „melyben a latin szavaknak eredete, jelentése, s egyéb nyelvtani, történeti tudnivaló van megírva. Hogy milyen kitűnő mű volt e szótár, semmi se bizonyítja jobban, mint az, hogy a XVI., XVII. és XVIII. században igen sok kiadásban folytonosan bővítve jelent meg nemcsak Olaszországban, hanem még inkább Francia- és Németországban, valamint Svájcban” (Melich 1912: III). A bővítések során egyre több nyelv értelmezései kerültek be a szótárba. A magyar megfelelők 1585-ben, az immár tíznyelvűre bővült szótár részeként jelentek meg Lyonban.

A latin szavak magyar megfelelőjeként az *elme* több helyen is előfordul. Számunkra a legfontosabb, hogy a *memoria* szócikk a következő:

memoria – Elme

A címszó egyetlen megfelelővel van definiálva, az pedig az *elme* szó, nem az *ész* és nem az *emlékezet*, holott a *memoraculum* szót például így definiálja:

memoraculum – Emleközlet

Az ÚESz. és a többi nyelvtörténeti szótár az *emlékezet* szó jelentéstörténetét nem tárgyalja önállóan, csak az *emlék* származékaként említi meg. A Calepinusnál látható jelenség azonban ismét felveti annak a lehetőségét, hogy az *emlékezet* eleinte nem jelentette azt a képességet, amellyel megjegyzünk dolgokat, hanem főjelentésében 'emlék' volt.

Calepinusnál az *ész* szó összességében sokkal többször fordul elő a definíciókban, mint az *elme*, ezzel még hangsúlyosabbá válik az a tény, hogy a *memória* szó az *elmé*-nek felel meg ebben a műben.

Calepinus művének elemzésével 1585-ig jutottunk vissza az *elme* szó lexikalizálódott jelentéseinek nyomozásában. Ezzel időben sikerült mindössze 60-70 évnnyire megközelítenünk a kései ómagyar kort, azoknak a kódexeknek a keletkezési idejét, amelyekben az *elme* szó megítélésem szerint 'memória' jelentésben fordul elő. A következő fejezetben ezeket a szöveghelyeket mutatom be és elemzem részletesen.

6. Az ómagyar kori adatok

E fejezetben közlöm azokat a mondatokat, amelyekben az *elme* szó 'emlékezet' jelentésben fordul elő. Az ómagyar kori adatok az Ómagyar Korpuszból (É. Kiss et al. 2013) származnak. Összesen 551 helyen találtam meg az *elme* szót a korpuszban, amelyből ebben a fejezetben tíz példát mutatok be. Ez a tíz példa az 'emlékezet' jelentés prototípusát jelöli. Az adatokat betűhű formában közlöm.

- (1) *En ȳo lelkȳ athȳam en bȳneȳm ȳgen sokak / volnanak kȳketh elm-
nek revȳdhsegenek / mȳatha mȳndh megh nem mondhathȳ<k> / de
mȳkepen thvdvan vagȳon ȳstennel / en bȳnesse vallom magamath azerth
varom athȳasagodnak / oldozathȳath* (Gyöngyösi kódex 32v, 1500 k.)

Az adatban elírás található: az *elmélnek* igei alak lenne, de mondatbeli helyzete miatt *-nek* ragos főnév lehet csak.⁵ A jóval bővebb, több oldalra kitekintő szövegkörnyezet-vizsgálat megerősíti, hogy a szöveg a gyónás befejezéseként hangzik el, amelyet bánatimának nevez a katolikus egyház. A 31r oldalon *Modus confitendi* címmel a lehetséges bűnök lajstroma kezdődik (tágabb értelemben ez is tekinthető a bánatima részének, amennyiben E/1. személyben bűneit sorolja fel a szöveg alanya). A bevezető rész a 31r oldal közepéig tart, amely után a szöveg a hét főbűn szerinti bűnöket ismerteti (*deseptem peccatis Mortalibus incipit sic* bevezető szavakkal, ezután ismét magyarul folytatva a szöveget). Mindez a 31v oldalnak körülbelül a háromnegyedéig tart, majd újabb latin megnevezés után (*Sequuntur decem precepta domini primo vnum crede deum*) rátér a tízparancsolat alapján végzett bűnbánatra, amelyet magyarul is bevezet a következő szavakkal: *Tovaba Istennek ellene vethkezthem en / Ez thȳz paranchȳolathokba ees megh zekthembe*. A 32r oldalon felsorolja a tízparancsolat ellen elkövethető vétkeket, amelyek pontosan az oldal aljáig tartanak. A 32v tetején *oracio pulcra* címmel kezdődik a fent idézett rész, amely az *elme* szót tartalmazza.

⁵ Köszönettel tartozom Haader Leának a szó elírásával kapcsolatos szakmai tanácsaiért.

Azt, hogy ez az általam vizsgált mondat valóban a gyónás végén elhangzó bánatima része, tovább erősítik a bűn fogalmának felfogásában e századokban történt teológiai változások is. A 13. századtól ugyanis a lelki tükör végzése változott, a bűnök osztályozása terén új sémák jelentek meg. A hét főbűn mellett rendszerbe foglalták a közvetett bűnelkövetés, illetve a bűnrészesség különféle eseteit. „Az egyik legbuzgóbb rendszerező, a portugál bencés Andreas de Escobar (1348–1439k.) *Modus confitendi* című művében tizenkétféle ilyen sémát tárgyal. Ezek a sémák azonban nem felváltják, hanem csak kiegészítik a hét főbűn hagyományos rendszerét. [...] A hét főbűnnel alternatívaként szembeállítható rendszert csak a tízparancsolat kínált” (Gecser 2002: 16–17), amely az egyszerű hívek körében azonban csak a 16. században veszi át a hét főbűn helyét a keresztény etika új megalapozásaként mind a katolikus, mind a protestáns katekizmusokban (Gecser *uo.*).

A kódexben található lelki tükör híven mutatja ennek az egyházi-teológiai folyamatnak a 16. századi állapotát a magyar egyházban, ugyanis elsőként a hét főbűnt sorolja fel (ennek lehetséges eseteit), majd erre következik a tízparancsolat. Ez egy átmeneti állapotot mutat, ahol még fontos az előző felfogás bűnlajstroma, de már megjelenik a következő etikai megközelítés, a tízparancsolat elleni bűnök felsorolása.

A bűnök a bánatimára jellemző módon a bűnbánat kifejezésével fejeződnek be. A katolikus egyházban a gyónás végén elhangzó bánatimának nincs kötött szövege, csupán tartalmában meghatározott. Ráadásul a II. Vatikáni Zsinat előtt elméletileg mindez latinul hangzott el (a feloldozás mindenképpen), de a latinul nem tudó hívek sem voltak kizárva a gyónásból, így a legtöbb gyónáshoz használt útmutató kétnyelvű volt. Ahogy Haader és Dömötör írja (2012), a kódexek, „a magyar nyelvű írásbeliség korai termékei többnyire a latinul nem tudó apácák számára jöttek létre, hogy az anyanyelvi tolmácsolás a különböző műfajú vallásos szövegeket [...] számukra is átélhetővé tegye. Az imádságok e tekintetben természetesen kiemelkedő jelentőségűek; több kódex kifejezetten imádságoskönyvnek készült, vagy nagy részben tartalmaz imákat” (Haader – Dömötör 2012: 5).

Haader – Dömötör (2012) szintén tartalmaz egy Bánatimák c. fejezetet, amely azonban nem tartalmazza a Gyöngyösi-kódex itt elemzett részletét, és a fejezetben található kódexidézetek között sincs párhuzamos szövegrészlet a fent tárgyalttal.

Cikkem szempontjából fontos tény azonban, hogy a gyónás végén elhangzó bánatima mai, általában ismert formája az idézett szövegrészletnek megfelelően így kezdődik: „Több bűnömre nem emlékszem”. Ez a mondat a gyónás formális lezárása és a bánatima bevezetője egyben. A II.

Vatikáni Zsinat előtti időkben is létezett – nagyjából – bevett magyar szövegű bánatima, a gyónási útmutatókban ilyen ajánlást találunk pl. 1959-ben: „Miután bűneink felsorolását befejeztük, jó ha világosan megmondjuk: »Egyéb bűnökre nem emlékszem«” (Müller – Kővári 1959: 132).

Abból kiindulva, hogy a forma nem kötött, csupán a tartalom, láthatjuk, hogy ez a befejező formula tartalmilag felismerhetően azonos a kódexben olvasható imával: *En j̄o lelk̄y ath̄yam en b̄ynej̄m j̄gen sokak / volnanak k̄yketh elm̄elnek rev̄j̄dhsegenek / mj̄atha mj̄ndh megh nem mondath̄ō<k>*. Mivel a gyónási szertartás szempontjából szükséges is, hogy ugyanazt jelentse, mint a mai *több bűnömre nem emlékszem*, biztosra vehetjük, hogy az ELME rövidsége a MEMÓRIA rövidségét jelenti.

(2) *Az dormytoriumban legy nyvgolmas hog te myattad senky megne bantasseek nyvghatatlansaggal Menyezer vagy hanzer fel serkenendez elmedben jvssanak az aldot istennek ayan doky hala adassal Mert az vr isten vigyaz mj raytonk hog evryzyen mjnket mjkoron my alozonk* (Horvát-kódex 256, 1522)

A mondat a kódex IV. szövegegységéből származik, amely Augsburgi Dávid Ferenc-rendi prédikátor *Formula novitiorum* című munkája első részének fordítása (Haader – Papp 1994: 19). A szöveg szerzeteseknek szóló útmutató, regula a szigeti apácák számára.

Ebben a mondatban az *elmedben jussanak* szókapcsolat erősen emlékeztet az *eszedbe jussanak* szókapcsolatra, amely a szinkrón szóképzletben egyértelműen az emlékezés folyamatát jelenti. A szinkrón nyelvvel való összehasonlítás azonban nem feltétlenül vezet jó eredményre minket. „A szójelentések felderítése a régi korok nyelvében (azaz egy-egy szó jelentésváltozásának a felgöngyölítése) nem könnyű feladat, és igen nagy körültekintést, óvatosságot igényel, hiszen az erre vállalkozó szakember könnyen abba a hibába eshet, hogy egy-egy szó mai jelentését vetíti vissza a múltba, különösen akkor, ha a régi jelentés ma már nem él – figyelmeztet a valós módszertani veszélyre Horváth Katalin” (Tóth 2003: 91).

Érdeemes az ÉrtSz.-ből a definíciót felidézni, amely szerint az *elme* „Az emlékezetnek, ill. a tudatnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul”, az *ész* pedig „Emlékezet, ill. a tudattartalomnak az a része, amelyre a figyelem éppen irányul”.

A fenti adat a Horvát-kódexből bizonyos mértékig kételyeket ébreszthet abban a tekintetben, hogy vajon nem csupán annyit jelent-e az *elmedben jussanak* kifejezés, hogy ’tartsd szem előtt’, ’figyelj arra, hogy’? A mondatnak ez a fajta értelmezése részben azért is fordulhat meg valakinek a fejében, mert – miként az ÉrtSz. is írja – az *elme* (a szinkrón nyelv-

ben) lehet a tudatnak is az a része, amelyre a figyelem éppen irányul, tehát egyszerűen egy tény, gondolat, amellyel elménk épp el van foglalva.

E tekintetben két érvet sorakoztatok fel amellet, hogy az elemzett előfordulás jelentése 'emlékezet' és nem (vagy nem elsősorban) 'tudat'.

Visszatérve az *illetvé*-vel összefogott kétféle definícióra (amelyet akkor alkalmaz a szótáríró, amikor két jelentés között olyan erős átfedés van, hogy bonyolultabb lenne szétválasztani a jelentéseket, mint egyben tartani), ebben a kontextusban különösen előtérbe kerül az a kognitív elmélet, amely szerint a jelentéseket nem foglalhatjuk éles határvonalú kategóriákba (Kövecses – Benczes 2010), hanem prototípus-alapon sorolhatjuk be őket valamely kategória tagjai közé. Ennek megfelelően a jelentés közelebb vagy távolabb állhat a prototípushoz. Mivel a definícióból (annak is az *illetvé* szóval összeillesztett két részéből) lexikográfus szemmel kiolvasható, hogy a definiálandó fogalom az emlékezet és azon tudati rész között helyezkedik el, amelyre a figyelem éppen irányul, elemzett mondatunkat úgy tudjuk tekinteni, mint amiben valóban felsejlik a megfigyelt gondolati tartalom fogalma is, de a jelentés mégis közelebb áll az emlékezet fogalmához. E fogalmi közelséget illetően rátérek második érvemre, amelyet a kognitív pszichológia nyújt nekünk.

A kognitív pszichológia mai, emlékezetéről alkotott álláspontja mellett szól, hogy a *Menjézer vagy hanzer fel serkenendez elmedben jvssanak az aldot istennek ajandokj hala adassal szövegrészletben az elme* szó egészen biztosan az 'emlékezet'-et, 'emlékezés folyamatát'-t jelenti. Az emlékezés folyamata három részből áll: a kódolással kezdődik, a tárolással folytatódik és a felidézéssel fejeződik be (ld. Baddeley 2010, és főképp Csépe et al. 2007a, 2007b). Ez magyarázza azt a kognitív jelenséget, amelyet a mondat leír: a dormitóriumban alvó szerzetes elalszik, majd felébred, és ébredés után felidézi életének egyik központi gondolatát: az Isten iránti hálát. A felidézést mint műveletet fejezi ki az *elmedbe jussanak* szókapcsolat, utalva arra, hogy egyrészt a szövegíró felszólítja a szerzetest, hogy emlékezzen az Isten iránti hálára, másrészt ennek a felszólításnak a szerzetes úgy tud eleget tenni, hogy feleleveníti emlékezetében a hálát. Ez egyben azt is jelenti, hogy a folyamat tudatos, a szerzetes szándékosan tartja elméjében, hogy sose felejtse el, épp azért, hogy folyamatosan őrizze azt emlékezetében.

Ugyanebben a kódexben alig tíz oldallal később ismét előfordul az *elme* szó olyan szövegkörnyezetben, amelyből szintén az 'emlékezet' jelentés körvonalazódik. Ennek elemzéséhez hasznát vesszük a fenti érvelésnek, amelyben a kognitív pszichológia emlékezetfogalmát hívtuk segítségül. A szövegrészlet a regula egy további részéből származik, s a szerzetesi élet-

móddal kapcsolatos útmutatókat tartalmaz. A 275. lapon az *elme* szó a lenti szövegkörnyezetben található meg.

- (3) *Jme azért az edes iduezeytev iesus mykeppen az kerkevdsgeevt magahanyast es kyualt keepnek esmeretyt tauoztata. Ez illyen dolgay az cristusnak **kezen legenek te elmedben vagy emlekezetevdben** hog mynden bezedydben es myelkedetydben mynden koron rea neez.* (Horvát-kódex 275, 1522)

A szövegrészben az elmeműködés, a kogníció szempontjából ugyanazt láthatjuk, mint amit a (2)-ben tapasztaltunk: a *kezen legenek te elmedben vagy emlekezetevdben* annyit jelent, hogy legyenek elevenek a te memóriádban, és folyamatosan gondolj is rájuk. A készenlét említése egyfajta éberségre utal, amely ismét a figyelem fogalmához közelít. Ugyanakkor, bár az *elme* szó itt az *emlékezet*-tel párhuzamba állítva szerepel, ez utóbbi jelentését nem vehetjük magától értetődően a mai értelemben. A régi szótárakban fellelt jelentések és a folyamatos készenlétet indikáló szövegkörnyezet alapján azt valószínűsíthetjük, hogy itt nem *nomen acti* (ez a mai 'emlékezet', az emlékező tevékenység eredménye), hanem *nomen actionis* jelentésben, 'emlékezés'-ként áll. Természetesen nem kizárt az előbbi sem, ezt azonban csak az *emlékezet* szó adatainak korpuszvizsgálatával lehetséges kideríteni. Az ÚESz. és a TESz. sajnos csak az első előfordulást jelzi, jelentéseket nem ad meg a szóalakhoz. Az általa itt hordozott jelentéstartalom azonban mindenképpen a korábbi események felidézésével van kapcsolatban, tehát a párhuzam az *elmé*-vel erősíti annak 'memória' jelentését. Ami a szöveg szerkesztése szempontjából kiemelendő ahhoz, hogy az *elme* jelentéséhez közelebb jussunk, az az *avagy* kötőszóval összekötött ismétlés: *elmédben avagy emlékezetedben*.

E grammatikai szerkezetet számos szakszóval illetve a nyelvtörténeti irodalom. A terminológiát Nicoara (2003) foglalja össze a legszélesebb körben. Ő Velcsov Mártonnéhoz (1981) csatlakozva kettős kifejezéseknek hívja őket, Mészöly Gedeon (1917) kettős vagy hármas fordításoknak. Papp Zsuzsanna a történeti nyelvtanban (1995) sajátos magyarázó szerkezetek elnevezést használ (amelyet fordítási sajátosságként tart számon), Horváth László (2003) szerint kifejtő magyarázó viszonyú szerkezet. Papp végül 2002-es tanulmányában egy újabb terminust alkot: magyarázó szinonimahalmazás (az eredeti cikkben *explizierende Synonymenhäufung*, magyar ford. Sz. R.).

Mindezek mellett M. Nagy Ilona is részletesen elemzi ezt a nyelvi jelenséget, koordinált szópárokra (2003a) vagy kéttagú szerkezetekre (2003b) nevezve őket. Szerinte a kolostori irodalom nyelvének egyik legfőbb sa-

játsága a halmozó, párhuzamos szerkesztésmód, amely a középkori misztika és a skolasztika gondolkodásmódjából fakad (M. Nagy 2003a: 169). Papp megállapítása szerint ezek a két- vagy többtagú szerkezetek úgy keletkeznek, hogy a latin eredeti egy szavát a fordító vagy másoló nem egyetlen magyar megfelelővel adja vissza, hanem két vagy több szóval, amelyek szinonimái egymásnak (Papp 2003: 113). Papp (1987, 1995, 2003) szerint több fordító vagy másoló szívesen használta ezeket a szerkezeteket, és a szöveg témájától, hangulatától függően stilisztikai, fogalmazási okokból éltek velük. A jelenség különösen gyakran fordul elő az alábbi kódexekben: NagyszK., MargL., SzékK., TelK., BirkK., NádK., PéldK. (Papp 1995: 490).

Ennek több oka is lehet: a magyar szót a fordító vagy másoló nem tartja elég pontos megfelelőnek, ezért többet is felsorol; vagy egyszerűen vannak szavak, amelyek a renden belüli szóhasználatot képviselték, viszont melléjük tett a fordító egy általa ismert pontos fordítást is.

Az *és* kötőszó nyomatékosító szerepet is betöltött mind a mellérendelő szerkezetekben, mind a mellérendelő tagmondatok között (Papp 1995: 720). A két ígét vagy két névszót összekötő szerkezeteknél „érdemes azonban megjegyezni, hogy az *és* meg a *vagy* kötőszók itt valójában nem saját értékükben, jelentésükben fordulnak elő, hanem inkább 'más szóval, vagyis'-féle kifejtő szerep tulajdonítható nekik. Ha tehát a szerkezettagok *és* kötőszósak – nem kapcsolatosak, ha *vagy* kötőszósak – nem választók” (Papp 1995: 490).

Ez a megállapítás közelebb visz minket a (3) adat megértéséhez. Ebben a mondatban a *te elmédben vagy emlékezetedben* szerkezet mindkét főneve egymáshoz nagyon közel álló denotátumokra utal. Mivel az emlékezet az emberi elmének egy része, illetve az a funkciója, hogy képes a tudattartalmakat megőrizni, lényegében a *készen legyenek te elmédben vagy emlékezetedben* annyiban jelent pontosítást, hogy az *elme* szó metonimikusan jelenti a memóriát, az *emlékezet* pedig arra a mentális tevékenységre utal, amellyel előhívunk vagy folyamatosan észben tartunk egy gondolati tartalmat.

(4) *mikoron ke : vgan ezon ziz : az o ziz tarfaytul intetneyec : es habor-gattatneyec : hog deakul tanulna : es enekolni : hog oueloc bekezkonodot apača lenne : es a zernetnec bulčuyt : ymar a conuentbe vyonnan beuottket meg nerneye : felele nag alazatoffagal : en edes zereto hugaym : iob ennekom az en zokot egvgfegomben ifennec aytatoffagal zolgalnom : hognem mynt anag tekeletoffegnec teteyere vagodnom : es elmembe ideftoua vonatnom : ki ymar venfegel meg romtatom : es inckab meg fogatkozhatom az eletnec vyfagaba : hognem mynt haf-*

nalnec : elmult az en emlekozetom : meg fogatkozot az en elmem : Bizonaba elyot a venfegnec tanulhatatlanfaga : kerlec tivotket : hog legon eleg ennekom az en zokot egvgyfegom : es oluafom az en regy zokafomzerent : mitvlfogua beyottem ehelbe : a pater noftert : es az vduozleg mariat : es a kredot : mert cristufnac alazatos zolgalo leana : efoldon meg vtala atisteffegot : felmagastalast : (Teleki-kódex 134–135, 1525–1531)

A Teleki-kódex e szövegrészletében a 134. oldal utolsó sorában az *elme* szó olyan szöveg helyen fordul elő, amely stilisztikailag az ismétlés által válik hangsúlyossá. A szó gondolatritmusra (Károly 1995: 819) emlékeztető szakaszban áll, a konkrét tagmondatban a szintaktikai és gondolati forma megismétli az előzőt: *elmult az en emlekozetom : meg fogatkozot az en elmem*. A két tagmondat szórendje, szerkezete azonos. A birtokos személyjellel ellátott két alany párhuzamot alkot egymással mind szintaktikailag, mind szemantikailag. Az ismétlődést nem követelné meg a szöveg tartalma, sokkal inkább stíluseszköz ez: az idős személy hangsúlyozza a rend tagjainak, hogy ő már nem képes deákul megtanulni. A tanulás mint kognitív pszichológiai tevékenység egyenesen utal a memóriára, a beszélő tehát azt igyekszik hangsúlyozni, hogy a memóriája már nem jó, és fogadják el a testvérek, hogy ő a Miatyánkot, az Üdvözlégyet és a Hiszekegyet tudja, mást már nem fog tudni megtanulni. A két tagmondat kötőszó nélküli kapcsolódása erősíti a ritmikai kohéziót, ezáltal a gondolatok szoros párhuzamát is.

A szó 'memória' jelentését a kognitív nyelvészeti megközelítés is alá támasztja (az elmélet alapjait vö. Kövecses – Benczes 2010). A szöveg az *ELMÉ*-t metaforikusan mint kiterjedéssel rendelkező dolgot jeleníti meg, hasonlóan a Gyöngyösi-kódexből vett (1) példához. A *megfogyatkozott* szó itt az *ELME* mennyiségére utal: túl kevés maradt belőle ahhoz, hogy a tanuláshoz elegendő legyen. Az (1) példában pedig az *ELME* rövidege miatt nem tud több bűnt felsorolni a gyónó. E két példa szerint az ómagyarban az *ELME* fogalmának létezett egy olyan metaforája, amely szerint az *ELME* lehet kicsi, és ez esetben a dolgok megjegyzésére, megtanulására, földézésére nem alkalmas. Ez vélhetően az *ELME TARTÁLY* metaforával van összefüggésben, amelyet a memória kifejezésére használunk a mai magyar nyelvben, de ma főként az *ész* vagy a *fej* szóval: *észben tart, eszébe vési, fejből mond vmít, kiment az eszéből*. A *TARTÁLY* forrástartomány nem kizárólag a 'memória' kifejezésére szolgál (vö. Szabó 2022: 21), viszont a forrás- és céltartomány közötti leképezések közül a *TARTÁLY* kicsiny volta figuratív módon fejezi ki, hogy nem sok információ fér bele az illető memóriájába.

A TARTÁLY-metaphora mutatkozik az *elméjében tart* kifejezésben is, amelyből hat fordul elő a kódexekben. Ezek az adatok egymáshoz meglehetősen hasonló szerkezettel bírnak.

- (5) *az kereztfan fúguen mondal, het zentseges igeket es ezt akarad, hog az zentseges igeket mendenkor elmenkben tartanoc* (Vítkovics-kódex 103, 1525)

Ezzel párhuzamos szöveghely a GömK. 80v oldala (Haader 2001):

- (6) *Az kereztfan fyguen mondal Hogy mynidenkor ihs Az zent igeket elmenkbe tartanok.* (Gömöry-kódex 80v, 1516)

A kódex „imádságainak jelentős hányada az üdvtörténet és benne a szenvedéstörténet eseményeit szeretné szubjektív élménnyé tenni, átéreztetni az olvasóval (imádkozóval) a megaláztatottság, a kínszenvedés borzalmait, Mária fájdalmát, részvétérzést kelteni Krisztussal és Máriával” (Haader 2001: 25). Ez a mondat is kifejezetten arra törekszik, hogy a szenvedéstörténetet közelebb hozza az imádkozóhoz azon felszólítás által, hogy az imádkozó mindenkor tartsa elméjében Krisztusnak a keresztfán elmondott szavait. Az *elméjében tart* kifejezés erősen emlékeztet a mai *észben tart* szókapcsolatra, mivel azonban a mai nyelvvel való hasonlítás – mint feljebb idéztem Horváth Katalintól – veszélyeket rejt magában, érdemes a többi hasonló adattal összevetni ezeket a szövegrészleteket, hogy többet tudjunk meg a jelentésükről.

- (7) *Azert mind ez fölül mondottacbol minemv haznalatosság legon kerlec iriad meg zivedbe es tarčad meg az elmedben.* (Döbrentei-kódex 4v, 1508)

Ez a részlet bővebben fejti ki az *elmében tartás* mint kognitív tevékenység fogalmi tartalmát: a *szívébe ír vmit* a 'megjegyez' szó lírai megfogalmazása, a szöveg pedig ugyanazt a gondolatritmikus szerkezetet mutatja, mint a (4) példa: *írad meg szivedbe és tartsad meg az elmédben*. A grammatikai szerkezet az előzőt mintázza meg még egyszer változatlan formában, tartalom szerint pedig a *megír* és *megtart* igék, valamint a *szivedbe* és *elmédben* főnevek rímelnek egymásra. Az ismétlés nem lenne szükséges, a szöveg alkotója vagy fordítója stilisztikai eszközökkel készíti az olvasót mélyebb áhítatra.

Az utolsó három adat pedig a Kulcsár-, a Keszthelyi és a Döbrentei-kódexből származik. Ezek a mondatok a régmúlt napok emlegetésével biztosítanak minket arról, hogy szintén a 'megjegyez' jelentésről van szó, az

elme pedig az emberi emlékezet-et jelenti. Az első két adat teljesen azonos.

- (8) *Ellel weweek en zemej̄mnek wj̄ḡyazasj̄th , en meg haborodam , es nem zoleek **Meg gondoltam el mwlth napokat erukke valo eztendeket elmembe tartottam Ees emlekeztem ej̄el en zj̄wemmel, es fel kelek vala.*** (Kulcsár-kódex 184–185, 1539)
- (9) *Ellel veweek een zemej̄mnek wj̄ḡyazasj̄th / een meg haborodam ees nem zoleek ~ **Meg gondoltam el mwlth napokath ees erukke valo eztendeketh elmembe tartottom ~ Ees emlekeztem ej̄el een zj̄wemmel / ees fel kelek vala.*** (Keszthelyi-kódex 192, 1522)
- (10) ***Reg napokat gondolek es orok eztendokot en elmembe tartok vala Es en jel en zivemmel gondolkodom vala es tprekedem vala.*** (Döbrentei-kódex 142,1508)

A (8), (9) és (10) szövegrészek párhuzamosak egymással, a 76. zsoltár 6–7. versei. Az első kettő a szavak szintjén is azonos, de tartalmilag – mivel a megfelelő zsoltársorok fordításai – mindhárom ugyanazon gondolat leírása. Az első sor mindegyikben a rég elmúlt napokra gondolással indít, amellyel megteremti azt a fogalmi keretet, amelyen belül az ELME TARTÁLY, az *elmémbe tartottam, elmémbe tartok vala* metaforikus nyelvi kifejezések jelentése pedig úgy értelmezendő, hogy azokat a beszélő alany nem engedte az emlékezetében elhalványulni. Ugyanezek a zsoltárversek megjelennek például az Apor-kódexben is (74), más megfogalmazásban, megerősítve értelmezésemet: *eszemben vallottam és emlékeztem.*

A tíz példa mindegyikét egyértelműen az *elme* szó 'emlékezet' jelentése adatának tekinthetjük. Megemlítendő, hogy néhány adat ezeken kívül is – kisebb bizonyossággal ugyan, de – ide sorolható, ezeket azonban nem mutattam be tanulmányomban a gyengébb bizonyító erő miatt. A korpuszalapú szótárírás a *Nagyszótár* készítésének mindennapjaiban számunkra azt a tapasztalatot nyújtja, hogy egy korpusz adatai sosem sorolhatók be teljes mértékben a jelentésstruktúrába, épp azért, mert némelyik több jelentést is hordoz egyszerre. Ilyenek az Ómagyar Korpuszban is vannak, mindemellett a fentiekben igyekeztem tíz olyan példát hozni, amelyek vitán felül képviselik a 'memória' jelentést. Számszerűleg ez a tíz adat szerencsésen soknak tekinthető az 551 előfordulás közül, hiszen a lexikográfus sokszor még a 18. századi adatokkal dolgozva is könnyen úgy járhat, hogy egy megfelelő mondat mellé keserves keresgéléssel sem talál egyetlen másikat sem. Így akár azt is feltételezhetjük, hogy ez a jelentés nem

csupán létezett, hanem gyakorinak is számított az akkori (egyházi) szóhasználatban.

7. Összefoglalás

Cikkemben az *elme* szó ómagyar kori adatai közül elemeztem azokat, amelyek véleményem szerint 'emlékezet, memória' jelentéssel rendelkeznek. A jelentés bizonyításához elsőként az egyes nyelvtörténeti szótárak jelentéseit vizsgáltam meg, majd a magyar nyelv értelmező szótárait, a régebbi korokból pedig a latin–magyar szótárakat tekintettem át. Az értelmező és a latin–magyar szótárakban egészen 1585-ig visszavezethető az 'emlékezet' jelentés, ami nagymértékben alátámasztja érvelésemet. Ezután a kódexekbeli előfordulásokat mutattam be, egyesével elemezve szövegkörnyezetüket.

A jelen tanulmány egy hosszabb vizsgálat részeként derített fényt e jelentés létezésére, és reményeim szerint egy következő cikkben a 'figyelem' jelentés létezésével folytatom az *elme* szó ómagyar kori jelentéseinek feltárását. Cikkem ugyanakkor további elemzési utakat is megnyit. Jelentéstörténetileg vizsgálendő az is, hogy az *ész* és az *elme* szó hogyan élt egymás mellett, hogyan képviselték a 'memória' jelentést, milyen hatással voltak egymásra, illetve a dolgozatban periférikusan felmerül a kérdés, hogy az *emlékezet* szó mikor vette fel a mai főjelentését, a régi nyelvben ugyanis 'emlék', 'emlékezés' jelentésben élt. A hosszabb távú szemantikai és konceptualizációs vizsgálat legfőbb célja azonban az, hogy az elmefogalom létrejöttéről a lehető legtöbbet megtudjuk, és ezzel a nyelvészet is hozzájárulhasson az ELME mibenlétét kereső tudományos diskurzushoz.

Források

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), A magyar nyelv szótára I–VI. Pest.
- DöbrK. = Döbrentei-kódex 1508, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla (1995). Argumentum Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.2307/415904>

- GömK. = Gömör-kódex 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Haader Lea (2001). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GyöngyK. = Gyöngyösi-kódex – az 1500-as évek elejéről. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Dömötör Adrienne (2001). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- HorvK. = Horvát-kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Forráskiadás készítői: Haader Lea – Papp Zsuzsanna (1994). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- KeszthK. = Keszthelyi kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Haader Lea (2006). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- KönSzJ. = Melich János (1916), A Königsbergi szójegyzék. Magyar Nyelv 12/4: 145–149.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc (1831–32), Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I–II. Buda.
- KulcsK. = Kulcsár-kódex 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Haader Lea – Papp Zsuzsanna (1999). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MA. = Szenczi Molnár Albert (1604), Dictionarivm Latinovngaricvm. [2. rész:] Dictionarivm Vngarico–Latinvm. Nürnberg.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) (2006–), A magyar nyelv nagyszótára. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (1890–1893), Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III. Budapest.
- ÓMK = É. Kiss Katalin et al. (2013), Ómagyar Korpusz. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/> [letöltés: 2024. október 30.]
- PP. = Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum 1–2. Lőcse, 1708. – Tyrnaviae, 1762.
- PPB1 = Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter (1767), Dictionarium latino–hungaricum, hungarico–latinum. Szeben.
- SzikszF. = Szikszai Fabricius Balázs (1590), Nomenclatvra sev Dictionarivm Latino–Ungaricum. Debrecen. Új kiadás: Melich János (1906), Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke 1590-ből. AkNyÉrt. 19/9. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TelK. = Teleki-kódex. Közzéteszi: Volf György (1884). Nyelvemléktár XII. Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ThewrK. = Thewrewk-kódex 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Balázs Judit – Uhl Gabriella (1995). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nyud.hu/>
- Ver. = Verancsics Faustus (1595), *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Venetiis apud Morettum*. Hasonmás kiadás: 1971. Lieber, Zágráb. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(76\)90078-4](https://doi.org/10.1016/0024-3841(76)90078-4)
- VitkK. = Vitkovics-kódex 1525; Miskolci töredék 1525. A nyelvemlék hasonmás-a és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítői: Papp Zsuzsanna – Kovács Zsuzsa (1991). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Irodalom

- Baddeley, Alan – Eysenck, Michael W. – Anderson, Michael C. (2010), Emlékezet. Ford. Racsomány Mihály. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bánóczy József (1877), A bölcsélet magyar nyelve. *Magyar Nyelvőr* 6/1: 10–21.
- Bánóczy József (1878), Egy régi magyar szó a philosophiában. *Nyelvtudományi Közlemények* 14/2: 166–208.
- Borbás Gabriella Dóra (1998), A szinonimitás elméleti szempontból (Lexikai szinonimika). In: Geccsó Tamás – Spannraft Marcellina (szerk.), *A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I*. Tinta Kiadó, Budapest. 44–49.
- Boros János (1997), Micsoda tudatok. Néhány megjegyzés Dennett könyvéhez és a tudatfilozófiához. *Világosság* 1997/2: 58–68.
- Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (2007a), *Általános pszichológia I. Észlelés és figyelem*. Osiris, Budapest.
- Csépe Valéria, Győri Miklós, Ragó Anett (2007b), *Általános pszichológia II. Tanulás – emlékezés – tudás*. Osiris, Budapest.
- Czuczor Gergely (1853), *Elme és ész szók a magyar nyelvből értelmezve*. Új Magyar Múzeum 3/2: 38–42.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.1556/9789634546870>
- Gecser Ottó (2002), *Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban*. *Aetas* 17/4: 5–28.
- Gerstner Károly (2023), TESz. – EWUng. – ÚESz. Állandóság és változás az etimológiában és az etimológiai szótárakban. *Magyar Nyelvjárások* 61: 247–254.

- Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint (2023), Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz.
- Haader Lea (2001), A kódex tartalma. In: Gömör-kódex 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Forráskiadás készítője: Haader Lea. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Haader Lea – Dömötör Adrienne (2012), „Halandó, ezeket megmondjad!”: Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból. Tinta Kiadó, Budapest.
- Horváth László (2003), Szó szerkezet-történet. In: Kiss, Jenő – Pusztai, Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 234–250.
- Hunfalvy Pál (1853), Az „elme” szó ősvilági alapjairól. Új Magyar Múzeum 3/2: 9–11.
- Ittész Nóra (2011), A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótárírásban. Doktori disszertáció. [Kézirat] <https://doi.org/10.14232/phd.1087>
- Kállay Ferenc (1851–1852), Az „elme” szó ősvilági vallásos alapjáról. Új Magyar Múzeum 2/2: 207–212.
- Kállay Ferenc (1855), Még egyszer az „elme” szóról. Új Magyar Múzeum 5/1: 477–480.
- Károly Sándor (1995) Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 761–834.
- Melich János (1907), A magyar szótárírodalom: A legrégebb szójegyzékektől Pápai Páriz Ferenc szótáráig. Nyelvészeti füzetek 46. Athenaeum, Budapest.
- Melich János (1912), Előszó. In: Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. Sajtó alá rend. Melich János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mészöly Gedeon (1917), Legrégibb bibliafordítóinkról. Magyar Nyelv 13: 71–83.
- Müller Lajos – Kóvári Károly (1959), Isten gyermekei I. A Szív 1959. évi könyvmelléklete.
- M. Nagy Ilona (2003a), A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak háttéréhez. In: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 169–183.
- M. Nagy Ilona (2003b), Változatosság és kéttágúság kapcsolata a kódexirodalomban. In: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 185–193.
- Nicoara Anita (2003), Kettős kifejezések a Példák könyvében. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 151–164.
- Papp Zsuzsanna (1987), Stilisztikai jelenségek a kódexirodalomban. Magyar Nyelvőr 111/2: 154–158.

- Papp Zsuzsanna (1995), A mellérendelő szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 474–505.
- Papp Zsuzsanna (2002), Normative Bestrebungen im Altungarischen im Spiegel der beigeordneten Konstruktionen. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 107–123. <https://doi.org/10.1556/aling.49.2002.1.8>
- Pusztai Ferenc (1978), A magyar irodalom és a magyar nyelv fejlődéstörténete. *Magyar Nyelv* 74/4: 385–390.
- Ranschburg Pál (1923), Az emberi elme. Pantheon Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- Szabó Réka (2021), Az elme metaforái az ómagyar kori szövegmélekekben. *Argumentum* 17: 795–806. <https://doi.org/10.34103/argumentum/2021/42>
- Szabó Réka (2022), Az ész és az elme konceptualizációja az ómagyar korban. *Hungarológiai Közlemények* 23/3: 84–95. <https://doi.org/10.19090/hk.2022.3.84-95>
- Szathmári István (2007a), Szcenzi Molnár Albert zsoltárai és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* 103/4: 399–408.
- Szathmári István (2007b), Mennyiben szolgálták Szcenzi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Magyar Nyelvőr* 131/2: 163–172.
- Tolnai Gábor (1978), Molnár Albert személyisége. In: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.), Szcenzi Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Szeged. 7–24.
- Tóth Valéria (2003), Szemle. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstudomány. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 89–94.
- Velcsov Mártonné (1981), A határozói igenevek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.

Tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim igék jelentéseinek összefüggései a felcserélhetőség és a szinonímia vonatkozásában¹

Hrenek Éva

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék

In my case study, I analyze the meanings of three verbs, namely *szúr* ‘pierce’, *bök* ‘poke’, and *dőf* ‘stab’. The focus is on verb synonymy, specifically the type where verbs within the same synonym group share closely related meanings. My research is based on corpus data from the Hungarian National Corpus 2 (MNSZ2). It is grounded in the componential semantics of organic linguistic theory, which emphasizes the significance of meaning components in metaphorization processes (Zsilka 1978a). Additionally, frequency studies are conducted using the available corpus data to link the results of qualitative meaning analyses with frequency data. The interpretation of the findings also draws upon relevant principles from functional cognitive linguistics (cf. e.g. Dancygier (ed.) 2017).

The primary objective of this research is to enhance our understanding of the relationship between interchangeability and verbal synonymy. Furthermore, it seeks to investigate how frequency data can be integrated into the predominantly qualitative analysis-based approach outlined in this article.

Keywords: synonymy, interchangeability, polysemy, verbal meanings, primary meaning, metaphorical meaning

Kulcsszavak: szinonímia, felcserélhetőség, poliszémia, igei jelentések, elsődleges jelentés, metaforikus jelentés

1. Bevezetés

A szinonímiára – bár a poliszémiához hasonlóan alapvető fontosságú szemantikai jelenségről van szó – a nyelvészeti, ezen belül a funkcionális kognitív szemléletű kutatásokban is viszonylag kevés figyelem irányul.

---

¹ Ezúton is köszönöm Ladányi Máriának a kutatás és a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét. A tanulmány az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely NKFIH 129040 számú pályázatának (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) keretében, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Az ezen a területen zajló kvantitatív vizsgálatok általában szinonim használatú kifejezések előfordulási mintázatainak feltárását célozzák (pl. Divjak 2006; Glynn 2010; Glynn – Fischer (eds) 2010; Glynn – Robinson (eds) 2014), míg a kvalitatív kutatások célja főleg a szinonim viszonyok mögött feltételezett fogalmi struktúrák jobb megismerése (vö. Glynn 2014). Ezek az empirikus adatokat (különböző módszerekkel) feldolgozó kutatások azonban kevés figyelmet fordítanak a szinonímia fogalmának értelmezésére, illetve a fogalom értelmezése körüli problémák tisztázására. Az általánosan elfogadott definíció szerint a szinonímia jelentés- és stílusbeli hasonlóságként (esetleg azonosságként) írható le, és szorosan összefügg a nyelvi egységek felcserélhetőségével. Ez a meghatározás azonban számos további kérdést felvet (vö. pl. Andor 1998; Glynn 2014). Nem ad számot többek között például arról sem, hogy mely tényezők befolyásolhatják a szinonim viszonyok alakulását, hogyan viszonyul egymáshoz a nyelvi egységek jelentése és stílusa, milyen mértékű hasonlóság esetén beszélhetünk szinonímiáról, illetve hol húzódnak a szinonímia határai. Nyitott kérdés továbbá az is, hogy milyen kapcsolat tételezhető a szinonímia és a felcserélhetőség között.

Jelen dolgozatban ez utóbbi kérdéssel foglalkozom, elsősorban kérdés-, illetve problémafelvető jelleggel. Esettanulmányomban egy szűkebb igei szinonimakörön belül, három ige (a *bök*, a *szúr* és a *dőf*) előfordulásait és jelentésviszonyait elemezve vizsgálom, hogy ezekben az esetekben milyen viszony mutatható ki a szinonímia és a felcserélhetőség között. Kutatásomban – korábbi elemzéseim (összefoglalóan ld. Hrenek 2023a) folytatásaként és egy jövőbeli, átfogóbb vizsgálat megalapozásaként – három, egymáshoz szorosan kapcsolódó kérdésre keresem a választ:

1. Milyen kapcsolatban áll egymással a szinonímia és a felcserélhetőség fogalma a vizsgált igék tulajdonképpeni (elsődleges) jelentéseinek esetében?
2. Mikor jelent közeli szinonim viszonyt, és mikor jár együtt számottevő jelentéskülönbséggel az azonos szintaktikai környezetben való felcserélhetőség?
3. Árnyalhatják-e, és ha igen, miként árnyalhatják a gyakorisági adatok a kvalitatív elemzések eredményeit a felcserélhetőség és a szinonímia közötti kapcsolat leírásában?

Dolgozatomban – a kutatás szemléleti keretének és kulcsfogalmainak (2.), illetve módszertani háttérének (3.) ismertetését követően – áttekin-tem a *szúr*, a *bök* és a *dőf* tulajdonképpeni jelentését meghatározó mozzanatok (4.1.), elsősorban a szóban forgó jelentések közötti szinonim vi-

szonyt megalapozó, illetve meghatározó mozzanatokra fókuszálva. Ezt követően azt vizsgálom meg részletesen három konkrét vonatkeret esetében, hogy ezekben az esetekben hogyan viszonyul egymáshoz a felcserélhetőség és a szinonímia fogalma, valamint hogy a gyakorisági adatok milyen módon, illetve milyen mértékben járulhatnak hozzá ennek a viszonynak a jobb megismeréséhez (4.2.). A dolgozat az eredmények összefoglalásával és néhány továbbvezető kérdés felvázolásával zárul (5.).

2. A kutatás szemléleti kerete

2.1. Elméleti háttér

A kutatás során a szerves nyelvelméletet tekintem kiindulópontnak,² mivel ez a megközelítés komponenses jelentéselemzési metódusa révén lehetővé teszi a különböző nyelvi egységek jelentéseinek és szemantikai viszonyainak részletező leírását, valamint elvi és módszertani alapokat biztosít nemcsak az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belüli, hanem a különböző igék szinonim jelentései közötti dinamikus folyamatok, kölcsönhatások megragadásához is, emellett átfogó szemléleti keretet nyújt az igei poliszémia és az igei szinonímia komplex összefüggéseinek leírásához, illetve értelmezéséhez (részletesebben ld. pl. Horváth 1996; Hrenek 2023a, b).

Ugyanakkor elemzéseim során igyekszem tekintetbe venni a funkcionális kognitív nyelvészet³ releváns megállapításait is olyan fogalmakkal kapcsolatban, amelyek a szerves nyelvelméletben (még) nem merültek/merülhettek fel.

Elfogadom például a funkcionális kognitív nyelvészetnek azt az állítását, amely szerint a jelentések leírása elválaszthatatlan a kontextustól (vö. pl. Verschueren 1995, 1999; Tátrai 2017, 2021), valamint attól, hogy a megnyilatkozó miként észleli és értelmezi, illetve hogyan, mely jellemzőire fókuszálva teszi hozzáférhetővé nyelvileg azokat a jeleneteket, amelyekre az általa használatba vett kifejezések vonatkoznak (pontosabban ame-

---

² Összefoglaló jelleggel lásd pl. Zsilka 1975, 1978a; Ladányi 1997, 1998; Kállay 2016; NyMDK. 1–11. A szerves nyelvelmélet hatásaival, illetve a szerves nyelvelmélet és az újabb nyelvelméleti irányzatok – különösen a funkcionális kognitív nyelvészet – közötti kapcsolat megteremtésének lehetőségeivel foglalkoznak például a Zsilka János tiszteletére készült tanulmánykötetben közreadott munkák, vö. Ladányi – Hrenek (szerk.) 2016.

³ Összefoglaló jelleggel lásd pl. Geeraerts – Cuyckens (eds) 2007; Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008; Dąbrowska–Divjak (eds) 2015; Dancygier (ed.) 2017; Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017; Xu – Taylor (eds) 2021.

lyekre az adott kifejezéseket aktuálisan vonatkoztatja). Ennek megfelelően elemzéseimben fontos kérdés, hogy a megnyilatkozó a vizsgált – bizonyos jelentéseikben szinonim használatú – igéket alkalmazva milyen perspektívából, mely (észlelt vagy vélt) sajátosságai felől sarkítva konstruál meg, illetve láttat egy adott szituációt. A kutatás során igyekeztem tekintetbe venni az elemzett igék előfordulásainak tágabb szöveggörnyezetét is, hiszen ez nagymértékben árnyalhatja, módosíthatja a jelentések értelmezését, illetve hozzájárulhat annak feltárásához, hogy milyen (kontextuális és/vagy szemantikai) tényezők motiválhatták az adott nyelvi egység használatát egy-egy konkrét megnyilatkozáson belül. (Mivel azonban elemzéseim döntően korpuszadatok vizsgálatára épültek, a megnyilatkozások nem-nyelvi kontextusát nem volt lehetőségem vizsgálni – a kontextuális tényezőket és ezek hatását csupán olyan mértékben vonhattam be (közvetten) a leírásba, amilyen mértékben a szöveg explicit vagy implicit módon utalt rájuk.)

A jelentést – a szerves nyelvelmélet szemléleti keretével összhangban – dolgozatomban elsődlegesen nyelvi természetű jelenséggként értelmezem, amely azonban (a funkcionális kognitív nyelvészet egyik alapvetésének megfelelően) kontextusba ágyazottan, interakciókhoz kötött, dinamikus jelentéstulajdonítási folyamatok során jön létre, illetve a konkrét használatokban, diskurzusokban változik (ld. pl. Verschueren 1999; Tátrai 2017).⁴

Mindemellett fontos hangsúlyozni, hogy a kutatás elméleti kiindulópontját elemzéseim során a feldolgozott nyelvi anyagból kirajzolódó összefüggések is árnyalták. Céлом nem egy adott elméleti keret mechanikus alkalmazása, és nem is valamely előzetes előfeltevések igazolása, esetleg cáfolata volt. Nem törekedtem arra, hogy elméleti kérdésekben egyértelmű és általános érvényű állásfoglalásra jussak, hanem egy olyan egységes, az elemzések során is formálódó szemléleti keretet igyekeztem alapul venni (és bizonyos mértékig pontosítani), amelyben a szemantikai jelenségek minél szélesebb köre értelmezhető.

2.2. Jelentésmozanatok az igei jelentésrendszerek, illetve jelentésviszonyok leírásában

A szerves nyelvelmélet hangsúlyozza a jelentésváltozási folyamatok rendkívül dinamikus voltát, és a nyelv működésében alapvető fontosságúnak tartja a jelentések közötti folyamatos kölcsönhatásokat. Azt tételezi,

---

⁴ A kutatás szemléleti keretének ismertetését, illetve az itt röviden összegzett megállapítások kifejtését részletesebben ld. Hrenek 2023a, b-ben.

hogy egy nyelvi egység egymással szorosan összefüggő, folytonosan változó, egymást árnyaló, elemző, újraértelmező jelentései együttesen, egymással összefonódva alkotják az adott nyelvi egység jelentésrendszerét. A poliszém igék jelentéseinek rendszere ebben a megközelítésben különböző – a használat, illetve a megismerés során változó, formálódó – általános és specifikus jelentésmozzanatok komplex rendszereként írható le.

Az ebben a szemléleti keretben végzett jelentéselemzések a fentieknek megfelelően az adott nyelvi egységek (esetemben igék) különböző előfordulásainak, használatainak, illetőleg jelentéseinek folyamatos egymásra vonatkoztatásán alapulnak. Ez az egymásra vonatkoztatás azonban nem csupán a poliszém igék egyes (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentéseinek viszonyában értelmezendő: éppilyen fontos a szinonim igei jelentések tekintetbevétele is az egyes jelentések és jelentésviszonyok körvonalazásakor (vö. Hrenek 2023a, b).

Ennek megfelelően az egyes (dinamikusan változó, így egzakt módon nem megragadható) jelentésmozzanatok is elsősorban a nyelvi anyagot elemezve, a jelentések egymásra vonatkoztatásával határozhatók meg. Ezeket a szerves nyelvelmélet komponenses jelentéselemzéseiben kulcsfogalomnak tekinthető mozzanatokot kutatásaim során a részletes, árnyalt szemantikai leírást segítő eszközökként kezelem – nem térve ki arra a kérdésre, hogy mennyiben van közvetlen nyelvi és/vagy kognitív realitásuk.⁵ A felvett jelentésmozzanatok az itt felvázolt szemléleti keretben egyfelől nyelvi természetűeknek tekinthetők, amennyiben a konkrét nyelvhasználatból vonódnak el, másfelől fogalmi jellegűnek is tételezhetőek abban az értelemben, hogy sematizáció eredményei, és feltételezhető, hogy (főként) a karakteres, kiemelkedő jelentésmozzanatokkal intuitíve a beszélők is tisztában vannak. A kutatás során mindemellett a jelentésmozzanatokat alapvetően a leírás eszközeiként értelmezem, mivel a nyelvhasználók tudásában nem pontosan körvonalazódó mozzanatoknak a kutatói megfogalmazásaiként, leképezéseiként tekinthetünk rájuk, amelyek a valós nyelvi anyagok elemzése során válnak elkülöníthetővé és értelmezhetővé. Ezek a leírástech-

---

⁵ Egyetértek a kognitív nyelvészet azon kijelentésével, amely szerint a jelentések nyelvi és fogalmi aspektusa nem választható el élesen egymástól, és bizonyos mértékig – amennyire ez megalapozott módon lehetséges – igyekszem bevonni a fogalmi összefüggéseket is az elemzésekbe. Ugyanakkor (a kognitív nyelvészet számos irányzatától eltérő módon) a jelentéseknek nem a fogalmi, hanem sokkal inkább a nyelvi aspektusaira helyezem a hangsúlyt, és elsősorban a nyelvből kirajzolódó összefüggéseket kísérellem meg megragadni (vö. 4.), mivel úgy vélem, hogy a nyelvi anyag elemzésével elsősorban a nyelvi összefüggésekről kaphatunk árnyalt és hiteles képet.

nikai eszközként felfogott, a jelentések folyamatos egymásra vonatkoztatása során körvonalazódó mozzanatok hozzásegíthetnek a nyelvi adatok elemzése során kirajzolódó összefüggések megragadásához, modellálásához, valamint annak feltárásához, hogy milyen analógiák mentén értelmezhető egy-egy nyelvi egység jelentése.

Fontos ugyanakkor ehhez azt is hozzátenni, hogy az ilyen módon felfogott jelentésmozzanatok felvétele nem önkényes vagy véletlenszerű: az egyes mozzanatok az elemzések során újra és újra egymásra vonatkoztatott, egymással összefüggésben értelmezett és újraértelmeződő igei jelentések vizsgálata során körvonalazódtak (vö. 3.1.).

2.3. A tulajdonképpeni jelentés fogalma

Az igei jelentések elemzése során – a szerves nyelvelmélet terminológiáját és megközelítésmódját alapul véve – megkülönböztetem egymástól a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintjét,⁶ és a metaforikus jelentéseket a tulajdonképpenivel szemben határozom meg, azaz minden olyan jelentést metaforikusnak tekintek, amely nem tulajdonképpeni jelentés.⁷ Azonban (a fent említetteknek megfelelően) a két kategória között nem tételezek éles, egyértelmű határokat, a tulajdonképpeni jelentés kijelölése során pedig nem csupán az adott ige jelentésrendszerén belüli, hanem a szinonim használatú igék adott jelentései közötti szemantikai viszonyokat is igyekszem tekintetbe venni.⁸

⁶ Nem használom ugyanakkor a Zsilka János által kidolgozott szemantikában szintén fontos szerepet betöltő hipotetikus jelentés fogalmát. A hipotetikus jelentések a szerves nyelvelméletben „a közös elemek együttese, amelyek ugyanannak az ige- nek a különböző jelentéseit összetartják” (Zsilka 1978b: 450). Ezt a fogalmat jelenlegi elemzéseimben azért kerülöm, mert további kutatásokat igényel, hogy a jelentéseknek ez a hipotetikus szintje hogyan illeszthető be a dolgozatban körvonalazott értelmezési keretbe, és milyen magyarázati értékkel bírhat ebben a megközelítésben.

⁷ Ennek megfelelően rendszerint nem teszek különbséget például a metaforikus és a metonimikus jelentések között sem. Ez a különbség természetesen számos kutatásban fontos és releváns lehet, dolgozatomban kérdésfeltevéseinek szempontjából azonban általában nincs számottevő magyarázó értéke. További (elsősorban empirikus) kutatásokat igényel annak megválaszolása, hogy az itt felvázolt szemléleti keretben hogyan írható le a metaforikus és a metonimikus jelentések közötti viszony. A két jelenség kapcsolatáról ld. pl. Horváth 2001; funkcionális kognitív nyelvészeti keretben pl. Panther – Thornburg – Barcelona (eds) 2009.

⁸ Ennek kifejtését és indoklását, valamint az itt csak röviden összegezett szempontok részletes ismertetését ld. Hrenek 2023b-ben.

A tulajdonképpeni jelentés – mint bármely más igei jelentés – értelmezésem szerint az adott nyelvi egység konkrét megnyilatkozásokban megmutatkozó szemantikai sajátosságaiból (ún. jelentésváltozataiból) sematizálódik, vagyis (másfelől) különböző megvalósulásokban létezhet, amelyek bizonyos mértékig eltérhetnek egymástól (hiszen a jelentések és a megvalósulásaik – jelentésváltozataik – viszonya ebből a szempontból a sémák és megvalósulások közötti kapcsolatnak feleltethető meg; vö. a jelentésváltozat, jelentés, jelentéstípus fogalmával, Hrenek 2023b).

Másrészt a tulajdonképpeni jelentés – más igei jelentésekhez hasonlóan – nem értelmezhető az igei vonzatok jelentésétől függetlenül: szorosan összefügg a vonzatok szemantikai csoportjaival. A jelen dolgozatban elemzett igék tulajdonképpeni jelentéseikben konkrét fizikai tárgyak manipulálására, térbeli mozg(at)ásra, illetve személyek által végzett cselekvésekre utalnak, és vonzataik is ennek megfelelő szemantikai csoportokba sorolhatók. Ez összhangban áll azzal a megállapítással, hogy a tulajdonképpeni (vagy elsődleges) jelentés az adott nyelvi egység legközvetlenebb jelentéseként – vagy legalábbis a legközvetlenebb jelentéseinek egyikeként – határozható meg. (Mind a jelentés „konkrétsága”, közvetlensége, mind pedig az a sajátosság, hogy más jelentések erre a jelentésre épülnek rá, a funkcionális kognitív szemantika egyes irányzataiban is meghatározó vonása az elsődleges, illetve prototipikus jelentés fogalmának; ld. pl. Lakoff 1987; Tyler – Evans 2001; Steen 2007; Steen et al. 2010; Gries 2015; Simon et al. 2019.)

A tulajdonképpeni jelentés sajátossága emellett – a szerves nyelvelmélet felfogásával összhangban (vö. pl. Zsilka 1975) –, hogy az adott ige poliszém jelentésrendszerén belül a metaforikus jelentések forrásaként írható le, (tétélezett) mozzanatai pedig a metaforikus jelentések forrásai. Ugyanakkor – mivel az igei jelentésrendszerek soha nem önmagukban állnak, hanem az egymással való viszonyukban értelmeződnek – elemzéseim eredményei szerint (vö. Hrenek 2023a) a tulajdonképpeni jelentés meghatározásához a szinonim igei jelentések rendszerét és a szinonim jelentésviszonyok vizsgálata során kirajzolódó, illetve kielemezhető kontrasztokat is érdemes figyelembe venni. Ebből a szempontból a tulajdonképpeni jelentés egy adott szituáció más lehetséges nyelvi interpretációihoz képest semleges interpretációnak tekinthető abban az értelemben, hogy egészen, azaz nem valamely specifikus nézőpontból, illetve nem valamely más folyamat analógiájára teszi nyelvileg hozzáférhetővé az adott jelenetet (Hrenek 2023b).

2.4. A szinonímia és a felcserélhetőség fogalmának értelmezése

A szinonímiát dolgozatomban különböző nyelvi egységek jelentései közötti – tehát alapvetően szemantikai természetű – viszonyként értelmezem, amely szemantikai szempontból a jelentésmozzanatok viszonyában, szintaktikailag a szövegkörnyezettel összefüggésben, stilisztikai értelemben pedig az adott jelentésű nyelvi egységek használati körét vizsgálva jellemezhető (vö. Hrenek 2023a). A jelenségre a szakirodalom jelentős része jelentésbeli hasonlóságként, esetleg azonosságként tekint (vö. pl. Ruzsiczky 1985; Cruse 1986; Janda – Solovyev 2009), amelyet a különböző nyelvi egységek jelentéseinek közös jegyeire fókuszálva írhatunk le, azonban – mivel a teljes jelentésbeli azonosság a valós nyelvhasználatban rendkívül ritka – elemzéseim során azt a felfogást veszem alapul, amely szerint a szinonim jelentésviszonyok a hasonlóságok és különbözőségek összjátékaként ragadhatók meg (vö. pl. Murphy 2003), és értelmezésükben a különbségek éppolyan fontosak, mint a hasonlóságok.⁹ A szinonímia eszerint az esetek jelentős részében hasonló és eltérő jelentésmozzanatok keresztmetszetében írható le, közös(ként megragadható) jelentésmozzanatokra épül (ld. Ladányi 1993), és szorosan összefügg, azonban nem azonosítható problémátlanul a felcserélhetőség fogalmával.

Az itt felvázolt szemléleti keretben – a fent említettekkel összhangban – a szinonimakörök sem eleve adott, jól körülhatárolható és változatlan csoportosulásokként, hanem dinamikusan változó és az őket alkotó tagokkal folyamatos kölcsönhatásban lévő elrendeződésekként ragadhatók meg. Az egymással (különböző jelentésváltozási folyamatok eredményeként, ld. pl. Ladányi 1993; Horváth 1996) egyes jelentéseikben szinonim viszonyba kerülő nyelvi egységek nem egyszerűen belépnek egy adott szinonimakörbe, hanem maguk is hatnak azokra a szinonimakörökre, amelyeknek a tagjaivá válnak: módosíthatják, újraértelmezhetik azokat a jelentésmozzanatokot vagy jelentésmozzanat-együttállásokat, amelyek a szóban forgó szinonimaköröket összetartják, illetve meghatározzák.

⁹ Éppen ezért pontosabb lehet közeli vagy kvázi-szinonímiáról beszélni, mint az etimológiailag teljes jelentésbeli azonosságot implikáló *szinonímia* terminust alkalmazni. Az egyszerűség érdekében dolgozatomban azonban mégis következetesen ez utóbbit használom, és szinonim jelentésviszonynak nevezem (a ritka azonosságon túl) azokat az eseteket is, amikor a jelentések (kisebb vagy nagyobb mértékű) hasonlósága az adott szövegkörnyezetben, használatban relevánsnak tetelezhető. (E tekintetben pl. Murphy (2003) értelmezését követve, aki a szinonímia legfontosabb ismérvének nem az azonosságot, hanem a jelentések kontextuálisan releváns jegyeinek hasonlóságát tartja.)

A felcserélhetőség ebben a megközelítésben az azonos vonzatkeretben való felcserélhetőség, behelyettesíthetőség eseteit jelenti, és összekapcsolódhat az egymással felcserélhető kifejezések jelentéseinek szinonim viszonyával, de független is lehet a szinonimiától.¹⁰ A jelen dolgozatban – mivel egy igei szinonimakör tagjainak jelentései közötti viszonyokat elemzek – az igei felcserélhetőségnek csupán olyan esetei fordulnak elő, amelyek az érintett igék jelentéseinek közeli vagy távol(abb)i szinonimájával járnak együtt. Ezekben az esetekben az azonos szerkezetekben, szerkezetvariánsokban történő felcserélhetőség azt jelenti, hogy a szóban forgó nyelvi kifejezéseknek (mint forma–jelentés párokként leírható szimbolikus egységeknek, vö. pl. Langacker 1987) nemcsak a sematikus szintaktikai formája azonos, hanem a jelentése is hasonló. Mindezt tekintetbe véve az itt ismertetett elemzéseim során a felcserélhetőségre a szinonímia szintaktikai vonatkozásainak leírására alkalmas fogalomként tekintek.

3. Anyag és módszer

Az itt bemutatott kutatás két, egymással szorosan összefüggő, de módszertani szempontból jól elkülöníthető fázisból állt. Egyrészt három ige jelentéseit vizsgáltam kvalitatív korpuszelemzések révén (vö. 3.1.), a fent felvázolt (jelentésmozzanatokat tételező) szemléleti keretben, másrészt pedig három konkrét vonzatkeretben elemeztem a szóban forgó igék előfordulási gyakoriságát (vö. 3.2.). A két – módszertani szempontból jól elkülönülő, eredményeiket tekintve azonban szorosan összetartozó – rész kutatás módszertani hátterét, a vizsgálatok során elvégzett lekérdezéseket, valamint a gyűjtött és elemzett adatok körét az alábbiakban ismertetem részletesen.

3.1. Korpuszalapú szemantikai elemzések

A három ige jelentésrendszerében tételezhető (általános és specifikus) jelentésmozzanatokat, illetve ezek rendszerét egy korpuszalapú (vö. Tognini-Bonelli 2001), szövegtári adatokra épülő kutatás keretében kíséreltem meg felvázolni. A feldolgozott adatok forrása elsődlegesen a Magyar Nem-

---

¹⁰ Például az $N_1 V N_2-rA$ vonzatkeretben mind az *üt*, mind a *csap* ige előfordulhat azonos szemantikai csoportokba tartozó vonzatokkal (N_1, N_2 : 'személy'), szinonímia azonban ebben az esetben nem áll fenn a két ige szóban forgó jelentései között: míg az *üt* jelentését az adott kifejezésben a 'hasonlít (vkire/vmire)', addig a *csap* jelentését a 'meglep (vkít)' általános igei mozzanat határozza meg.

zeti Szövegtár (MNSZ2, v2.0.5.) korpusza volt. Ebből a korpuszból a *bök*, a *szúr* és a *dőf* esetében is egy-egy 1500 elemű véletlen minta adatait dolgoztam fel részletesebben, amelyeket vizsgálva – a korpusz sajátosságából adódóan – az igei szerkezetek tágabb szöveggörnyezetét is lehetőségem volt tekintetbe venni. (A lekérdezés mindhárom ige esetében a szótövekre irányult.) A találati listákon igenévi előfordulások is szerepelnek; a hibás, az ismétlődő és az igekötős találatokat azonban az elemzések megkezdése előtt manuálisan eltávolítottam a feldolgozandó anyagból.¹¹

Az MNSZ2 korpuszán végzett lekérdezések kiegészítéseként ezenfelül gyűjtöttem adatokat az igei vonzatkeretek vizsgálatára kidolgozott és a Magyar Nemzeti Szövegtár korábbi korpuszán (MNSZ1) működő Mazsola keresőeszköz segítségével is (vö. Sass 2018).¹² Az ilyen módon lefolytatott keresések révén (mivel ebben az esetben nem véletlen mintákkal dolgoztam, hanem célzottan kerestem rá egyes vonzatkeretekre) összességében nagyobb anyagot vonhattam be a kutatásba. Mindhárom ige esetében vizsgáltam az ige + tárgyesetben álló főnév (V + N-*t*) vonzatkeretbeli előfordulásokat – hiszen a legtöbb jelentésében mindhárom vizsgált ige tárgyas –, valamint további három olyan vonzatkeretre is rákerestem,¹³ amelyek (az ÉrtSz., illetve a Nszt. megfelelő szócikkei szerint) tipikusnak tekinthetők az egyes igék esetében. Az így nyert adatok mennyiségét és eloszlását az 1. táblázat foglalja össze.

¹¹ A lekérdezések során igekötő nélküli igékre kerestem rá, az MNSZ2 azonban az elváló igekötős alakulatokat ebben az esetben sem zárja ki automatikusan a találati listáiról. Az igekötős igéket azért tartottam szükségesnek eltávolítani az elemzésre kijelölt anyagból, mivel az igekötők esetenként jelentős mértékben megváltoztathatják az alapige jelentését – ebben az értelemben tehát az igekötős előfordulások nem értelmezhetők az általam vizsgált igék előfordulásaként. A későbbiekben azonban fontos lenne a szóban forgó igekötős kifejezések esetében is vizsgálni a szinonim jelentésviszonyok alakulását, illetve a szinonímia és a felcserélhetőség közötti viszonyt.

¹² A Mazsola keresőeszköz előnye, hogy a találatokat az egyes igei vonzatok szerint rendszerezi, ilyen módon pedig segítséget nyújt a poliszém igei jelentésrendszerek leírásához. Ennek jelentőségét az adja, hogy kutatásomban szoros kapcsolatot feltételezek az ige és az igei vonzatok jelentése között, illetve feltételezem, hogy a vonzatok szemantikai csoportjait körvonalazva az igei jelentések feltárásához is közelebb juthatunk (vö. pl. Zsilka 1982, illetve funkcionális kognitív nyelvészeti keretben: Langacker 1987).

¹³ A keresés során nem szűkítettem a találati listákat, vagyis nem zártam ki azokat az eseteket sem, amikor a vonzatkeret tágabb volt a fent megadottaknál (így pl. a *szúr* N-*t* lekérdezésre kapott találatok között szerepelhettek – többek között –

1. táblázat: A *bök*, a *szúr* és a *dőf* előfordulásai az egyes vonzatkeretekben (Mazsola)

	V + N- <i>t</i>	V + N- <i>rA</i>	V + N- <i>bA</i>	V + N- <i>(V)n</i>	Összesen
<i>bök</i>	185	192	52	24	453
<i>szúr</i>	1338	109	495	279	8221
<i>dőf</i>	258	7	16	40	321

A szemantikai elemzések a szövegtári adatok, azaz a valós nyelvhasználatból származó kifejezések vizsgálatán alapultak, de emellett figyelembe vettem néhány magyar egynyelvű szótár (ÉrtSz., ÉKsz.¹, ÉKsz.², Nszt.; TESz., ÚESz.) anyagát is. A szócikket a szó szoros értelmében nem tekintetem adatoknak a kutatás során, azokat semmilyen módon nem elemeztem. A rendelkezésre álló egynyelvű (értelmező, illetve etimológiai) szótárak gazdag és általában tudatosan, reflexív módon összeállított anyagot jelentenek, amely a szótárírók professzionális nyelvi intuícióit tükrözve megerősítheti vagy árnyalhatja a korpuszadatok elemzése során kirajzolódó összefüggéseket, valamint megemlíthet olyan, a szinkrón nyelvallapotot reprezentáló korpuszokban nem feltétlenül adatható jelentéseket is, amelyek a szinkroniában is fontos szemantikai összefüggésekre világíthatnak rá. Ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy ezeket a forrásokat nem tekintetem kiindulópontnak sem a tulajdonképpeni jelentés meghatározásakor (kijelölésekor), sem pedig az igei jelentések közötti összefüggések leírása során, mivel a szócikkek elkészítése mögött tudomásom szerint egyik szótárunk esetében sem áll koherens szemantikai modell, a szótári jelentésértelmezések pedig elvi és módszertani szempontból sem illeszkednek az általam választott megközelítéshez.

Kutatásom során az igei jelentések rendszerét – a poliszém jelentésrendszereket és a szinonim jelentések hálózatait – a szerves nyelvelméletben kidolgozott elemzési módszereket alapul véve (és bizonyos mértékig mő-

---

a *szúr* N-*t* N-*bA*/*-rA* stb. kifejezések is). A lekérdezések célja csupán az volt, hogy a találatok az adott igék előfordulásainak (használatainak) minél szélesebb körét fogják át, a lekérdezésben megadott vonzatok szerint rendezve a találatokat. Az egyes vonzatkeretek között – ennek megfelelően – természetesen volt átfedés.

dosítva, vö. Hrenek 2023a), komponenses jelentéselemzések keretében kíséreltem meg leírni olyan módon, hogy az elemzések során dinamikusan változó, egymással kölcsönhatásban álló jelentésmozzanatokat és mozzanatvariánsokat tételeztem (vö. 2.2.).

Az adatok gyűjtését és a vaktalálatok, ismétlődő példák kiszűrését követően az egyes előfordulásokat egy, a jelentések elhatárolását segítő szempontrendszer alapján (ld. Hrenek 2023a), valamint a saját anyanyelvi, illetve elemzői intuícióimra is építve rendszereztem, majd körvonalaztam az egyes igék jelentéseit, amelyeket nagyobb kategóriákba, ún. jelentéstípusokba soroltam.¹⁴ Ez a rendszerezés azonban szükségszerűen elnagyolt volt, hiszen nem számolt a jelentések közötti összefüggésekkel, kölcsönhatásokkal és átmenetekkel. Éppen ezért az elemzések következő fázisában egymásra vonatkoztattam az egyes jelentéseket a vizsgált igék saját jelentésrendszerén belül, a jelentések közötti hasonlóságokra és különbségekre fókuszálva. Ezt követően vázoltam fel a jelentések leírásában releváns általános és specifikus jelentésmozzanatok rendszerét (vö. 2.2.), majd a szinonim igei jelentések bevonásával igyekeztem tovább árnyalni ezt a rendszert (részletesebben ld. Hrenek 2023a).

Az igék szemantikai elemzését a jelen dolgozatban nincs mód részletesen ismertetni, mivel az itt bemutatott kutatás elsődleges célja nem a poliszém jelentésrendszerek elemzése, hanem az igei jelentések közötti szinonim viszony vizsgálata; a következőkben csupán röviden utalok arra, hogy mely mozzanatok lehetnek relevánsak, illetve meghatározóak az igék egyes jelentéseiben. Azokat a jelentéselemzéseket, amelyekből az itt megemlített összefüggések kirajzolódnak, részletesen ld. Hrenek 2023a-ban.

3.2. Az előfordulási mintázatok, gyakorisági adatok vizsgálata

Kutatásom során – az 1. alpontban megfogalmazott kutatási kérdésekkel összhangban – nem csupán a szemantikai összefüggések feltárását célzó kvalitatív (jelentés)elemzéseket végeztem, hanem a korpuszadatok feldolgozása során tekintetbe vettem bizonyos gyakorisági adatokat is. Mivel a jelentésekre, illetve az adott jelentésű nyelvi egységekre közvetlenül nincs mód rákeresni a korpuszban, a vizsgálat ezen szakaszában az MNSZ2 korpuszán végzett lekérdezések egy-egy olyan konkrét kifejezésre irányultak, amelyben a *bök*, a *szúr*, illetve a *dőf* igék valamelyike rendszerint tulaj-

¹⁴ A jelentéstípusok az itt felvázolt szemléleti keretben a poliszém igék jelentéseinek olyan nyalábjai, amelyeket valamely közös általános mozzanat (pl. 'mozgat', 'létrehoz') szervez egységbe (vö. pl. Hrenek 2023b).

donképpen jelentésében, míg a másik két ige metaforikus jelentésében (jelentéseiben) fordul elő. A vizsgálatba bevont kifejezéseket és az egyes kifejezések előfordulási gyakoriságát az alábbi, 2. táblázat foglalja össze:

2. táblázat: A vizsgált kifejezések és előfordulási gyakoriságuk az MNSZ2 korpuszán belül

	N_1 <i>oldalba</i> V (N_2-t)	N_1 <i>tűt</i> V (N_2-bA)	N_1 <i>kést</i> V (N_2-bA)
<i>bök</i>	200	4	2
<i>szúr</i>	17	62	74
<i>dőf</i>	8	9	111

A lekérdezések során az *oldalba*, a *tűt* és a *kést* szóalakra, valamint ezek környezetében (öt tokenen belül) a *bök*, a *szúr* és a *dőf* igei szótövekre kerestem rá. A 2. táblázatban szereplő számok a ténylegesen az adott kifejezésekben való előfordulások számát mutatják (a hibás találatokat, illetve az ismétlődő példákat ebben az esetben is eltávolítottam a találati listákról). Az egyes vonzatkeretek, illetve az egyes konkrét igei kifejezések gyakorisági adatait a következő, 4. alpontban, az adatok elemzésével (4.2.) összekötve ismertetem részletesen.

Fontos ismét hangsúlyozni, hogy ennek a részkutatásnak a keretében a felcserélhetőség, illetve a szinonímia jelenségének csupán az azonos, illetve a hasonló szintaktikai környezetben megvalósuló, konstrukciófüggő eseteit vizsgáltam. A 2. táblázat adataiból ezenkívül az is világossá válik, hogy az itt tárgyaltak közül három igei szerkezet (az *oldalba bök*, a *tűt szúr* és a *kést dőf*) relatíve gyakran adatolható a korpuszban. Az egyes szerkezetekben az adott ige és a mellette főnévi vonzatként megjelenő konkrét lexikai elem gyakori együttes előfordulása, kollokációja azonban nem jelenti azt, hogy a szóban forgó szerkezetek igéinek jelentése nem lehet tulajdonképpen jelentés. A gyakoriság és az igei jelentés között ilyen értelemben nem feltételezhető közvetlen összefüggés. Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy ugyanazon vonzatkeretben egy-egy ige esetén

ként több jelentésében is szerepelhet,¹⁵ valamint az is előfordul, hogy az említett igei szerkezetek mint egységek válnak metaforikus jelentésűvé, pl. *kést döf vkibe* 'megsért, megbánt vkit'; vö. még: (11)–(13). Ezekre a szemantikai összefüggésekre a 4.2. alpontban térek ki részletesebben.

4. Szinonímia és felcserélhetőség az igék tulajdonképpeni jelentéseinek szintjén

4.1. A vizsgált igék tulajdonképpeni jelentése

A *bök*, a *szúr*, illetve a *döf* igék tulajdonképpeni jelentései mutatkoznak meg az alábbi, (1)–(3) szövegrészekben:

(1) *Radó oldalba bökte Csutakot* (doc#500)¹⁶

(2) *A kartonpapírra karácsonyi mintákat, figurákat, papírvirágokat ragasztottak. A tartóelem hátuljába 24 gombostűt szúrtak* (doc#2329)

(3) *a bicskát az első rossz szóra a legjobb haverjába döfte* (doc#375)

A *bök* tulajdonképpeni jelentésében érintésre utal,¹⁷ amelynek célja – amennyiben személyek közötti interakcióról van szó – gyakran a figyelemfelkeltés; egy ilyen esetet szemléltet a (1) példa is. A folyamat során az ágens nem fejt ki számottevő erőt; relatíve kis mozdulatot tesz, amelynek során, illetve eredményeként keze, ujjja vagy könyöke egy adott ponton megérint valamely személyt vagy más élőlényt, esetleg tárgyat.

A tulajdonképpeni jelentésű *szúr* olyan szituációkat ragad meg nyelvi-
leg, amikor az ágens egy tűt vagy tűszerűen hegyes eszközt mozgat, illetve juttat valahová olyan módon, hogy az adott eszköz a rövid, pillanatnyi

¹⁵ Az igei konstrukciók jelentése a kutatás során alapul vett szemléleti keretben egyrészt a konstrukciós séma (ld. pl. Langacker 1987) saját jelentéséből, másrészt az egyes komponensek jelentéséből adódik, illetve ezek együttes tekintetbevételével írható le.

¹⁶ A dolgozatban szereplő példák a Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.5.) korpuszából származnak (vö. 3.1.); az idézett szövegrészeket módosítás nélkül, az eredeti helyesírást megtartva közlöm. A példák után zárójelben a szövegrészek forrásának korpuszbeli azonosítószáma található.

¹⁷ Elsődlegesen ezen a 'megérint[ve]' mozzanaton keresztül írhatjuk le a kapcsolatot a *bök* és a *lök* megfelelő jelentései között is (pl. *vki oldalba bök ~ lök vkit*).

folyamat során¹⁸ relatíve mélyen behatol valamely közegbe, amelynek felületével csupán egyetlen ponton érintkezik.

A *döf* tulajdonképpeni jelentése bizonyos szempontból nagymértékben hasonlít a *szúr* tulajdonképpeni jelentéséhez: az ágens ebben az esetben is egy hegyes eszközt mélyeszt valamely entitásba, és ebben az esetben is fontos a pontszerű érintkezés – ugyanakkor döntő különbség, hogy a tulajdonképpeni jelentésű *döf* olyan szituációkra vonatkozik, amelyekben a szóban forgó eszköz nem tű, hanem éles (gyakran fegyverként használt) kés vagy késszerű, jelentős sérülés okozására alkalmas tárgy, amelyet a cselekvő támadó szándékkal és relatíve nagy erővel juttat valamely közegbe (tipikusan állat vagy ember testébe).

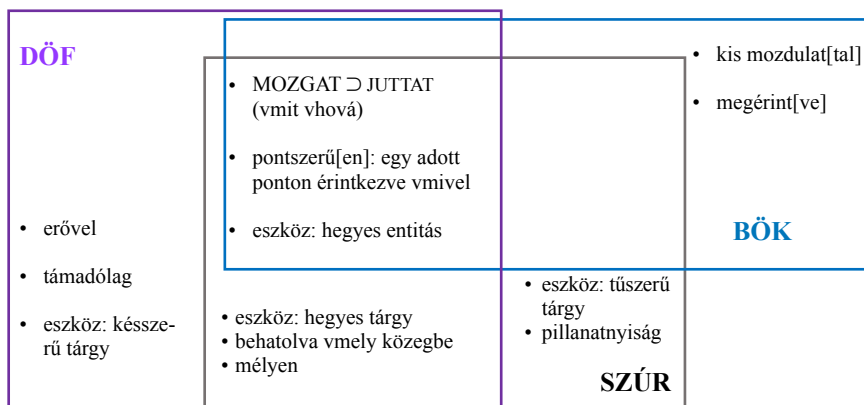
A három ige tulajdonképpeni jelentéseit meghatározó mozzanatok, illetve a jelentések közötti hasonlóságokat és különbségeket szemlélteti összefoglalóan az 1. ábra.¹⁹

A szóban forgó igék tulajdonképpeni jelentésükben tehát részben eltérő (bár bizonyos szempontból egymáshoz hasonlítható) valóság-összefüggésekre vonatkoznak, egyúttal azonban szoros kapcsolatban is állnak egymással – egyrészt abban az értelemben, hogy az itt említett jelentéseikben közös, illetve hasonló jelentésmozzanatok tételezhetők, másrészt abban az értelemben is, hogy mindhárom tulajdonképpeni jelentésű ige azonos szintaktikai szerkezetekben ($N_1 N_2$ -*ba* $V N_3$ -*t*) fordul elő. Ugyanakkor az azonos szintaktikai környezetben való felcserélhetőség ezekben az esetekben – ahogyan ezt a 4.2. elemzéseiben részletesebben is látni fogjuk – együtt jár bizonyos (kisebb vagy nagyobb) mértékű jelentéskülönbséggel is. Míg a tulajdonképpeni jelentésű *szúr* és *döf* igék esetében közelebbi, addig a *szúr/döf* és a *bök* igék tulajdonképpeni jelentéseinek viszonyában távolabbi szinonímiáról beszélhetünk. Vagyis a szinonímia ebben az esetben sem teljes jelentésbeli azonosságként értelmeződik (vö. 2.4.), és nem

¹⁸ A pillanatnyiság a tulajdonképpeni jelentésű *bök* és *döf* által jelölt szituációkat is jellemezheti, ezen igék jelentésrendszerében azonban – a metaforikus jelentéseket és a szinonim jelentésviszonyokat is tekintetbe véve – ez a mozzanat a szinkroniában nem látszik nyelvileg relevánsnak.

¹⁹ Fontos hangsúlyozni, hogy a tulajdonképpeni jelentések mozzanatait csupán a metaforikusok fényében válnak meghatározhatóvá (vö. pl. Zsilka 1975, 1978a). Ennek megfelelően az itt felvázolt jelentésmozzanatokat is a metaforikus jelentések elemzését követően körvonalaztam – az egyes metaforikus jelentések elemzésének ismertetését azonban a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé; ezen elemzések eredményeire itt csupán röviden, összefoglaló jelleggel utalok. (Az elemzéseket részletesebben lásd: Hrenek 2023a.)

állítható az sem, hogy szükségszerűen a szemantikai különbségek neutralizálásával vagy háttérbe szorulásával kapcsolódik össze.

1. ábra: A *bök*, a *szúr* és a *döf* tulajdonképpeni jelentésének meghatározó mozzanatai²⁰

Hasonló összefüggések figyelhetők meg az igék egyes metaforikus jelentéseinek szintjén is. A három ige jelentésrendszerének, mozzanat-együttállásainak az 1. ábrán összegzett karakteres eltérései azonban bizonyos metaforikus jelentések esetében egyfajta szétfejlődést is eredményezhetnek (részletesebben ld. Hrenek 2023a). A metaforizáció során, illetve egyes metaforikus jelentésekben meghatározóvá válik például az a különbség, hogy a *bök* érintésre és relatíve kis mozdulatra utal, míg a *döf* erőteljes, késsel vagy más támadásra, sérülés okozására alkalmas eszközzel (pl. szúrófegyverrel) kivitelezett mozdulatokra vonatkozik, a *szúr* esetében pedig rövid, pillanatnyi cselekvésekről van szó, és a cselekvés eszköze valamiféle vékony, hegyes, túszerű tárgy. Alapvetően ezek a jellegzetességek alapozzák meg az egyes igék különböző metaforikus jelentései közötti eltéréseket. Ezeket tekintetbe véve érthető, hogy a *bök* metaforikus jelentéseiben tipikusan az alacsony intenzitás, illetve a rámutatás mozzanata válik hangsúlyossá, a *döf* metaforikus jelentéseiben a fokozott intenzitással, a durvasággal, erőszakossággal összefüggő mozzanatok kerülnek előtérbe, míg a *szúr* jelentéseinek sajátosságát egyrészt a pillanatnyisággal, illetve a hegyességgel és a behatolással kapcsolatba hozható mozzanatok adják, másrészt pedig az,

²⁰ A kiskapitális szedés itt az általános igei mozzanato(ka)t jelöli.

hogy (a *bök*-kel és a *dőf*-fel ellentétben) a *szúr* ige jelentései az intenzitás szempontjából nem specifikusak.²¹

<i>bök</i>	<i>szúr</i>	<i>dőf</i>
ujjal, esetleg könyökkel (megérint[ve])	tüvel, ill. túszerű tárggyal	erővel, támadólag
kis mozdulat	hegyesség	késszerű tárggyal
kis intenzitás	az intenzitás szempontjából specifikálatlan	nagy intenzitás
figyelemirányítás		durván, erőszakkal

2. ábra. A *bök*, a *szúr* és a *dőf* jelentésrendszerét meghatározó specifikus jelentésmozzanatok összefüggései

A következő, 4.2. alpontban – a 3.2. alpontban említett vonzatkeretek adatait feldolgozva – azt vizsgálom meg részletesebben, hogy az eddig felvázolt összefüggések megjelennek-e valamilyen formában, és ha igen, hogyan jelennek meg az MNSZ2 korpuszából származó gyakorisági adatokban, valamint hogy a gyakorisági adatok árnyalhatják-e, illetve miként árnyalhatják a kvalitatív elemzések során kirajzolódó szemantikai összefüggéseket, különös tekintettel a felcserélhetőség és a szinonímia közötti viszony alakulására.

4.2. Tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim igék felcserélhetősége

4.2.1. Az N_1 *oldalba* V (N_2 -t) (N_3 -vAl) vonzatkeret

Az N_1 *oldalba* V (N_2 -t) (N_3 -vAl) vonzatkeretben az MNSZ2 adatainak tanúsága szerint mindhárom ige megjelenhet, de a különböző igékkel alkotott kifejezések gyakorisága nagymértékben eltér egymástól, illetve megfigyelhető az is, hogy az egyes igék esetenként más-más jelentéseikben fordulnak elő az adott vonzatkeretben.

²¹ Ez nem azt jelenti, hogy a *szúr* nem vonatkozhat nagy intenzitással jellemezhető eseményekre. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az ige – a megfelelő kontextusban, illetve szövegkörnyezetben – egyaránt utalhat alacsony és a fokozott intenzitásúként interpretált vagy akár az intenzitás szempontjából semlegesnek tekintett folyamatokra is.

3. táblázat: A vizsgált igék előfordulási gyakorisága az N_1 *oldalba* V (N_2-t) (N_3-vAl) vonzatkeretben

N_1 <i>oldalba</i> V (N_2-t) (N_3-vAl)			
	'megérint' (<i>bök_{tul}</i>)	'(sérülést okozva) behatol [vmely közegbe]?' (<i>döf_{tul}</i>)	egységként metaforizálódó kifejezés
<i>bök</i>	197	–	3
<i>szúr</i>	2	12	3
<i>döf</i>	3	2	3

A 3. táblázat adatait áttekintve jól látható, hogy a *bök* számottevően gyakrabban (197-szer) fordul elő az *oldalba* vonzattal, mint a *szúr* vagy a *döf*. Emellett azt is megfigyelhetjük, hogy – bár felcserélhetők – a három ige jelentései ebben a vonzatkeretben sem minden esetben közeli szinonimái egymásnak. A *bök* jelentését – amely megegyezik a tulajdonképpeni jelentéssel (vö. 4.1.) – az ige valamennyi itt említendő előfordulásában a 'megérint' általános igei tartalom határozza meg. Néhány kifejezésben a *szúr* megfelelő (metaforikus) jelentése is közeli szinonim viszonyban van a *bök* szóban forgó jelentésével. Például:

- (4) *ahhw tökéletesen néz ki... de annyira... imádom... annyira édes és kedves és minden...:\$\$\$ hogy lehet ennyire cuki?... aztán egyszer csak Dóri oldalba szúrt.. Auuhh.. Miaz? -kérdeztem Dóri felé fordulva Jóhogy vissza tértél közénk-mondta fülig érő szájjal: "D Igen. Elgondolkoztam, bocsi... (doc#2689)*
- (5) *A csíki pap szeretett volna örömeiben a nyakába ugrani, de csak a könyökével szúrta oldalba barátját (doc#71)*

Jellemzőbb azonban, hogy a *szúr* ezekben a kifejezésekben nem érintésre, hanem támadási szituációra, megsebesítésre vonatkozik – vagyis ekkor csupán távoli szinonim viszonyban állhat a tulajdonképpeni jelentésű *bök*-kel. A támadásra való utalást gyakran a sebek okozására alkalmas eszköz explicit megnevezése teszi egyértelművé (pl. *(konyha)késsel, lándzsával, bajonettel*). Más esetekben a tágabb szövegösszefüggések ismeretében következtethetünk arra, hogy a szúrás adott esetben támadásként értelmeződik. Például:

- (6) *A legfrissebb hírek szerint a meccset megelőző utcai verekedések során öt román szurkoló szenvedett sérüléseket, egyikük még mindig kórházban van, miután **oldalba szúrták**.* (doc#2287)
- (7) *Behígítózott, majd **oldalba szúrta szomszédját*** (doc#2263)
- (8) *a vár védelmében való kitűnéséért nemességet kapott; címere a saját képe, amint törököt fog a nyakánál, és **oldalba szúrja*** (doc#2563)

A *dőf* ritkán adatolható az N₁ *oldalba* V (N₂-t) (N₃-vAl) vonzatkeretben, amikor azonban mégis együtt áll az *oldalba* vonzattal, akkor hasonló arányban utal (tulajdonképpeni jelentésében) megsebesítésre – távoli szinonim viszonyban állva a *bök* megfelelő jelentésével –, illetve (metaforikus jelentésében) érintésre. A (9) és (10) példák olyan eseteket szemléltetnek, amikor a *dőf* és a *bök* jelentései között közeli szinonim viszony mutatható ki, szoros összefüggésben azzal, hogy mindkét jelentést a 'megérint' általános mozzanat uralja. Ugyanakkor érdemes ismét hangsúlyozni, hogy a szinonímia ezekben az esetekben sem jelent teljes jelentésbeli azonosságot: míg a *bök* az ilyen típusú kifejezésekben megmutatkozó (tulajdonképpeni) jelentésében semleges módon interpretálja a szóban forgó jelenetet, addig a (metaforikus jelentésű) *dőf* ige használatával az adott cselekvés (relatív) erőteljes, akár támadó jellegű folyamatként konstruálódik meg nyelvtanilag.

- (9) *Barátai ezt észrevették, s egyik **oldalba döfi** könyökével, hogy ne bámuljon olyan nagyon* (doc#2372)
- (10) *Tiguer, egy vörös bajszú káplár végignézi a sort. Néha **oldalba döfi** egyiket-másikat. – Gyerünk, gyerünk... Aki kész, az menjen tovább!* (doc#994)

A három ige itt említett használati között a fentiekhez hasonló szemantikai összefüggések rajzolódnak ki akkor is, ha az egységként metaforizálódó – a szerves nyelvelmélet terminológiája szerint ún. allegorikus (lásd pl. NyMDK. 11.) – kifejezéseket vizsgáljuk.

A gyakran használt igei kifejezések hajlamosak lehetnek arra, hogy egységként metaforizálódjanak. Egységként (tovább)metaforizálódó kifejezések létrejöhetnek valamely tulajdonképpeni jelentésű igei szerkezet metaforizálódásával (pl. *vki vki/vmi mellett áll* 'vki/vmi mellé került a konkrét fizikai térben' → 'támogat vkit/vmit'), de kialakulhatnak úgy is, hogy egy metaforikus jelentésű igét tartalmazó kifejezés kezd el (szorosabb) egységként viselkedni, és válik további metaforizációs folyamatok kiindulópontjává (ld. pl. Ladányi 1994). Mivel a jelenség alapja a kiindu-

ló – akár tulajdonképpeni, akár metaforikus jelentésű – kifejezés tagjainak gyakori együttes előfordulása, illetve az adott kifejezés bizonyos mértékű rögzültsége, az ilyen szerkezetek rendszerint frazeológiai egységeknek tekinthetők.

Az ilyen típusú kifejezések vizsgálata hozzájárulhat az igei jelentések és jelentésviszonyok árnyalt leírásához, amennyiben a továbbmetaforizálódott kifejezések mint komplex nyelvi egységek jelentése(i) alapján következtetni lehet az igei komponens adott jelentésének karakteres mozzanataira – hiszen gyakran ezek alapozzák meg az egységként metaforizálódó kifejezések jelentését.

Például a (11) szövegrészletben az *oldalba bök* egyfajta – természetesen metaforikusan értett – figyelemfelkeltésre, „megpiszkálásra” utal, a (12) megnyilatkozás *oldalba szűrő (udvariasság)* kifejezésében a szűrés nem erőteljes, de egyértelmű bántásként interpretálja a szóban forgó személy(ek) viselkedését, míg a (13) mondatban előforduló *oldalba döf* használatával a megnyilatkozó határozott támadó szándékot tulajdonít a „bolond világnak”, és durvaságot implikál:

- (11) *1998-ban a Kennedy intézet Richard Pryornak ítélte az első Mark Twain Humor díjat, amellyel azokat „a briliáns elméket jutalmazták, akik időről-időre jól **oldalba bökik** az amerikai kultúrát, hogy kiderüljön, életben van-e még”* (doc#2338)
- (12) *Nézettségi rekordok, fegyverek nélküli párbaj, megalázás, elsülés, fölényesség, kicsikarni kívánt indulatok vagy épp a tiszteletet megtartó, de **oldalba szűrő** udvariasság* (doc#2283)
- (13) *Folyt ebből a Fintából a humor, mint sivatagi tevéből a víz, csak az kellett, hogy a bolond világ **oldalba döfje**.* (doc#581)

4.2.2. Az N₁ *tűt* V (N₂-bA) vonzatkeret

Az N₁ *tűt* V (N₂-bA) vonzatkeret esetében is a 4.2.1.-ben említettekhez hasonló összefüggések rajzolódnak ki – ebben az esetben azonban nem a *bök*, hanem a *szűr* ige használatára jellemző a kiemelkedő gyakoriság, ahogyan azt a 4. táblázat adatai mutatják.

4. táblázat: A vizsgált igék előfordulási gyakorisága az N_1 *tűt* V (N_2 -*bA*) vonzatkeretben

N_1 <i>tűt</i> V (N_2 - <i>bA</i>)			
	'(be)juttat' (<i>szúr</i> _{tuI})	egységként metaforizálódo kifejezés	más típusú frazéma
<i>bök</i>	3	–	1
<i>szúr</i>	61	1	–
<i>dőf</i>	9	–	–

A gyakorisági adatokból látható, hogy a három kifejezés közül egyértelműen a *tűt szúr* N-*bA* tekinthető a leginkább konvencionálisnak.²² Emellett az eszközre utaló *tűt* tárgyi vonzattal együtt állva mindhárom ige jelentését ugyanaz az általános igei mozzanat ('(be)juttat') határozza meg. Ugyanakkor míg a *szúr* rendszerint tulajdonképpeni jelentésében fordul elő a szóban forgó kifejezésben, és (ennek megfelelően) semleges interpretációnak tekinthető, addig a *bök* és a *dőf* metaforikus jelentésének használatával a megnyilatkozó egyúttal értékeli is az adott valóság-összefüggéseket: a *bök* kis mozdulatra és (esetenként) hirtelenségre utal, a *dőf* pedig tipikusan durvaságot implikál, illetve egyfajta támadásként konstruálja meg nyelvileg a szúrési szituációt. Például:

- (14) *felvarrják a lötyögő gombokat; vécépapírt tesznek a zubbony bal zsebébe, fésűt a felső zsebbe, tűt böknek a sapkájukba, rá cernát tekernek; kitisztogatják körmük alól a koszt* (doc#716)
- (15) *eszébe sem jut, hogy nem kellene átszúrni a sebet, közvetlenül a vérző sebbe böki a tűt* (doc#2555)

²² Kutatásom során egyenes arányosságot feltételezek az egyes kifejezések konvencionizáltságának mértéke és gyakorisága között – szem előtt tartva ugyanakkor azt is, hogy a gyakoriság csupán egy a konvencionizáltság mértékének lehetséges mutatói közül, vagyis a két fogalom nem azonosítható egymással (vö. pl. Dogruöz – Gries 2012). A konvencionizálás és a gyakoriság fogalma közötti (lehetséges) összefüggéseket a jelen dolgozat keretében nincs mód részletesebben megvizsgálni.

- (16) *Vagy akkor van igazság, ha látjuk, hogy lekötözik a fickót, és **tűt döfnek a karjába?*** (doc#2339)
- (17) *Ty meg akarja ölni Kyle-t az injekciós tűvel, de Kyle-nak sikerül a férfi **alkarjába döfnie a tűt**, aki eszméletlenül elterül a földön.* (doc#2583)

4.2.3. Az N_1 kést V (N_2 -bA) vonzatkeret

Az 5. táblázat a vizsgált három igének az N_1 kést V (N_2 -bA) vonzatkeretben való előfordulásait tekinti át.

5. táblázat: A vizsgált igék előfordulási gyakorisága az N_1 kést V (N_2 -bA) vonzatkeretben

N_1 kést V (N_2 -bA)		
	'(sérülést okozva) behatol [vmely közegbe]' (<i>döf_{tul}</i>)	egységként metaforizálódó kifejezés
<i>bök</i>	2	–
<i>szúr</i>	49	25
<i>döf</i>	58	53

Ebben az esetben az igék nemcsak felcserélhetők egymással, hanem (az N_1 *tűt* V (N_2 -bA) vonzatkeretbeli előfordulásokhoz hasonlóan) egyúttal közeli szinonim viszony is kimutatható a jelentéseik között.

A tipikusan apró mozdulatokra, illetve kis intenzitásra utaló *bök* ritkán – mindössze kétszer – adatható a szóban forgó vonzatkeretben; ez az ige jellemzően nem fordul elő olyan kifejezésekben, amelyek durva, erőszakos folyamatokra vonatkoznak (vö. Hrenek 2023a).²³ A *szúr* jelentésrendszere ugyanakkor az intenzitás szempontjából nem specifikus – azaz nem tételezhető olyan jelentésmozzanat a jelentésrendszerében, amely

²³ Például a *vki tört* V *vkibe* típusú kifejezésekben mind a *szúr*, mind a *döf* ige előfordulhat, a *bök* azonban ekkor nem cserélhető fel az említett igékkel, mivel a konstrukció jelentésének inherens mozzanata az erőszakosságra, támadásra való utalás, és ez nem egyeztethető össze a kis mozdulatokkal, kis intenzitással asszociálódó *bök* jelentésrendszerével.

szoros összefüggésben állna a csökkent vagy éppen fokozott intenzitással (részletesebben ld. Hrenek 2023a) –, így nincs szemantikai akadálya annak, hogy egyes metaforikus jelentéseiben durva mozdulatokra, erőteljes, nagy intenzitással jellemezhető cselekvésekre vonatkozzon. A *dőf* tulajdonképpeni jelentésében fordul elő ezekben a kifejezésekben, semleges, autentikus módon interpretálva a szóban forgó folyamatot; jelentésének inhereus mozzanata a durvaságra, nagy intenzitásra, illetve a támadásra való utalás (vö. 4.1.).

Az 5. táblázatban összegzett gyakorisági adatok is ezeket a szemantikai összefüggéseket képezik le – szoros összefüggésben azzal, hogy a vizsgált vonzatkeretben egy támadásra alkalmas eszköz jelenik meg tárgyként, maga az igei kifejezés pedig (az illatípuszragos vonzattal együtt) tipikusan erőszakos cselekedetre utal.

Úgy tűnik tehát, hogy a gyakorisági adatokból levonható következtetések – legalábbis a kutatásba bevont esetekben – egybevágnak a kvalitatív szemantikai vizsgálat során kirajzolódó összefüggésekkel, illetve a komponenses jelentéselemzések eredményeivel. A funkcionális kognitív keretben folytatott korpuszvizsgálatok is azt mutatják, hogy a gyakorisági adatok alapján átfogó képet lehet adni az egyes szavak használatának, előfordulásainak jellegzetes mintázatairól is, vö. pl. Glynn – Fischer (eds) 2010; Glynn – Robinson (eds) 2014. Önmagukban, jelentéselemzés nélkül azonban a kvantitatív vizsgálatok jelen esetben nem alkalmasak a szemantikai viszonyok árnyalt feltárására, hiszen elfedhetik a gyakorisági mintázatok mögötti motivációkat, illetve a felcserélhetőség és a szinonímia jelensége közötti különbségeket.

5. Összegzés és kitekintés

Dolgozatomban egy esettanulmány keretében vizsgáltam három, egymással tulajdonképpeni jelentésében (is) szinonim ige, a *bök*, a *szúr* és a *dőf* jelentéseit, illetve szinonim jelentésviszonyait, elsősorban a szinonímia és a felcserélhetőség fogalma közötti lehetséges összefüggések feltárására fókuszálva.

Az adatok azt mutatják, hogy a három ige a tulajdonképpeni jelentés szintjén is közel áll egymáshoz, de tulajdonképpeni jelentéseik nem azonosak egymással, eltérő valóság-összefüggésekre vonatkoznak. Az igék jelentései közötti szinonim viszonyt ekkor egyrészt a szóban forgó jelentések releváns mozzanatainak hasonlósága, másrészt az igék azonos szintaktikai környezetben való felcserélhetősége alapozza meg.

Láthattuk ezenkívül, hogy ha egy tulajdonképpeni jelentésű ige ugyanazon szintaktikai környezetben felcserélhető a másik két igével (vagy azok

valamelyikével), akkor – legalábbis az általam vizsgált anyagban – ez utóbbiak a szóban forgó kifejezésben metaforikus jelentéseikben fordulnak elő, és eltérő módon interpretálják, más-más (észlelt) sajátosságai felől sarkítva konstruálják meg nyelvileg az ábrázolt jeleneteket. Ugyanakkor a felcserélhetőségnek is vannak korlátai: az egyes igék jelentésrendszerének bizonyos jelentésmozzanatait esetenként gátolhatják, illetve korlátozhatják a felcserélhetőséget.

Az elemzések során a felcserélhetőségnek alapvetően két esete vált körvonalazhatóvá. Az első esetben az igék felcserélhetők egymással egy adott vonzatkeretben, illetve szintaktikai környezetben, de eltérő valóság-összefüggésekre vonatkoznak, így a szóban forgó jelentéseik között csupán távoli szinonim viszony mutatható ki (pl. *vki oldalba bök* 'megérint' *vkít* vs. *vki oldalba döf* 'megsebesít' *vkít*). Megfigyelhető, hogy a három ige viszonyában ekkor a tulajdonképpeni jelentések kollokációhoz kötött gyakorisága a legmagasabb (*oldalba bök, tűt szúr; kést döf*) – feltehetően nem függetlenül attól, hogy a tulajdonképpeni jelentés autentikus interpretációnak tekinthető, azaz a tulajdonképpeni jelentésű igét alkalmazásba véve a megnyilatkozó nem valamely más folyamat analógiájára, illetve nem valamely specifikus mozzanatát vagy mozzanatait előtérbe állítva, hanem ebben az értelemben közvetlen és semleges módon teszi nyelvileg hozzáférhetővé a szóban forgó folyamatot (vö. Hrenek 2023b).

A felcserélhetőség második típusának esetében az adott szerkezet igei nemcsak felcserélhetők egymással, hanem egyúttal hasonló (vagy akár azonos) valóság-összefüggésekre is vonatkoznak – vagyis ekkor a felcserélhetőség és a közeli szinonímia jelensége szorosan összekapcsolódik egymással. Az elemzett anyagban ez az együttjárás azonban nem a szóban forgó igék tulajdonképpeni jelentéseinek viszonyában figyelhető meg, hanem azokban az esetekben, amikor valamely ige tulajdonképpeni jelentésében felcserélhetővé válik a szinonimakörbe tartozó másik igével egy metaforikus jelentésében (pl. *oldalba bök*_(tul) ~ *oldalba szúr*_(met) [pl. a könyökével]). A metaforikus jelentések azonban sajátos interpretációknak tekinthetők, és – ennek megfelelően – a metaforikus jelentésű igékre alacsony(abb) vagy sporadikus előfordulás jellemző a vizsgált esetekben.

Mindez egyúttal azt is mutatja, hogy a gyakoriság mint alapvetően kvantitatív szempont jól beilleszthető a dolgozatban felvázolt szemléleti keretbe, és kiegészítheti, megerősítheti, illetve akár pontosíthatja a kvalitatív szemantikai elemzések eredményeit, ilyen módon pedig hozzájárulhat ahhoz, hogy árnyaltabb képet kapjunk az igei szinonímia jelenségéről, valamint a felcserélhetőség és a szinonímia jelensége közötti kapcsolatáról.

Az itt bemutatott elemzések eredményeit figyelembe véve érdemes különbséget tenni a közeli szinonímia és a felcserélhetőség, valamint a távol(abb)i szinonímia és a felcserélhetőség viszonya között – kutatásom azonban elsősorban problémafelvető esettanulmányként értelmezhető, amelynek nem volt célja, hogy átfogó és kimerítő módon leírja az említett jelenségek összefüggéseit.

A két fogalom viszonyának szisztematikus, empirikus adatokra épülő tisztázása további kutatások tárgyát kell hogy képezze, és részletesebb elemzést igényel annak meghatározása is, hogy milyen szerepet játszhat a felcserélhetőség a prototipikus szinonímia fogalmának és a szinonímia típusainak, fokozatainak a körvonalazásában. Kérdés továbbá, hogyan alakul a szinonímia és a felcserélhetőség viszonya más vonzatkeretek esetében, a metaforikus jelentések szintjén vagy éppen más igéket, illetve más igei szinonimaköröket vizsgálva. Kérdésként merülhet fel ezenkívül az is, hogy – az itt felvázolt szemléleti keretben – milyen szerepet játszhat a gyakoriság a szemantikai közelség/távolság leírásában, hiszen a fent ismertetett eredmények alapján feltételezhető, hogy ez a szerep komplexebb annál, mint amit a tisztán (vagy legalábbis elsődlegesen) kvantitatív, korpuszvezérelt kutatások feltételeznek.

Források

- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) (2006–), A magyar nyelv nagyszótára I–. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.3176/lu.1968.2.10>
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>

Irodalom

- Andor József (1998), A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: Geccsó Tamás – Spannraft Marcellina (szerk.), A szinonimitásról. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 7–19.
- Cruse, D. Alan (1986), *Lexical semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds) (2015), *Handbook of cognitive linguistics*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston.
<https://doi.org/10.1080/07268602.2018.1507420>
- Dancygier, Barbara (ed.) (2017), *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
<https://doi.org/10.1017/9781316339732>
- Divjak, Dagmar (2006), Ways of intending. Delineating and structuring near-synonyms. In: Gries, Stefan Th. – Stefanowitsch, Anatol (eds), *Corpora in cognitive linguistics. Corpus-based approaches to syntax and lexis*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 19–56.
<https://doi.org/10.1515/9783110197709.19>
- Dogruöz, A. Seza – Gries, Stefan Th. (2012), Spread of on-going changes in an immigrant language. *Turkish in the Netherlands. Review of Cognitive Linguistics* 10/2: 401–26. <https://doi.org/10.1075/rcl.10.2.07sez>
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds) (2007), *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
<https://doi.org/10.1017/s0022226709005775>
- Glynn, Dylan (2010), Synonymy, lexical fields, and grammatical constructions. A study in usage-based cognitive semantics. In: Schmid, Hans-Jörg – Handle, Susanne (eds), *Cognitive foundations of linguistic usage patterns*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 89–118. <https://doi.org/10.1515/9783110216035.89>
- Glynn, Dylan (2014), Polysemy and synonymy. Cognitive theory and corpus method. In: Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds), *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 7–38. <https://doi.org/10.1075/hcp.43.01gly>
- Glynn, Dylan – Fischer, Kerstin (eds) (2010), *Quantitative methods in cognitive semantics. Corpus-driven approaches*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110226423>
- Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds) (2014), *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/hcp.43>
- Gries, Stefan Th. (2015), Polysemy. In: Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds), *Handbook of cognitive linguistics*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston. 472–490. <https://doi.org/10.1515/9783110292022-023>
- Horváth Katalin (1996), Hogyan bővülnek a szinonimasorok? A polisziéma és a szinonimia összefüggéséről. *Magyar Nyelv* 92: 325–331.
- Horváth Katalin (2001), Metafora – metonímia. In: Kemény Gábor (szerk.), *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 108–113.

- Hrenek Éva (2023a), Igei poliszémia és igei szinonímia. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE, Budapest. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2023.188>
- Hrenek Éva (2023b), A tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés fogalmának újra-definiálása. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 109–143. <https://doi.org/10.15776/NyK.2023.119.4>
- Janda, Laura A. – Solovyev, Valery D. (2009), What constructional profiles reveal about synonymy. A case study of Russian words for *sadness* and *happiness*. *Cognitive Linguistics* 20/2: 367–393. <https://doi.org/10.1515/COGL.2009.018>
- Kállay Géza (2016), Zsilka János és a jelentés elméletei. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.), *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 19–31.
- Ladányi Mária (1993), Az *eszik* ige és szinonimái. Általános mozzanatok szerepe a metaforizációban és a szinonimitásban. In: Hadas Emese (szerk.), *A metaforikus és a hipotetikus jelentés további konkretizációja. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 10*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 13–41.
- Ladányi Mária (1994), Szerkezetek metaforizációja – állandósult szerkezetek jelentéstípusai. In: Kelemen Sándor (szerk.), *Allegória. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 11*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 19–36.
- Ladányi Mária (1997), *A szerves-dialektikus nyelvelmélet*. Eredeti megjelenés: *Palimpszeszt* 1997/3. (március–április). Jelenlegi elérhetősége: <http://alknyelv.elte.hu/szerves.pdf>
- Ladányi Mária (1998), Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. *Magyar Nyelv* 94: 407–423.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (2008), Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- Lakoff, George (1987), *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. University of Chicago Press, London. <https://doi.org/10.1017/s0142716400009061>
- Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford. <https://doi.org/10.1017/s0008413100021265>
- Lyons, John (1995), *Linguistic semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Murphy, Lynne (2003), *Synonymy and similarity*. In: *Semantic relations and the lexicon. Antonymy, synonymy, and other paradigms*. Cambridge University Press, Cambridge. 133–169. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486494.005>

- NyMDK. 1–11. = A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1–11. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 1982–1994.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds) (2009), Metonymy and metaphor in grammar. John Benjamins, Amsterdam – New York. <https://doi.org/10.1075/hcp.25>
- Ruzsiczky Éva (1978), Bevezetés. In: O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva, Magyar szinonimaszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5–9.
- Sass Bálint (2018), Mazsola – mindenkinek. In: Vincze Veronika (szerk.), XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet, Szeged. 16–24.
- Simon Gábor – Bajzát Tímea – Ballagó Júlia – Havasi Zsuzsanna – Roskó Mira – Szlávič Eszter (2019), Metaforaazonosítás magyar nyelvű szövegekben: egy módszer adaptálásáról. Magyar Nyelvőr 143/2: 223–247.
- Steen, Gerard J. (2007), Finding metaphor in grammar and usage. A methodological analysis of theory and research. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/celcr.10>
- Steen, Gerard J. – Biernacka, Ewa – Dorst, Aletta G. – Kaal, Anna A. – López-Rodríguez, Clara I. – Pasma, Tryntje (2010), Pragglegaz in practice. Finding metaphorically used words in natural discourse. In: Low, Graham – Todd, Zazie – Deignan, Alice – Cameron, Lynne (eds), Researching and applying metaphor in the real world. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 165–184. <https://doi.org/10.1075/hcp.26.11ste>
- Tátrai Szilárd (2017), Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), Nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.8>
- Tátrai Szilárd (2021), Nézőpont kérdése. A konstruálás pragmatikai vonatkozásairól. Argumentum 17: 532–550. <https://doi.org/10.34103/argumentum/2021/27>
- Tognini-Bonelli, Elena (2001), Corpus linguistics at work. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) (2017), Nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2001), Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of *over*. Language 77/4: 724–765. <https://doi.org/10.1353/lan.2001.0250>
- Verschueren, Jef (1995), Pragmatic perspective. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola – Blommaert, Jan (eds), Handbook of pragmatics. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–19. <https://doi.org/10.1075/hop.m>
- Verschueren, Jef (1999), Understanding pragmatics. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.
- Xu, Wen – Taylor, John R. (eds) (2021), The Routledge handbook of cognitive linguistics. Routledge, London – New York. <https://doi.org/10.4324/9781351034708>
- Zsilka János (1975), A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

-
- Zsilka János (1978a), Jelentés-integráció. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1978b), Válasz Bakos Ferencnek. Nyelvtudományi Közlemények 80: 447–462.
- Zsilka János (1982), De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szinte, szintén, éppen, majd: funkcionális variáció és változás középmagyar regiszterekben¹

Varga Mónika

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

In standard Modern Hungarian, the elements *szinte* and *szintén* have distinct meanings ('almost' and 'also', respectively) despite their common origin of *szín* 'color, view, external appearance'. However, between the 16th and 18th centuries, *szinte* and *szintén* were used as variants, even expressing meanings like 'spot on', 'indeed' or 'just, really' which are no longer active (and are understudied as well). So far, the approximator 'almost' vs. intensifier or even certainty meaning of *szinte* and *szintén* was mostly inferred from the broader context and the co-text, lacking objective structural clues. The present paper involves collocational analysis and comparison of functional variants of *szinte* ~ *szintén* from the period in order to provide additional evidence for a better understanding of the structural and semantic characteristics of some of the diverse semantic-pragmatic (sub-)categories explored earlier. The analysis also deals with the distribution of the variants according to sub-periods and text types with diverse register characteristics.

Keywords: *szinte* ~ *szintén*, functional variation, Middle Hungarian Period, registers, collocational analysis

Kulcsszavak: *szinte* ~ *szintén*, funkcionális variáció, középmagyar korszak, regiszterek, kollokációs elemzés

1. Bevezetés

A mai magyar köznyelvben a *szinte* és a *szintén* a közös eredet ellenére egymástól élesen különböző jelentésekkel használatos. A *szinte* approximátor funkciója a 'színre, megjelenésre, látszólag hasonló' jelentésből eredeztethető (Simonyi 1881: 92, TESz., ÚESz.). A középmagyar korra irányuló előzetes korpuszvizsgálat ugyanakkor kimutatta, hogy a 16–18. század során a *szinte* és a *szintén* egymás funkcionális variánsai is lehettek, olyan jelentéseket is kifejezve, mint 'éppen, pontosan' vagy 'meglehetősen, igazán', sőt 'csak úgy, nagyon' (Varga 2022). A korpuszadatok alapján a két elem különféle kontextusokban volt variánsként használatos, azonban ezek közül csak néhányat lehetett szerkezeti tényezők alapján is megkülönböztetni

---

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú munkálat (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeiket, javaslataikat.

(4–5. pont). Elsősorban tehát a szövegekörnyezet, valamint az aktuális szituációs és tematikus kontextus figyelembevétele segíthette főként az approximátor és az intenzitást, illetőleg meggyőződést kifejező *szinte* (és *szintén*) elhatárolását. Amellett pedig, hogy a *szinte* ~ *szintén* nyomatékosító szerepű lehetett (ilyen az (1) példában a *bizony szinte melankóliába esém*), az ettől eltérő használat gyakran nem egy kevésbé precíz skálán érvényesnek tekinthető helyzetre, állapotra utal (vö. az MTSz. és az MNSz2 adatai alapján Halm 2020, 2024), hanem azt fejezte ki, hogy az adott esemény, állapot kis híján bekövetkezett. Például:²

- (1) *Inkább egyedül szerettem volna lenni s ülni, ellenemre volt, hacsak valaki nevetett is, s én bizony szinte melancholiába esém, s meg is betegedém. Egynéhány hónap múlva azután Kolozsvárott szinte meghalék, az Isten nyugossa meg hamvát is szegény nénémnek, Bánffi Farkasné asszonyomnak, a maga házánál feküdtem* (Székely László)

A *szinte meghalék* szövegrészlet esetében nyilvánvaló, hogy az emlékirat szerzője végül túlélte az említett betegséget, a *szinte* pedig nem lehet 'látzólag' értelmű ebben a kontextusban, ahogy a skalaritás sem vonható bele az értelmezésbe.

Jelen tanulmány problémafelvetése az, hogy a *szinte* és a *szintén* korszakra jellemző funkcionális variációinak bevonása hozzájárulhat az egyes korábban meghatározott szemantikai-pragmatikai (al)kategóriák szerkezeti-szemantikai sajátosságainak megértéséhez. Nyomatékosítás (intenzitás és meggyőződés) kifejezésekor a *szinte* ~ *szintén* olyan elemekkel variálódik, mint az *éppen, ugyancsak, egyáltalán* ~ *egyáltalában* és a *teljességgel*.³ A kevésbé precíz sztenderdet, skaláris bizonytalanságot implikáló, valamint esemény, állapot kis híján bekövetkezését kifejező *szinte* (~ *szintén*) funkcionális variánsai pedig a *majd* 'majdnem', a *csaknem* és a *közel*. Jóllehet a tanulmánynak nem célja valamilyen meghatározott elméleti keretben

² Az adatokat a források alapján betűhűen közlöm. A Történeti magánéleti korpuszból (a továbbiakban: TMK) elérhető részleteket az ottani forrásrövidítéssel és tételszámmal, ennek híján lapszámmal hivatkozom, ezek segítségével ugyanis minden idézett adat visszakereshető a korpusz lekérdezőfelületéről (ahol a teljes szöveg is kinyerhető). A Középmagyar emlékirat- és drámakorpuszból (a továbbiakban: KED) elérhető forrásokat az emlékiratok esetében a szerző nevével, a drámák esetében rövid címmel hivatkozom.

³ A feldolgozott korpuszadatok alapján a *teljesen* forma még szórványos a korszakban (TMK: 1 adat, KED: 0 adat). Az *egészen* ~ *egészlen* pedig a TMK-ból csak a 18. századtól adatható rendszeresen (a korpuszban egyetlen 17. századi adat található).

modellálni a *szinte* ~ *szintén* jelentéshálózatát, felveti, hogy az összefoglaló néven pragmatikai markerek tipikus kategóriáit (*booster*: bizonyosság- és intenzitásjelölő, *hedge*: approximátor, azaz közelítő, bizonytalanság- és pontatlanságjelölő, valamint *shield*: azaz pajzs, enyhítő, Culpeper – Kytő 2010: 361–363) valamelyest átértékelve szükséges alkalmazni a *szinte* ~ *szintén* ezúttal tárgyalt használati kapcsán.

A vizsgálat elsősorban középmagyar kori forrásokon alapul, a Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (Gugán et al. 2023) anyagán. A két adatbázis által biztosított forrásmennyiség lehetővé teszi az idő mellett a különböző regisztersajátosságokkal bíró szövegtípusok szerinti preferenciák meghatározását is. Utóbbiba a funkcionális leíráshoz hasonlóan nemcsak a *szinte* ~ *szintén*, hanem a variánsként kínálkozó elemek is beletartoznak.

A továbbiakban áttekintem a vizsgált elemek korábbi leírását, az elemzés módszertani szempontjait és kihívásait. Az elemzés előtt kitérek a *szinte* ~ *szintén* ómagyar kori előfordulásaira, majd bemutatom a középmagyar kori forrásokat és az adatok előzetes besorolását. Ezt követi a variációs elemzés a *szinte* ~ *szintén* speciális használati kapcsán.

2. Korábbi leírások, előzetes eredmények

Az alábbiakban röviden ismertetem az egyes tárgyalt elemek eredetével és alakulásával kapcsolatos korábbi eredményeket.

2.1. *Szinte, szintén*

A *szinte* a 'felület, felszín, külső, külalak, látszat' jelentésű *szín* szóból megszilárdult ragos alakulat, eredeti jelentése 'látszatára, hasonlóságára' lehetett (TESz., ÚESz.). Az ebből keletkezett *szintén* jelentései a 'különösen, kifejezetten', 'éppen úgy, is', illetőleg 'teljesen, egészen'; a TESz. alapján a 'csaknem' későbbből adatható, és azonosítása is bizonytalan. A grammatikalizációs tipológiai kutatások szerint a 'közel' jelentésű forrástartományok esetében tipikus kimenet a megközelítő 'csaknem' funkció (proximatív, averzatív, Kuteva et al. 2019: 287–288). A történeti-etimológiai szótárak által is felvett jelentések egy része tehát kevésbé tipikus változás, illetőleg funkcióbővülés eredménye (az 'éppen, kifejezetten' jelentésekre lásd az (1) példa *szinte melancholiába esém* részlete mellett a 3. pont, valamint a 6.3. adatait).

Több helyen is részletes leírást ad a *szinte* ~ *szintén* különböző használatairól Simonyi Zsigmond (1881: 90–93, 1892: 364, 367). Három fő funkciót vesz fel, közös jelentéskomponensként pedig a hasonlóságot

határozza meg: „az ’egészen, éppen’ jelentés olyan kifejezésekből fejlődhetett, minők: *szinte mint* ’hasonló módon, mint’, *szintén annyi* ’hasonlóképp annyi’ – *majdnem*: hasonló analógia a német *gleichsam* ’hasonlóképp, mintegy, kb.’: *szinte sok*, hasonló a sokhoz, *szinte elesik*, hasonlóképpen tesz, mint aki elesik” (Simonyi 1881: 92). A ’teljesen, egészen’ jelentést a TESz. és az ÚESz. is mind a *szinte*, mind a *szintén* esetében felveszi, ahogy ’majdnem, csaknem’ és ’éppen úgy, is’ jelentéseket is tartalmazza. Az SzT. a *szinte* címszó alatt ’éppen’ jelentést tárgyal a ’majdnem, csaknem’ mellett, azonban csak az időre vonatkoztatva. Az ÉrtSz. elavult jelentésként felveszi a *nem szinte* szerkezetet ’nem egészen’ értelemben, valamint kötőszóként a népies-régiesnek minősített ’szintén, úgyszintén’ funkciót is. A *szintén* esetében pedig a ’majdnem, csaknem’ minősül népiesnek, régiesnek, ugyanis a ’hasonlóan; ugyancsak, hasonlóképpen, éppúgy’ jelentések számítanak tipikusnak.

A középmagyar kori korpuszadatok alapján meghatározott alkategóriák a következők voltak: (munkaterminusként) pusztá nyomatékosítás, hasonlóság és azonosítás, egyidejűség, tagadás, megengedő feltételes (*ha... is*, vö. Varga 2022, lásd még 5. pont). A hasonlóság és azonosítás, valamint az egyidejűség kifejezése megtalálható Simonyi (1881: 90–91, 1892: 364) leírásában is: „gyakran annyit tesz ’éppen, egészen’ – *szintén mikor, szintén azt, szinte mint, szinte most* [...] mutató névmás előtt áll: *szinte azt ’éppen azt’, szinte annyi* ’éppen annyi’”. Megengedő feltételesség helyett ugyanakkor megengedő mondatokban való előfordulást idéz: ’ha éppen, egészen’ jelentésmegadással: *ha szintén nem akarja a bort, immár is csak nyers vizet ne igyék*; illetve: *meg fogsz még látni, ha szinte* nem úgy is [= ha nem is egészen úgy], *a mint óhajtom* (Simonyi 1881: 91).

Tagadó mondatokban történő használatkor ’egészen’-nek adja meg a *szinte* jelentését: *én az én urammal jó egészségben vagyunk, de a kis fiunk nem szintén* [= nem egészen] *jól vagyon, jégesőt köesőnek* nem szintén *jól mondják, a nyomorúk! mégis* nem szintén *rútak alakban* (a példák hivatkozását ld. Simonyi 1881: 91). A jelenlegi megközelítés szerint azonban nem tompítja, enyhíti a tagadás határozottságát a *szinte* a hasonló használatokban, hanem inkább hangsúlyozza azt ’éppen, kifejezetten, egyáltalán’ jelentésben (lásd még 4. pont és 6.4.).

Simonyi (1881: 91, 1892: 367) ugyancsak kitér a *szinte* ’majdnem, csaknem’ használatára, ahol azonban a példák egy része eltérő értelmezést is lehetővé tesz. Ilyen *a másod napon szinten hajnal korba*, amely kifejezhet azonosítást (vagy egyidejűséget) is ’éppen’ jelentésben. Vagy: *bankójával behintvén az asztalt, hogy szintén megkerülne az embernek az étvágya, ha melléje ültetnék*, ahol akár nyomatékosítást, bizonygatást is jelölhet, úgy-

mint 'ugyancsak, igencsak, bizony' *megkerülne*. Emellett inkább bizonygatást, semmint látszólagosságot vagy be nem következést fejez ki az alábbi, képletesen megfogalmazott részletben: *Hogy vitéznek mondott, dicsért, szintén híztam*. Többféle értelmezést tesz lehetővé a következő részlet is: *Ezt mondá olyan mosolygással, mintha szinte csodálkozott volna kérdésemen* – vagy szinonim a *mintha* és a *szinte*, vagy pedig az utóbbi megfeleltethető az 'igencsak, bizony' típusú nyomatékosításnak. A fenti példák esetében az is a 'majdnem, csaknem' értelmezés ellen szól, hogy a *szinte* ~ *szintén* elhagyható a szerkezetekből anélkül, hogy azoknak megváltozna a jelentésük, míg a skaláris approximátor, de főként a 'csaknem bekövetkezett' jelentés kifejezésekor a marker elhagyásával a kontextus értelmezése is megváltozik.

2.2. *Majd, majdnem, csaknem*

A *majd* kapcsán Simonyi (1892: 366) az időhatározói eredetet hangsúlyozza: „Majd elájulok a. m. mindjárt elájulok. Majd elestem volna a. m. mindjárt elestem volna”. Ezt az értelmezést veszi át formális diakrón elemzéséhez Halm (2020, 2024). Főként 1772 utáni és jelenkori adatokra épülő állítása szerint a *szinte* skaláris bizonytalanságot fejez ki, azt, hogy kevésbé precíz sztenderd alapján a jelölt minősítés, mértékjelölés elfogadható, míg a *majdnem* szerinte episztemikus bizonytalanságot jelöl. A *scalar vagueness* és az *epistemic vagueness* formális szemantikai megkülönböztetés arra is vonatkozik, hogy az utóbbi bármely predikátummal kombinálódhat, amelynek vagy nincs precíz jelentése, vagy legalábbis nem ismert, például a *maybe* 'talán', *more or less* 'többé-kevésbé' és az *-ish* '-féle, -szerű, olyasmi', míg az *almost* 'majdnem' időbeliségből származó skalárisnak minősül abban a használatban is, amikor kis híján bekövetkezett esemény kapcsán jelenik meg (Sauerland – Stateva 2007).

Halm (2020, 2024) az episztemikus bizonytalanságot a lehetséges világokon keresztül értelmezi (többek között Nouwen 2006 alapján), például a *János majdnem két méter magas* esetében a következőként: míg aktuális világunkban János nem két méter magas, létezik legalább egy alternatív világ, mely közelinek tekinthető az aktuális világunkhoz, s melyben János

ténylegesen két méter magas.⁴ Hasonlóképpen a *majd* a jövőidejűséget kifejező használatából vezeti le a 'kis híján' jelentést a *majd elveszti a fejét* típusú mondatokban (Halm 2020: 140–143). A tagadószó megjelenését és a *majd*-dal való összekapcsolódását a mirativitással – például *mit össze nem hord* – magyarázza.

Ettől eltérő, a pleonasztikus tagadással összefüggő leírást ad Gugán (2021: 147–148, 2022: 107–108). Utóbbi megközelítésben a pleonasztikus tagadást az váltja ki, hogy a valós világban az adott proposíció tagadott változata igaz (a valós világtól minimálisan különböző világokban azonban a proposíció igaz). E kettősséget az esetek egy részében lexikális elem váltja ki, például az ELFELEJT szemantikai kategóriából (ha valaki valamit elfelejt megtenni, az nem valósul meg, vö. Jin – Koenig 2019: 178, Gugán 2022: 107). A *csaknem* és a *majdnem* egyaránt arra irányítja a figyelmet, hogy kis híján az állító változat következett be, de valójában ellenkezőleg történt. Az utóbbi kutatások középmagyar kori adatokra épülnek, ekkor a *majdnem* forma még szórványos, ahogy a pleonasztikus tagadószó megjelenése is opcionális a szerkezetben (a kontextusok egy részében a mai napig is elhagyható). Éppen ezért az is felmerül, hogy a *majd*-ot tartalmazó szerkezetekbe talán a *csaknem* hatására kerül bele a *nem* (lásd még Gugán 2022: 108). A *majd* ugyanis önmagában is 'szinte, kishíján' jelentésű, ez lehet felelős a pleonasztikus tagadás megjelenéséért. Jelen elemzés az utóbbi magyarázatot erősíti meg (és más nyelvekből is ez mutatható ki, vö. Ziegler 2015).

2.3. Éppen

A középmagyar korszakot e téren feltáró korábbi vizsgálatban a *szinte* azonosító és nyomatékossító szerepét főként az segített meghatározni, hogy milyen funkcionálisan szinonim elemekkel konstruálható meg a vizsgált szerkezet, s az egyik tipikus alternatíva az *éppen* volt (Varga 2022). Az ÚESz. szerint az *éppen* szófajváltással keletkezett az *ép* melléknév módhatározóragos alakjából (*épen* 'sértetlenül'), a hangzóközi *p* nyúlásával. Határozószókkal (*éppen olyan*), valamint mutató névmásokkal (*éppen ott*)

⁴ A *szinte* kapcsán többek között bizonyos számokkal való együttállást Halm (2020: 149–150) nem tart elfogadhatónak, ilyen például a *szinte 190 centiméter magas*. A kerek számok – így akár még a 190 is – magukban hordozhatnak homályosságot, hozzávetőlegességet (lásd például Overstreet 2011: 298), az alábbi előfordulás alapján pedig nem példátlan, hogy a *szinte* kerek számokkal áll együtt: *a szinte 20000 áldozatot követelő 1712–1713-as bécsi pestisjárvány megfékezésének emlékére* (Székely László önéletírása, Fejér 2019: 175, 110. jegyzet).

kapcsolatban vált nyomósító partikulává, első jelentései között szerepel az 'egészen, pontosan (úgy)', az 'alig', az 'eléggé' és a 'pillanatnyilag'. Simonyi (1881: 93, 1892: 367) az *éppen*-t gyakran hozza a *szinte* ~ *szintén*-nel konstruált mondatok, szerkezetek megfelelőjeként, azonban e két munkájában csak bizonyos jelentéseit tárgyalja az elemnek (például az egyidejűség kifejezését, Simonyi 1892: 349). Az ÉrtSz. határozószóként számos jelentésben veszi fel, ezek közül a jelenlegi vizsgálat szempontjából releváns a) az egyidejűség „nem mással van elfoglalva, ill. nem más történik, hanem”, b) a nyomatékosítás („az azonosság kiemelésére; a megjelölt helytől, időtől v. egyéb körülménytől még egy kissé sem eltérve; pontosan, közvetlenül”, illetve: mennyiséget, mértéket jelentő szavak mellett: 'se több, se kevesebb'; valamint hasonlításban az egyezés nagy fokának kiemelése, a tagadás nyomatékosítása), c) az approximátor jelleg „a szóban forgó tulajdonság kisebb fokának jelölésére: *nem éppen* [nem valami, nem egészen]”. Az *egész* a középmagyarban is gyakran használatos határozószói 'egészen' értelemben (például: *egész jószágos, egész haszontalan, egész térdig*), míg az *épp* 'éppen' jelentéssel a két feldolgozott korpuszban legalábbis szórványos (TMK: 1 adat; a KED-ben és a teljes emlékiratokban nem fordul elő; az adatgyűjtésről lásd 5. pont).

A fenti leírásokból is látható, hogy jelentős funkcionális sokféleség és több-kevesebb átfedés is jellemzi az egyes variánsokat, így szükséges bizonyos módszertani megfontolásokat tárgyalni az elemzés előtt.

3. Problémafelvetés: pragmatikai funkciók elhatárolása és variációk meghatározása

Variációs grammatikai és pragmatikai kutatásokban egyre többször merül fel valamiféle objektív, összevethető és megismételhető módon történő leírás igénye a vizsgált jelentések és a variációs kontextus meghatározásakor egyaránt. Tagliamonte (2006: 88–94, 2012: 113–115) szerint a funkciótól valamelyest függetlenül, az objektívebben meghatározható szerkezeti tényezők alapján is lehetséges a variánsok meghatározása. Utóbbit egyfelől indokolja az úgynevezett felelős (*accountable*) adatgyűjtés, ahol az adott forrás összes lehetséges előfordulását szükséges meghatározni – beleértve azokat, ahol a variáns előfordulhatna, de ténylegesen mégsem szerepel. Ez jellemzően szűkített kontextusok segítségével történik, az elemzésből kizárt környezetek részletes dokumentálásával. Másfelől az eljárás azzal is indokolható, hogy az egyes elemek nem feltétlenül minden funkciójukban váltakoznak egymással (lásd még például a versengő intenzitásjelölők kapcsán Tagliamonte – Roberts 2005, a *near* ~ *nearly* típusú variáció kapcsán Tagliamonte 2018: 123–126). Jelen tanulmány nem

vállalkozik azon helyek azonosítására, ahol a marker előfordulhatna, de nem jelenik meg, ugyanakkor a markerhasználat szempontjából releváns kontextusokat sem szűkíti le.

Pichler (2010: 590, 2013: 28, 30–33) ugyancsak fontosnak tartja a szerkezeti sajátosságok szerinti leírást annak meghatározásához, hogy az egyes variánsok azonos komponensekkel, azonos szintaktikai környezetben jelentkeznek-e. Ezzel együtt faktorként kezeli a funkciót, jóllehet nem problémamentes szempont, hogy mennyire korlátozzuk a funkciók számát besoroláskor, meghagyunk-e kettősségeket, átmeneteket (Pichler 2010: 598–599). Szerinte ráadásul az adott jelenségtől is függhet, hogy inkább szerkezeti alapon, a strukturális hasonlóságik szerint, vagy pedig inkább funkcionális összehasonlíthatóság alapján érdemesebb leírni a variációt. Az előbbire az úgynevezett általános kiterjesztőket (*general extenders*), az utóbbira az intenzitásjelölőket hozza példaként (Pichler 2010: 591, 2013: 29–30).

Ugyancsak felmerül, hogy az egyes funkciók meghatározásakor valamilyen elméleti keret szerinti leírást alkalmazunk, vagy pedig alapvetően az adatokból indulunk ki (*top down* vs. *bottom up* megközelítés, Pichler 2010: 598). A jelenlegi vizsgálat a szótári és más, a 2. pontban összefoglalt leírások mellett olyan kategóriákat is szem előtt tart, amelyek a feltárt forrásokból rajzolódnak ki.

A funkciók összekapcsolását és elhatárolását elősegítő lehetséges tényezőkről a következőket érdemes jelezni előzetesen. Az egyik legárlódóbb jellemző az lehet, hogy a *szinte* ~ *szintén* elhagyható-e anélkül a szerkezetből, hogy annak értelmezése megváltozna (utóbbi jellemzi leginkább a nyomatékosítóként meghatározott kontextusokat, az azonosítást is beleértve, vö. Varga 2022).

A mondattípus a *szinte* ~ *szintén* alkategóriáinak zömében kevésbé működethető szempont. A lehetséges funkcionális variánsok, mint az *éppen*, *ugyancsak*, *majd(nem)* és a *csaknem* főmondatban, illetőleg mellérendelt tagmondatban éppúgy megjelenhet, mint alárendelt viszonyban – a *szinte* ~ *szintén* nyomatékosítóként besorolt előfordulásai hasonlóképpen (kivételes a megengedő feltételeesség kontextusában való előfordulás, az utóbbit a *ha* és az *is* kapcsolóelemek könnyen azonosíthatóvá teszik).

További szempont a mondattípusok komplex és kevert előfordulása, amikor a tagmondat egésze például okhatározói (vagy épp magyarázó) viszonyt fejez ki, míg ezen belül a *szinte* egyidejűséget jelöl. A látszólagosság vagy a kevésbé precíz skála szerinti értelmezés különösen a (2) példa esetében nem érvényesíthető:

- (2) *mint hogy a Fatens akkor szinte viselő volt azért mondotta az több juhos gazda társainak, hogy ereszik közibe* (Bosz. 273.)
- (3) *Melyre való válasza is ő nagyságának, szinte már az vacsorát is adván, holnapra halada* (Thököly Imre)

Érdeemes előzetesen megjegyezni azt is, hogy az egyes alkategóriák eltérő indikátorokkal is járhatnak. A *szinte* szerepe a tagadás kontextusában jellemzően könnyen azonosítható a sorrend segítségével: approximátorként *szinte nem látom*, míg a *nem szinte látom* nyomatékos, a beszélő nagyfokú meggyőződését fejezi ki ('egyáltalán ~ éppen nem', lásd még 6.4.).

A 'csaknem, majdnem' vs. nyomatékos használat azáltal is elkülönülhet, hogy a tágabb szöveggörnyezet és szituációs kontextus alapján kiderül-e, hogy bekövetkezik az adott esemény, fennáll az adatott állapot, vagy sem, például:

- (4) *elkerülte őket, de mindenüt elejben mentenek, utol szinte valamely arok mellyé szoritották, s abban béléis taszitották* (Bosz. 266.)

A (4) példában a *szinte* nem látszólagosságot vagy pusztán közelséget jelöl, hanem az azonosításban vesz részt, ahol az árokba taszítás meg is történik. A skaláris bizonytalanság indikátorainak meghatározása és a nyomatékosító szereptől való elkülönítés eddig főként a tágabb kontextus alapján történt, ennek indikátorait és jelentőségét azonban problematikus általánosítani. A *jó* például önmagában skaláris tulajdonság, viszont abban a kontextusban, ahol a levélben említett gyermek *szinte jó, nem kell más* (Bark. 69.), nem a hozzávetőlegesség, hanem a meggyőződés, az elköteleződés kerül előtérbe. Ahogy akkor is, amikor a téglaszín *szinte jó lesz* (azaz beleegyeznek a levélíró, hogy abból készüljön neki öltözet: *Bizom egészen Édes Szívem reád, az mint legh jobban tetszik, ugj csináltasd*. Kár. 56., illetve egy valamivel későbbi levélben: *Mente mértéke nem kell, jo az Téglá szín* Kár. 59.). Amikor pedig helynevek, területi egységek előtt szerepel a *szinte*, legtöbbször „terminatív” szerepben, arra vonatkozik, hogy valaki, valami eljut egészen valameddig, valahova. Jellemzően ugyanis nem pusztán a terület megközelítése, hanem annak elérése derül ki a tágabb kontextusból (lásd még Varga 2022), például: *ki is jött szinte Erdélybe az arannyal* (Bethlen Miklós), *szinte Szendrőig elküldöm* (Ke-

mény János), az *bal lábombúl az nyilallás szinte az térdemig is fel jött vala az térdem hajlása és kalácsába* (Thököly Imre).⁵

További lehetőség a kollokációk rendszerszerű bevonása a vizsgálatba (utóbb például Beeching 2016: 32–37; Taavitsainen 2018: 537–538; Diskin-Holdaway 2024). Az előzetes szövegismeret alapján funkcionálisan szinonimnak tartott elemek vizsgálatával összekapcsolva árulkodó lehet, hogy az egyes markerek mennyire összevethetően kollokálódnak, ebből következtethetünk arra, mely variánsok viselkednek hasonlóbban, és melyek kevésbé. Érdeemes azonban előre megjegyezni, hogy a szórendi sajátosságok miatt nem mindig informatív mechanikusan kilistázni az adott elemet közvetlenül megelőző és követő szavakat (automatizálni pedig azért sem lehetett a folyamatot, mert különböző forrástípusokból származnak az adatok).

4. Szinte és szintén az ómagyar korszakban

A vizsgált elemek ómagyar kori használatait és lehetséges variációját egyfelől a kódexirodalom, másfelől a kisebb világi nyelvemlékek alapján tárhatjuk fel. Az ómagyar korpusz (Simon – Sass 2012) normalizált részében mindössze egy *szinte* adat található a kódexirodalomból, 79 pedig a bibliafordításokból, amelyek ténylegesen középmagyar kori források; emellett a *szintén* összes korpuszbeli adata a bibliafordításokból származik (34 előfordulás). A nem normalizált részt vizsgálatba vonva is mindössze 29 adat nyerhető ki a kódexek anyagából (18 *szinte* és 11 *szintén*), jóllehet a hangjelölési sokféleség miatt nem zárhatók ki további lappangó formák sem.⁶ Emellett a kisebb világi nyelvemlékekben további négy előfordulás adatolható, mind *szinte*.

A vizsgált marker a kódexadatokban rendszeresen előfordul azonosító szerepben 'éppen, pontosan' jelentéssel (6 *szinte*, 9 *szintén*). Az (5) példában a tágabb kontextusból egyértelműen kiderül, hogy nem hozzátétőleg három levélről van szó, hiszen rögtön felsorolás követi. A (6) példában pedig az *úgyan* erősíti meg az értelmezést, amely így nagy valószínűséggel 'úgyszintén':

⁵ A történeti korpuszok adatai alapján leginkább ez az a környezet, kontextus, ahol a *szinte* ~ *szintén* az *egész* ~ *egészen* ~ *egészlen* előfordulásaival közvetlenül variálódik (leginkább a 18. század során).

⁶ A lehető legtöbb találat kinyeréséhez a szó belseji *nt* betűegyüttesre kerestem, majd a szóalak szerinti gyakoriságot lekérdezve kézzel szűrtem meg az eredményeket.

- (5) *ez igeket zent pal Apostol zinte / három leueleben iria / elqzer a goprog kereztienqknek / efiesombelieknek / es a Titus ersqknek* (DebrK. 124)
- (6) *tahat zēt | ferench atiank | veen harmat mind aket fele rosabo | azent haromsagnak tíztessegere | vgian zinte vronk xpūs | es az edes | maria elqt* (LobK. 17)

Megjelenik továbbá hasonlítást kifejező szerkezet részeként:

- (7) *Gondolyad meg azért o emberi allat · hog az vr iften mindeneket oly igeen nyluan lat · mykeppen ha zyntax elevtte volnanak* (CornK. 64r)
- (8) *zent pispqk / zent kereztnek legiet vetuen / a uizre | azonnal olian kemenqn kezdē maradnyā / mint zinte a zaraz föld / az q labai alat* (DebrK. 177)

Halm (2020: 148) a (8) példában a *szinté*-t (*mint szinte a szárazföld*) approximátornak tekinti, azonban a (7–8) példában a *szinte* elhagyható a szerkezetből anélkül, hogy megváltozna a jelentése: ’oly nyilván lát, mintha előtte volnának’, illetve ’olyan kemény, mint a szárazföld’. Ha a *szinte* látszólagosságot fejezne ki, abból az következne, hogy a hasonlítás alapját képező tulajdonság nem a teljesség felé (’éppen, egészen’), hanem lefelé (’majdnem, közel’) skálázódna. A hasonlítás azonban inherensen hozzávetőleges, és nem feltétlenül realizálódik mindkét cselekvés, állapot, így valószínűbb, hogy a hasonlóság nagy fokát emeli ki a *szinte* (lásd még Simonyi 1882: 92; nem véletlen, hogy e használatban is főként az *éppen*-nel variálódik).

Olyan események, állapotváltozások is megjelennek hasonlítás részeként, ahol a skalaritás nem értelmezhető (pl. *meghalt volna*). A látszólagosság pedig csak úgy jöhetne szóba, ha a *mintha* és a *szinte* szinonimaként lenne használatos a korszakban (önálló markerként viszont az ’úgy sirat vala, mintha látszólag meghalt volna’ ismét szembemenne a hasonlítás lényegével azáltal, hogy annak kisebb fokára hívná fel a figyelmet):

- (9) *isten meg íelente iacob patriarkana az q fiat ioseffet : kýt vgyan síratvala ha zynthe meg holt volna* (LobkK.)

A látszólagosságra épülő approximátor értelmezésnek az is ellentmond, hogy *szintén*-nel is megkonstruálódik a hasonlítás ’éppen úgy, úgyszintén’ értelemben:

- (10) *Es mikeppen az aran gúrú vgan zinten-es draga · es kedues* (NagyszK.)

A *szinte* emellett kifejezte azt, hogy valami közel van ahhoz, hogy bekövetkezzen, illetve kis híján bekövetkezik (jóllehet a (13) példában úgy is értelmezhető, hogy 'egészen az égis'):

- (11) *sam az nagí hamar el forduluā elöle / zent Benedöknök | es latuā hogí a gíermök zínthe bele halna ímmar .* (DebrK. 223)
- (12) *zeretö fflam valíon mínemö vígasagom lehet ímar ennekē / es ennel tebet semmít nem zolhata / vgýan zínthe el hala anag keserösegnek míatta* (LobkK. 236)
- (13) *olý nag sírast tíznek vala az ö zílei / rakonsági:/ meg Akeez neepes hog zínthe az egben emeltetik vala fel anag síras* (LobkK. 241)

Emellett a *szinte* forma szerepel tagadott szerkezet részeként is; az alábbi részlet kapcsán a TESz. és az ÜESz. a 'teljesen, egészen' jelentést adja meg – ahogy más hasonló példák kapcsán Simonyi is (1892: 346, lásd még 2. pont):

- (14) *Jay vezic mind azoknac ki tegödet emböröc közzül ki zaggat es ki vezt mert ez el'eten nem zínthe embör de antixpus [= Antikrisztus] es öróc vezedelmnec fia es leaña* (GuaryK. 130/11)

Problematikussá teszi azonban a megadott értelmezést az, hogy kizáró ellentét részeként szerepel a *szinte* ('nem teljesen, nem egészen ember, hanem Antikrisztus'). A kizárás ugyanis skalaritás helyett szélsőséggel jár együtt. Más szavakkal a *nem szinte* 'egyáltalán nem' értelemben használatos, illetve olyan nyomatékosítást jelez, amely teljesen sematikus jelentésű (a megnyilatkozás nélküle is teljes értékű lenne: „nem ember, de/hanem Antikrisztus”).

A világi forrásokat tekintve a Középkori leveleink című kötetben található négy előfordulásból három az azonosításhoz kapcsolódik, ezúttal épp helynevek előtt jelenik meg, azokra irányítja a figyelmet, de nem nélkülöz nyomatékosítást sem, 'egészen'-nek vagy 'éppen'-nek feleltethető meg (ugyanakkor megjelenése opcionális):

- (15) *Jo ewchem a Therek tegnap zaghudot welykere zínthe chazmaigh zaghudot wolna ha a wýzekén által Jwhetet wolna* (KLev. 181, 1539)
- (16) *En Nag Baratsagh feýbe tetetým keglýewich wrammal hoó oda wítessem loborba e Gabnat onnan oztan ew a zawan wítej Welykere Mert ha oda Nem wítte wolna. zínthe Jde kristalocrza kellet wolna az te zeghýn Nepednek Azt hoznj* (KLev. 182., 1539)

- (17) *wj hirt semmit Nem Jrhatok hanem ez el Mult zombaton a terekek welykere Jtetek wolt ewt ezeren woltak. ot wittek walami Rabot kewesset, zínthe chasmajgh akartak kj Jtnj. de a wizen Nem Jwhettek* (KLev. 182., 1539)

Egy további előfordulás kapcsán pedig kétféle értelmezés is lehetséges – a kontextus nem ad elegendő támpontot a döntéshez. Egyaránt lehet azonosító szerepű ’éppen közepette’, illetve approximátor ’csaknem közepette’ (egy másik, hasonló példa – *Lefordul lováról a maga sereginek szintén közepette* – esetében Simonyi 1888: 117 az ’épen(!) közepén’ jelentést adja meg):

- (18) *Býzonjaly Jrhathom the: k. hogh egiez : therek : orzagnak zýnthe kezepethe : wagiok : ez arwlo : magiarok mynd : tereke lenek : chak : En : wagiok . azthe : k . hazawalj : es azen : zegienj zolgaymaly* (KLev. 87. 1530)

A középnyelvi kori forrásokban korábban azonosított nyomatékosítást jelölő kontextusok közül tehát már az ómagyarban is megfigyelhető azonosítás, hasonlítás és tagadott viszony részeként. Emellett már az ómagyarban sem feltétlenül a látszólagosságra épülő, kevésbé precíz skálán értelmezhető hozzávetőlegesség, közelítés jellemzi a *szinte* használatát. Ahogy a 2.1-ben jeleztem, a hasonlóság és a látszat forrástartományából a hozzávetőlegesség a tipikusabb céltartomány. Ahogy arról ugyanott esett szó, Simonyi (1881: 90–93) szerint a hasonlóság mentén kapcsolódnak össze a *szinte* ~ *szintén* különböző jelentései, így a nyomatékosítás is. A hasonlóság maga is egy skálán értelmezhető, a nagyfokú hasonlóság és az azonosság közötti határ pedig elmosódhatott (akár olyan szituációkat felidézve, amikor bizonyos körülmények között valamit megközelítőleg – szinte, külső hasonlóságra – lehetett azonosítani, hamarosan pedig az azonosítás bizonyossá vált). Így a *szinte* átértékelődhetett azonosító ’éppen, ugyan’ szerepűvé (15–17. példák), illetőleg arra is irányíthatta a figyelmet, hogy az adott hasonlóság nagymértékű, azaz fokozó, illetőleg meggyőződést kifejező szerepűvé is válhatott bizonyos kontextusokban (7–8. és 10. példák). Az *éppen* és az *egészen* is bővült olyan jelentésekkel, amelyek hozzávetőlegességet foglalnak magukban, így a jelenség, bár sajátos, nem teljesen egyedi a magyarban.

5. A középmagyar korszak forrásai és adatai

Az ómagyar kort követő időszakot jelenleg két egészében normalizált és morfológiailag elemzett adatbázis, a Történeti magánéleti korpusz és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz, azaz összesen több mint 1,3 millió szövegszónyi forrás alapján írhatjuk le. Tekintve, hogy a TMK magánleveleket és boszorkánypereket, a KED pedig emlékiratokat és drámákat tartalmaz, lehetővé válik az eltérő regisztersajátosságokkal bíró szövegtípusok szerinti összehasonlítás (beszédalapú-e, konstruált-e, egodokumentum-e, vagy nem, lásd még Gugán 2020). Az adatgyűjtés a következőképpen zajlott. A TMK teljes anyagából kigyűjtöttem a *szinte*, a *szintén*, valamint az előzetes szövegismeret alapján várható variánsok (*csaknem* ~ *csak* [...] *nem*, *majd* ~ *majdnem*, *közel*, illetőleg *éppen*, *ugyancsak*, *egyáltalában* ~ *egyáltalán*, *teljességgel*) előfordulásait. A *majd* ~ *majdnem* esetében az előbbi forma dominál, a *majdnem* mindössze egyszer adatolható a TMK-ból (egy 1744–1750 között keltezett boszorkánypereből, Bosz. 94.). A *csaknem* viszont ingadozik abban a tekintetben, hogy lexikalizálódott-e már (19), vagy még ékelődhet az elemek közé valami, tipikusan az igeekötő (20–21):

- (19) *Már Gyulához egy mélföldnyire szállottam, de tegnapi s mai fergeteg csaknem öli az hadat* (Kár. 25.)
- (20) *es hortelen olj niaualiam len, hogj ciak meg nem halek* (Bosz. 15.)
- (21) *Az én Tehenem miulta kérted, olyan roszul van, hogy csak megh nem döglük* (Bosz. 274.)

A KED-ből a drámáknak és azoknak az emlékiratoknak az adatait gyűjtöttem ki, amelyek a korpuszból teljes terjedelmükben elérhetők. Azokat az önéletírásokat és naplókat, amelyekből mintát tartalmaz a korpusz, ugyancsak teljes terjedelmükben feldolgoztam manuálisan, az AntConc nevű konkordanciakészítő program segítségével (Anthony 2023). A nyers adat-számokat az 1. és a 2. táblázat mutatja.

1. táblázat: *Szinte ~ szintén* és nyomatékokot jelölő variánsaik a vizsgált forrásokban (adatszám)

	<i>szinte</i>	<i>szintén</i>	<i>éppen</i>	<i>ugyancsak</i>	<i>egyáltalán, egyáltalában</i>	<i>teljességgel</i>	Összesen
TMK	162	542	370	268	19	101	1462
KED	29	82	55	12	3	8	189
manuális	226	209	233	107	4	73	852
Összesen	417	833	658	387	26	182	2503

2. táblázat: Skaláris approximátor és 'kis híján' jelentésű variánsok a vizsgált forrásokban (adatszám)

	<i>majd, majdnem</i>	<i>csaknem, csak nem</i>	<i>közel</i>	Összesen
TMK	467	103	150	720
KED	107	16	25	148
manuális	351	96	170	617
Összesen	925	215	345	1485

A *majd* esetében főként a jövővel kapcsolatos előfordulásokat kellett kézzel kiszűrni (a boszorkányperekben például főként a *majd megbánod* típusú fenyegetéseket). A TMK-ban nem ritka a további implikációkat is magukba foglaló, ezáltal kétértelmű 'mindjárt' vs. 'kis híján' használat, elsősorban olyankor, amikor az ige jelen idejű, például: *Ihol mikip rázza a famot, majd ki töri* (Bosz. 114.). Máskor azonban az igeidő és igemód ellenére egyértelmű, hogy nem realizálódó eseményről van szó: *panaszkeppen jelentette, hogy az Ura igen fősven volna, maid meg szakadott volna a repa hányásban, s még sem adott nékie egyetis* (Bosz. 293.).

A *közel* tényleges térbeli vagy időbeli viszonyítást kifejező találatait (tipikusan: *közel lakik, közel van, közel valamihez*) is el kellett távolítani az elemzésre szánt anyagból. Az *ugyancsak* azon előfordulásait is kiszűrtem, amelyek nem kifejezetten 'fokozott mértékben; istenigazában, na-

gyon is' jelentésűek, hanem inkább a 'mégis'-nek feleltethetők meg, azaz valamiféle ellentétre, megengedő viszonyra irányítják a figyelmet.

A *szinte* és a *szintén* fő funkcióit elsősorban együttállások, kollokációk segítségével állapítottam meg. A korábbi besorolást (Varga 2022) árnyalva és egyúttal egyszerűsítve hat fő használatot különítettem el. Az egyidejűség és a helyekkel kapcsolatos „terminatív” használat az azonosítás kategóriájába került, a hasonlóság nyomatékosítása azonban a jellegzetes együttállások miatt (*így ~ úgy, olyan ~ ilyen*) szerkezetileg is külön kezelhető (fenntartva, hogy egyes adatok valamelyes bizonytalansággal értelmezhetők, így néhány kategória átjárhatóságot mutat, lásd még 6.2.). A megoszlás a 3. táblázatban látható.

3. táblázat: A *szinte* és a *szintén* megoszlása a fő funkcióik szerint (adatszám, százalék)

	azonosítás		hasonlítás		<i>ha ... is</i>		kis híján		tagadott		nyomatékos	
<i>szinte</i>	241	34%	41	24%	38	25%	53	89%	14	28%	30	30%
<i>szintén</i>	471	66%	133	76%	115	75%	6	11%	38	72%	70	70%
Összes	712	100%	174	100%	153	100%	59	100%	52	100%	100	100%

A funkciók felől nézve a megoszlást, a *szinte* ~ *szintén* leggyakrabban azonosításkor (összesítve 57%), hasonlításakor és megengedő feltételesség (*ha [...] is*) kifejezésekor jelent meg. A 'kis híján' kivételével ugyanakkor minden esetben a *szintén* forma dominál, az azonosításban a legkevésbé, a megengedő feltétel és a hasonlítás kifejezésekor pedig a leginkább. Érdeemes azonban szem előtt tartani, hogy egyes korabeli szerzőktől csak a *szinte* vagy csak a *szintén* forma adatható változatos funkciókkal. A későbbi-

ekben és más szerzőknél is feltételezhetünk bizonyos mértékű véletlenszerűséget a variánsok közötti választásban.⁷

6. Variációs elemzés

Az alábbiakban a *szinte* ~ *szintén* három ritkább és kevésbé tárgyalt középnyelvi kori szerepét mutatom be a lehetséges funkcionális variánsaikkal együtt.

6.1. *Szinte* ~ *majd(nem)* ~ *csaknem*

Az összevető vizsgálat azt a kérdést veti fel, hogy hasonlóként vagy eltérően értelmeződött a középnyelvi korban a *szinte megbolondulok* (Dugonics: Gyöngyösy), a *majd megbolondultam* (Bethlen Miklós), valamint a *csak meg nem bolondultam* (Zr. p. 305_2).

A kigyűjtött variánsokat megsűrűve összesen 944 adat vizsgálható, amelyek megoszlanak aszerint, hogy mely esetekben kerül előtérbe a kevésbé precíz skála szerinti értelmezés (skaláris approximátor), és melyekben az, hogy az esemény kis híján bekövetkezett, de végül mégsem realizálódott. A vizsgált elemek disztribúciója e tekintetben a következő (4. táblázat).

4. táblázat: Skaláris approximátor szerepű és kis híján realizálódó eseményt jelölő markerek variációja (adatszám, százalék)

	<i>csak-nem</i>		<i>csaknem</i>		<i>éppen</i>		<i>közel</i>		<i>majd</i>		<i>szinte</i>		<i>szintén</i>	
skaláris	0	0%	95	55%	5	45%	75	100%	467	80%	17	32%	5	83%
nem real.	43	100%	77	45%	6	55%	0	0%	117	20%	36	68%	1	17%
Összes	43		172		11		75		584		53		6	

⁷ Csak egy példát hozva: Nádasy Tamástól csak *szintén* forma adatolható a korpuszban – feleségétől, Kanizsay Orsolyától és fiuktól, Nádasy Ferencről mindkét formára van példa –, míg húga, Nádasy Anna leveleiben csak *szinte* található (nem approximátor funkcióban is). Feltehetőleg inkább annak köszönhető ez a megoszlás, hogy a történeti források fennmaradása esetleges, semmint annak, hogy a szerzők egyik vagy másik formát szándékosan kerülhették.

Már a 4. táblázatból is jól látszik, hogy a variánsok egy része valójában kategorikus használatú: a *közel* összes adata skaláris approximátor, a különálló *csak* [...] *nem* pedig kizárólag be nem következett eseményt jelölt. A közvetlenebb összevetés érdekében ugyanakkor a továbbiakban a különálló és a lexikalizálódott *csaknem* előfordulásokat együtt tárgyalom. Néhány példa a vizsgált elemek közvetlen variációjára olyan események előtt, amelyek kis híján realizálódnak, de végül nem következnek be:

- (22) *annyi szót minden felől, hogy nyelhettenek hozzá, s Bethlenné asszonyom sok helyt sírásra is fakadott miatta. Még **szinte elfelejtettem vala** egy dolgot említeni, ebből is milyen tökéletlenség származott volt.* (Székely László)
- (23) *de a gyermeket Szentkirályt hagytuk az napám házánál, de mindenek kívánván, hogy a gyermeket vitessük fel, már **majd el is felejtettem volt én a dolgot.*** (Székely László)
- (24) *Igaz **majd el felejttem:** miért ne igya az Ur s az Aszszony a Coffit igen zákányoson, sűrűn, és erőssen saturálva, arra csak ezt irom, mert a vért nagyon sűríti s vastagítja* (Peregr1. 26.)
- (25) ***Csaknem elfeledtem** ezennel ezennel [!] küldd fel az te nyuz subádat, hogy ahhoz képest tudják megcsinálni az új subát és ugyan itten megbéllenyi, hogy készülhessen meg ez innepre* (Nád. p. 12.)
- (26) *hanem a fatens Aszszony ő kegyelme igen meg nehezedet utánna, **malyd meg is fult*** (Bosz. 334.)
- (27) *egy Aszony ember a malom orsoja között be bujtt a Fatensre rea feküdtött es annyira nyomkodta hogy **csak meg nem fult** alatta* (Bosz. 338.)

A variánsokat összevethetjük alaptagjaik és azok fogalmi kategóriái szerint is (a csekély adatszámok miatt az *éppen* – hat állapotváltozás és öt mód-állapot –, valamint a *szintén* nem került az 5. táblázatba):

5. táblázat: A vizsgált variánsok megoszlása az alaptag fogalmi kategóriája szerint (adatszám, százalék)

	<i>csak-nem, csaknem</i>		<i>közel</i>		<i>majd</i>		<i>szinte</i>	
	adatszám	százalék	adatszám	százalék	adatszám	százalék	adatszám	százalék
állapotvált.	119	55%	0	0%	116	20%	39	74%
terminatív	12	6%	1	1%	12	2%	0	0%
idő(tartam)	33	15%	37	49%	222	38%	8	15%
mennyiség	3	1%	36	48%	70	12%	0	0%
mód, állapot	31	14%	0	0%	107	18%	6	11%
<i>mind-en</i>	17	8%	1	1%	57	10%	0	0%

A külön álló *csak* [...] *nem* összes előfordulása valamilyen állapotváltás kis híján bekövetkezését jelöli, ahogy a *csaknem* zöme (az utóbbi formával a mód és az időtartam sem szórványos), valamint a *szinte* többsége is (74%). Összesítve a *csaknem* a leggyakoribb ebben a használatban, ezt követi a *majd*. Utóbbi esetben azonban az elemen belül ez ritkább funkciónak számít az időszak, időtartam előtti hozzávetőlegesség jelöléséhez képest (például *majd estefelé, éjjelig, két hétig, majd két hónap, majd esztendeje ~ esztendeig, majd minden nap* stb.).

A *közel* is tipikusan időtartam és mennyiségek előtt jelenik meg (például: *közel egy hétig, ~ három fertály esztendeje, ~ 8 hónaptól fogva* – a *majd*-dal is kombinálódik: *maid közell esztendeie hoga az hurut es az fuladozas haborgatott; LobkPopp. 1.*). A *csaknem* és a *majd* kiváltsága ugyanakkor a *mind-* kezdetű elemek előtti megjelenés, például: *majd minden tagjaimban érzettem alteratiót s fájdalmat* (Thököly Imre); *csak nem minden Gyűléskedésekben megh irtt rab Aszon megh jelent volna* (Bosz. 224.).

A *szinte* látszólagosságra épülő approximátor szerepe állapot és mód (27–29), vagy épp időtartam kifejezésekor nem példátlan (30–32), de ritka:

(27) *amint ugyis lett de az is igen félt szinte reszketet* (Bosz. 569.)

(28) *akkor éjtszaka cir. 50 Macskais benn termett az Házban, és minden Lajtorja nélkül ki mentek a Padlás belső lyukán szinte egy mást törték* (Bosz. 101.)

- (29) lehetett látni, hogy az víz az házok köfalán meddig nevededett volt fel, úgy, hogy egy embernek magosságát **szinte elérte** (Székely László)
- (30) A sírnak a fenekiben egy faragott kőre metszettem ezt, ha jól jut eszembe, mert már annak **19 esztendeje szinte** (Székely László)
- (31) **szinte két esztendeig** huzta a dagadásbeli betegségét (Bosz. 100.)
- (32) mert az jég igen roskadólag vala, már **szinte martius elei lévén** (Kemény János)

Ezzel együtt az adatok zömében olyan szélsőséges helyzeteket, eseményeket ír le a *szinte* (jellemzően múlt időben), amelyekben az kerül előtérbe, hogy az elbeszélés idején ténylegesen nem realizálódnak. Tipikusan ilyenek a halállal kapcsolatos megnyilatkozások:

- (33) Klári kedves kisleányom megbetegedék, és usque 28vum ejusdem két izben **szinte meghala** szegényke (Székely László)
- (34) 1729. esztendőben minekutána már az édesanyám megholt volna, hagymázban úgy lebetegedém, hogy **szinte meghalék** (Székely László)
- (35) Ebben az lakadalomban a szegény Rhédei Zsigmond öcsém **szinte meg is hala**, mert velem együtt pipázva, beszélgetvén, hálólázamban csak hirtelen lelni kezdette az hideg (Székely László)
- (36) Azt az lovat osztán Túróczi Istvánnak adták, de őtet is **szinte megölte** (Székely László)

Az állapotváltozás összesített előfordulásainak nem csekély része a halállal kapcsolatos (az összesen – a szórványos *éppen* előfordulásokkal is kiegészítve – 280 adatból 96 ilyen, az esetek 34%-a). Az adatok zömét a *csaknem* ~ *csak* [...] *nem*: (44 adat) és a *majd* (40 adat) teszi ki, az *éppen* nem fordul elő ebben a kontextusban,⁸ míg a *szinte* 12 alkalommal adathozható a vizsgált forrásokban (főként Székely László emlékiratának köszönhe-

⁸ Az *éppen* kétszer fordul elő hasonló kontextusban, ebből egy értelmezett tagadással: *csak jo fiatal hat eökre es cir. 13 tehene csak hertelen nyavalyaval a földre mind le estek, a mint többire mind meg gyógyultak hanem két Tehen epen csak fel nem vehette magat* (Bosz. 502.), egy pedig tagadás nélkül: *akkor énreám esett amaz doktorokat megszégyönítő negyednapi hideglelés, amely esztendő és kilenc hónapok alatt annyira elgyötrött, hogy éppen az életet hogy meghagyta bennem: de az is unalmas volt* (Bethlen Kata).

tően). További állapotváltozások, események be nem következése kapcsán sem példátlan a *szinte*:

(37) *Mikor már örömnnek kell vala lenni, ekkor is szinte lárma lőn* (Székely László)

(38) *Engem ugyan a guta szinte megüt vala* (Székely László)

(39) *A fejevári templom fedele szinte a nyakunkba szakad vala, ahol cserepes volt azelőtt és most is az* (Bethlen Miklós)

(40) *Az árva leánynak feje bétört vala, magamnak jobb kezem szinte el-tört, csak alig maradt meg.* (Toroczkai Zsuzsanna)

E tekintetben tehát a *szinte* a *csaknem* és a *majd* közvetlen variánsa lehetett a 16–18. század során olyan használatban is, amely napjainkban lényegében a *majdnem* (esetleg a *csaknem*) sajátossága. Szerkezeti különbség, hogy a (pleonasztikus) tagadószó a *szinte* ilyen használatokor nem jelenik meg. Fontos azonban, hogy a korszakban a *majd* esetében is opcionálisan fordul elő a *nem* (lásd még Gugán 2021: 147), ahogyan azt egy közvetlenül összevethető, egyazon tanúkihallgatási jegyzőkönyvből származó két részlet is mutatja:

(41) *Mihelyt meg ette annyira roszúl lett töle majd abélit is ki nem hánta vérrel egyelest [!] (Bosz. 156.)*

(42) *amellyet le nyelt attúl olly roszúl lett, hogy majd abélit ki hánta asok csunya vérrel egyelest [!] mocskokkal (Bosz. 156.)*

A *majd* kis híján bekövetkezést hangsúlyozó használatában alig tartalmaz tagadószót a vizsgált időszakban (6/117 adat), például:⁹

(43) *Halotta e Fatens Lovas Páltul, hogy Feleséget Királyné majd megh nem ölte.* (Bosz. 332.)

(44) *és hét hétigh csak ugy kinlodot, s maid ehelis hogy megh nem holt* (Bosz. 285.)

(45) *ha pedigh ként volt a Mezzőn, akar mely tocsábulis ivott, hogy maid megh nem repedett* (Bosz. 400.)

⁹ Háromszor ugyan szerepel tagadószó a szerkezetben, de értelmezett tagadással, egy példát hozva: *az fatens Férje pedigh mind reá nize, hogy maid nemis maradt Tej az fazékban* (Bosz.) utóbbi értelmezése az, hogy majdnem (vagy szinte) nem is maradt tej.

(46) *az Városnak jobb risze elszaladott az Országban lakni majd hogj Űresen nem maratt London (Peregr1. 178.)*

A pleonasztikus tagadószó hiányát tekintve a *szinte* esetében egyfelől ugyancsak igaz az, ami a *majd*-ra is, azaz hogy inherensen is 'kis híján' jelentésű lehetett, szemben a *csaknem*-mel (lásd Gugán 2022: 108 és 2.2.). Másfelől a *szinte* után – approximátor szerepben – megjelenhet a tagadószó, ilyenkor azonban a szerkezet állítást fejez ki (nagyon kis mértékben, de fennáll az esemény, állapot: *szinte semmit sem látok* = 'nagyon keveset látok, alig látok valamit'). A korpuszadatok alapján arra is van példa, hogy szerepel ugyan tagadószó a szerkezetben, az azonban nem azt fejezi ki, hogy kis híján nem valósul meg az esemény. Az alábbi előfordulásokban ugyanis a *szinte* bizonygató szerepű 'éppen, ugyancsak' jelentésben: *Az napyat űinte meg nem tudom irnj, de igen sokat nem [!] kiben az Vrhoz fogok menj* (Tel. 6.); *Magam is jobban, az egy hurut ugyan még szintén el nem állot* (Bark. 277.). Utóbbi használat tehát inkább a tagadás nyomatékosításával függ össze, ahol azonban a *nem szinte* a korszakban bevett szórend (lásd még 6.4. és a 14. lábjegyzet példáit).

A *szinte* 'kis híján' jelentésű előfordulásai nem magyarázhatók közvetlenül a látszólagossággal vagy hasonlósággal (vö. Simonyi 1881: 92: *szinte elesik*: 'úgy tesz, mint aki elesik' – annál is inkább, mert olyan események előtt is megjelenhetett, amelyek kevéssé foglalnak magukban tudatos, szándékos cselekvést). A közelség önmagában ugyancsak nem elegendő e jelentés kialakulásához, amennyiben beleértendő az a jelentésmozzanat is, hogy valójában mégsem következett be az így jelölt esemény.

Hozzá kell tenni, hogy ugyanez igaz a *majd* hasonló használataira: pusztán a jövőre vonatkozásból nem következik, hogy mégsem realizálódik az esemény (vö. Simonyi 1892: 367; a *majd elájulok* 'hamarosan elájulok' magyarázata is árnyalható azzal, hogy legalábbis az adott körülmények között közel érzi magát hozzá a megnyilatkozó). A *majd elájultam* esetében még inkább előtérbe kerül, hogy ez a beszélő szubjektív vélekedése volt, amelyre utólag úgy tekint vissza: 'volt egy pillanat, amikor azt hittem, hamarosan elájulok' azaz 'közel voltam ahhoz, hogy elájuljak', hiszen azóta a helyzet megváltozott, az ekként leírt esemény pedig végül nem történt meg (legfeljebb egy lehetséges világban). Valószínűsíthetjük, hogy ez a fajta kontextus, azaz a megnyilatkozás időpontjánál korábban zajlott események felidézése segítette elő a jelentés átértékelődését (más nyelvekben is, vö. Ziegeler 2015 és az ottani hivatkozások).

Kérdés tehát, hogy valójában approximátornak, így hedge-nek tekinthető-e a *majdnem*, a *csaknem* és – a középmagyarban legalábbis – a *szinte* a fent tárgyalt esetben. A shield funkció azért nem jön szóba, mert azzal

a megnyilatkozó elbizonytalanítja, relativizálja a saját hozzájárulása erejét, asszertív jellegét (tipikus példája az *I think* 'azt hiszem, úgy vélem', Culpeper – Kytö 2010: 362). Az angol nyelvű leíró grammatikák az *almost* azon használatait is approximátornak tekintik, amikor ténylegesen nem realizálódó eseményt vezetnek fel (utóbbit esetleg modális approximátorként, vö. Quirk et al. 1985: 598–601; Huddleston – Pullum 2002: 431, 437). E minősítés szerint a két fő jelentéskomponens – 'közel volt/van ahhoz, hogy bekövetkezzen' és a 'mégsem realizálódott' – közül tipikusan az első van előtérben, azonban ez feltehetőleg kontextusfüggő (és interszubjektív, amennyiben gyakran jelenik meg nem kívánt, kellemetlen körülmények, történések környezetében, vö. Ziegeler 2015). Problematiskus lenne ugyanakkor episztemikus bizonytalanságnak vagy homályosságnak tekinteni a hasonló eseteket, hiszen valójában az utóbbi is arra irányítja a figyelmet, hogy valaminek a bekövetkezése nagyon is lehetséges volt, a homályosság pedig nem merül fel, hiszen az így kiemelt esemény episztemikus státusza ismert.¹⁰ Modális, episztemiális elemnek ezzel együtt tekinthető (a 'kis híján' csoport más elemeihez hasonlóan, vö. Gugán 2022).

Az adatok szűkebb funkció szerinti megoszlását a korszakon belül a 6. és 7. táblázat mutatja.

6. táblázat: A skaláris approximátor variánsok időbeli megoszlása (adatszám, százalék)

	1551–1600		1601–1650		1651–1700		1701–1750		1751–1772	
<i>majd</i>	6	35%	20	74%	73	67%	243	74%	125	69%
<i>közel</i>	9	53%	1	4%	6	6%	49	15%	10	6%
<i>csaknem</i>	1	6%	5	19%	26	24%	31	9%	32	18%
<i>szinte</i>	1	6%	1	4%	4	4%	2	1%	9	5%
<i>szintén</i>	0	0%	0	0%	0	0%	2	1%	3	2%

¹⁰ Quirk et al. (1985: 601) leírásában van ugyan arra példa, hogy tagadható az így kifejezett állítás: A: *X majdnem összetörte Y autóját.* B: *Nem majdnem, hanem ténylegesen összetörte.* Az egyik megnyilatkozás szerint tehát nem következett be, a másik szerint viszont igen – ezzel együtt az utóbbi esetében sincs tényleges bizonytalanság vagy homályosság a beszélői viszonyulást illetően.

A *majd* a 17. század első felétől domináns approximátor szerepben (az *éppen* pedig igen szórványos, így nem szerepel a táblázatban). A *csaknem* viszonylagos térnyerése a 17. század második felétől figyelhető meg – a *majd*-hoz viszonyítva a korszak végéig ritka.

7. táblázat: A 'kis híján' jelentésű markervariánsok időbeli megoszlása (adatszám, százalék)

	1551–1600		1601–1650		1651–1700		1701–1750		1751–1772	
<i>majd</i>	4	21%	3	23%	6	17%	72	57%	32	37%
<i>csaknem</i>	14	74%	10	77%	23	66%	46	36%	27	31%
<i>szinte</i>	1	5%	0	0%	6	17%	4	3%	25	29%

Az esemény, állapot nem realizálódását kifejező elemek variációját tekintve a *majd* a 18. századtól válik kiemelkedővé ebben a szerepben is, a 17. század második felét követően a *csaknem* a második leggyakoribb. A 18. század második felében a *szinte* gyakorisága megközelíti a *csaknem* előfordulásait, míg előtte szórványos volt. A szövegtípusok szerinti megoszlás a következő (8–9. táblázat):

8. táblázat: Skaláris approximátor szerepű markervariánsok a vizsgált szövegtípusokban (adatszám, százalék)

	boszorkányper		dráma		emlékirat		levelek	
<i>majd</i>	133	71%	21	81%	237	70%	76	68%
<i>csaknem</i>	22	12%	4	15%	54	16%	15	14%
<i>közel</i>	25	13%	0	0%	33	10%	17	15%
<i>szinte</i>	4	2%	1	4%	10	3%	2	2%

A *majd* használata skaláris approximátorként kiemelkedően gyakori, főként az emlékiratokban és a boszorkányperekben (az arányokat tekintve a drámákban és a levelekben is ez az alapeset). A *szinte* ilyen használata kifejezetten ritka, a *csaknem* és a *közel* rendszeresebben fordulnak elő (utóbbi a drámák kivételével).

9. táblázat: A ’kis híján’ jelentésű markervariánsok a vizsgált szövegtípusokban (adatszám, százalék)

	boszorkányper		dráma		emlékirat		levelek	
<i>majd</i>	58	57%	5	45%	35	29%	19	40%
<i>csaknem</i>	43	42%	6	55%	48	40%	23	48%
<i>szinte</i>	1	1%	0	0%	33	28%	2	4%

A kis híján bekövetkező események kontextusában a *majd* dominanciája elsősorban a boszorkánypereknek köszönhető, a többi forrásban a *csaknem* (beleértve a *csak [...] nem* adatait) valamelyest meghaladja a *majd* előfordulásait. A *szinte* ilyen használata főként az emlékiratokhoz köthető, míg az *éppen* ezen funkcióban elsősorban a levelekben mutatható ki (s ott nem is jelentéktelen, 8%-os részesedéssel). Tekintve, hogy a boszorkányperek zöme a 18. századból származik, a *csaknem* és a *majd* akkori részesedéseit nagyban ez a szövegtípus befolyásolja, míg a *szinte* viszonylagos gyakorisága a 18. század második felében főként Székely László emlékiratának köszönhető.

Részösszegzésként megjegyezhető, hogy napjaink nyelvhasználatával ellentétben a középmagyar kor során a *szinte* verseng a *csaknem*-mel, és kisebb részben a *majd*-dal, elsősorban cselekvések, történések, szélsőséges állapotváltozások előtt, jelezve, hogy azok mégsem realizálódtak. Ez a jelentése a formális diakrón leírásokban (Halm 2020, 2024) nem szerepel, ráadásul közvetlenül nem is magyarázható a *szinte* eredetével és azon keresztül pusztán a látszólagossággal. A hasonlóság és a közelség további jelentéskomponenssel társul, méghozzá implicit tagadással, negatív polaritással (a funkcióbővülést pedig olyan szituációk támogathatták, amikor a múltba visszatekintés az események közötti viszony – közel van ahhoz, hogy bekövetkezzen >> kevésen múlt, de végül mégsem következett be – átértékelődésével járt).

Az adatok egyúttal alátámasztják a *majd* alakulástörténetének olyan értelmezését, amely a tagadószó megjelenését nem a mirativitással, hanem a pleonasztikus tagadással összefüggésben magyarázza (’a közeli jövőben várható’ >> ’közel van ahhoz, hogy’ irány mentén ragadható meg, vö. Guggán 2021, 2022, az angolban és más nyelvekben is, lásd még Ziegler 2015). A közelség jelentéskomponense ráadásul igen erősen érvényesül a *majd* esetében, ugyanis a korszakban kifejezetten gyakori a *majd* együttállása mennyiséget, mértéket kifejező alaptaggal, ezáltal bizonyos skalaritást is

mutatva. Ilyenkor a *majd* a *közel*-lel verseng, amely esetében az utóbbi lényegében kategorikus környezet. Nem nyilvánvaló, hogy a *szinte* 'kis híján' jelentést kifejezve mikor és miért szorult vissza, de a *majd* és főként a *csaknem* már a korszakban is végig domináns.

6.2. *Majd egy egész hétig csak ambiguusok voltak – váltakozások és kettős értelmezések*

Egyes adatok megítélését, így csoporthoz sorolását különféle tényezők nehezítették. A kontextus alapján sem mindig derül ki egyértelműen, hogy bekövetkezett-e ténylegesen a *szinte* ~ *szintén*-nel kiemelt esemény, vagy csak kevésen múlt:

(47) *szekeresemnek kellett volna megmondani nekem, de az is elhallgatata, amelyért az német harmincados rútlú bánt szekeresemmel, szintén megverte, azt mondván: „Miért akartad te ily idegen gavallért kárba hajtani (Székely László)*

(48) *szél is kezdett volt fújni; zsendelye annak annyira meg is melegedett volt, hogy jóllehet szüntelen öntözték, mégis szinte lángot vetett, ahonnan esmét egész épületimre a tűz elhatott volna. (Bethlen Kata)*

Az sem példátlan, hogy bekövetkeztek ugyan bizonyos események, a megnyilatkozó azonban reflektáltan nem tipikus megvalósulásként tekint rájuk, ugyanis inkább kis híján bizonyultak végzetesnek:

(49) *Háromszor életemben eddig elé szinte meglőttenek. Egyszer az praeceptorom keziben sült el az puska, akkor a gégémet meg is görözdölte volt a selét, úgy, hogy folyt a vérem. Másszor egy oláh puskásom farkashoz lőtt, két szem selét talált, egyik mellben, másik egyik kezem ujját, de nem sértett egyik is, mert fáradott volt mindenik selét. Harmadszor egyik legénynek elsült a keziben a puska, alattam a kancát találta, engem nem. (Székely László)*

Emellett annak is köszönhető a többféle lehetséges értelmezés, hogy látványosan ellentétes – közelítő és nyomatékosító – funkciójú elemek (*majd szintén, majd ugyan, majd éppen*) kollokálódnak hasonló jelentésben:

(50) *Kezdettenek apostoli szent vallásunkra térni 1725-ik esztendőben, s már eddig majd szintén a falunak fele apostoli szent vallásunkra állott. (Bethlen Kata)*

(51) *Igen dicséred, és érdeme felett, maid ugyan éjig felmagasztalod (Constantinus és Victoria)*

(52) *a térdé nagyon olyan vastag, mint az embernek az ökle, szárnyát **majd éppen** nem láttam ezen állatnak testihez való az repülésre, hanem ha kitépték* (Székely László)

(53) *láng módjára emésztő és **majd éppen** megemésztő kemencéjébe* (Bethlen Kata)

Hasonlóképpen lehetne a *szinte* nyomatékosító 'ugyancsak, éppen, igazán' jelentésű az alábbi példák esetében, ugyanakkor *majd*-dal, *csaknem*-mel is megfigyelhetők hasonló kontextusok:

(54) *már kilenc esztendőktől fogva gyermekek nélkül való létem, s családnak **szintén elfogyó** állapotjok aggasztják szívemet, lelkemet.* (Székely László)

(55) *ezekben juték, kik által életemnek **maid elfogyatoja** leszesz* (Constantinus és Victoria)

(56) *mindkét részről nagy gyűlölség, diffidentia vala, és **csaknem csöppönőleg** vala az vérontás közöttök* (Kemény János)

(57) *Az Úristen csudálatosképpen az **szinte csöppönőleg** lévő keresztény vérontást így távoztatá el* (Kemény János)

Az (54–57) számú példák esetében az alaptag is azt mutatja, hogy egyfajta átmeneti történés zajlik, ami a skaláris approximátor értelmezésnek kedvez, azonban nem zárható ki teljes bizonyossággal az sem, hogy az egyes markerek mégis eltérő funkciókkal járnak, a *majd* és a *csaknem* hozzávetőlegességet, a *szintén* pedig nyomatékot vagy legalábbis azonosítást jelölve.

Az átmenetiség további esete, hogy a betegség és halál vonatkozásában a 'kis híján' jelentés lenne várható a vizsgált markerek esetében; az (58–61)-es példákban bekövetkezett maga a betegség, azonban az állapot súlyossága ellenére mégsem bizonyult végzetesnek (ilyen értelemben skaláris approximátor használatokról lehet szó):

(58) *A gyermeke **majd halálos beteg** levin folyamodott Vecsési Péterhez orvoslása aránt* (Bosz. 187.)

(59) *Nevezé ezt a Júliát, ki akkor Szebenben, a Teleki szállásán **csaknem halálos beteg** volt.* (Bethlen Miklós)

(60) *mert azon 1744-ik esztendőben, májusban, igen nehéz és **csaknem halálos nyavalyába** esvén gróf Bethlen Miklós öcsém, úgyhogy semmi reménség nem volt életéhez* (Bethlen Kata)

- (61) *Én abban addig semmit is nem tudtam, éppen akkor támbáskodtam volt fel szintén halálos betegségemből, hozzá megyek Sámuel gazdához az magok házokhoz* (Székely László)

A fenti esetekben közvetett fogódzó a funkcionális variánsok valamelyikével való megfeleltetés, tipikusan ilyen az *éppen, ugyancsak*, amelyek illeszkednek is a *szinte ~ szintén* idézett kontextusaiba.

6.3. Szinte ~ szintén ~ éppen ~ teljességgel

A nyomatékösítő szerepre térve egyfelől vizsgálandó, hogy kirajzolódik-e valamilyen általánosítható szerkezeti jellemző e funkcióhoz (ha igei alaptagja van, akkor bekövetkezett-e, ha skalaritást implikáló, akkor egyértelmű-e, hogy nem hozzátétellegességet jelöl), vagy pedig csak a szituációs-tematikus kontextus és esetleg a tágabb szöveggörnyezet alapján lehet többkevesebb bizonyossággal eldönteni, hogy megerősíti-e valamilyen részlet a kifejezni kívánt viszonyulást. Másrészt az sem nyilvánvaló, hogy inkább intenzitást, vagy bizonyosságot, meggyőződést jelöl-e ilyenkor a *szinte ~ szintén*. Kérdés tehát, hogy hozzájárul-e az egyes használatok elhatárolásához és a fentiek megválaszolásához a kollokációk bevonása és az olyan variánsokkal való összevetés, mint az *éppen*, az *ugyancsak* és a *teljességgel*.

A kollokációs elemzés előtt érdemes néhány kivételesnek tekinthető variációt bemutatni (az ezekhez kapcsolódó adatszámok nem szerepelnek a 10. és az azt követő táblázatokban). Ilyen a *szinte ~ szintén úgy* és a *csak úgy* változása; ebben a kontextusban egyértelmű a felfokozottság, az intenzitás jelölése. A *csak úgy* a két korpusz alapján ritkább, és elsősorban a boszorkányperekből adatható (10/13 adat). Például:

- (62) *az Aszony meg reszegitette volt nálam Major Gergelyt, mert lattam hogy az estve csak úgy bolondozott az kerteken* (Bosz. 315.)
- (63) *akkor ijtzaka az Gyermekeknek az Fejit az Vállából ki tekerik, tsak úgy Csüggöt le* (Bosz. 27.)
- (64) *Lengyel Istvannak olyan Parducz bürei vadnak, csak úgy finlyenek* (Bosz. 29.)
- (65) *A foszlán formájára egy darabot csinált Szabó Ferenc 24 réttel, de csak úgy járja, a flintából a golyóbis jobban sem kel.* (Bark. 56.)
- (66) *semminemű orvosság nem használván, étcaka küldtem osztán Pe-nyigére a Doctorért. Míg eljöt, csak úgy kínlódtam.* (Bark. 144.)

(67) *mind én, mind az atyám, mind Béldi az evocatiót, inquisitiót és törvényt kértük, de soha nem cselekedék, csak úgy kíznának ártatlan bennünket* (Bethlen Miklós)

A *szinte* ~ *szintén úgy*, olyan az emlékiratokban és a levelekben is valamivel rendszeresebben fordul elő (az összesített adatszám 18):

(68) *ügy néki állottak a már meg kerekítettet ökrök hogy a vas villával kellet a homlokokkal közben menni szintén úgy fojt a vir a homlokokbul soha az után olyan kezesek nem voltak az ökrei* (Bosz. 142.)

(69) *a személyek pedigh igen czifrák voltak, szintén úgy csillamlott a ruha rajtok es csillagzott.* (Bosz. 474.)

(70) *Szörnyű dolog, hogy szintén úgy eszük a báránt, még sincs büri.* (Bark. 133.)

(71) *mi pedig azoktól szinte úgy féltünk, nemhogy vélek egyetértettünk volna.* (Tótfalusi)

(72) *Kenyérevöd elhiszem elég vagyon, de bezzeg küldöttem én nyakadba eleget, szintén úgy félek már Szivem nem csak az lamentatióktul, de sok bajoskodásidul is* (Kár. 128.)

(73) *holottis annyi sok, szép, fagyos kecségét láttam halmozva sok rakásba, hogy szintén úgy sajnálottam, hogy Erdélybe nem tehettem bé.* (Székely László)

A *szinte* ~ *szintén úgy*, olyan gyakoribb hasonlítás részeként, és nem zárható ki, hogy ebből a kontextusból alakult ki a fent idézett nyomatékosító funkció, amikor a hasonlítás mérték kifejezéséhez kapcsolódott '[*szinte* ~ *szintén*, *éppen*] olyan/úgy = annyira, nagy(on)', például: *kaszat feoztek, az ki szinten úgy ropogott, mint ha az tűz mellet feoztek uolna.* (Bosz. 509.), *szinten olyan egészségesses lött a karja, mint mikor ép korában volt* (Bosz. 61.), *szinten ollyan io oruos mjnt az Purkolt* (LobkPopp. 21.).

A (68–73) példákhoz kapcsolódóan érdemes megemlíteni, hogy a *szinte* ~ *szintén* egy olyan szerkezetnek a része is lehetett a korszakban, amely a kívánság korlátlanágát nyomatékosítja. E sajátságos jelentésben is a *csak*-kal, esetleg az *éppen*-nel variálódna (napjainkban jellemzően az

'amikor / ahol / amint csak akar' használatos), az ilyen értelmű *csak akar-* azonban sem a TMK-ban, sem a KED-ben nem fordul elő:¹¹

- (74) *Annak fölötté á thoo wizeth giakorta halazzak szinte mikor akariak akor haloiokat bele uetik* (JLev. II. 5.)
- (75) *Esméglén zanto földunket el foglaltak my túlük es oth szanehaktyak hun szynthe akarják.* (JLev. II. 5.)
- (76) *es az týzta somancz ezewsteot wgy engeggiewk egynehanyzor walo tewzwel meg týztitaný, az mint zinte az Igeteo es walazto akarja* (JLev. II. 7.)
- (77) *Az ágait ezen fáknak az kőfalokra és az ablakoknak vasrostélyaira széjjel szokták vonni, amint szintén szeretik, és az kőfalhoz oda szegezik* (Székely László)

A továbbiakban vizsgált variánsok megoszlását a 10. táblázat mutatja:¹²

10. táblázat: Nyomatékosító szerepű markervariációk részesedése a vizsgált forrásokban (adatszám, százalék)

marker	adatszám	százalék
<i>éppen</i>	91	25%
<i>szinte</i>	20	5%
<i>szintén</i>	48	13%
<i>teljességgel</i>	112	31%
<i>ugyancsak, ugyan csak</i>	92	25%
Összesen	363	100%

¹¹ Az *éppen* egyetlen esetleg kapcsolódó adata inkább egy közelebről meg nem határozott jövőbeli pillanatra utal: *Az hozzávaló pallos és a jáspisos kard jó helyen vagyon, mellyet adig nem is háborgatok, hanem amikor csak épen kívántatik* (Bark. 56.).

¹² A (68–73), valamint a (74–77) példákban látott típusok nélkül.

A kollokációk vizsgálata elsősorban a markereket követő pozíciókra irányult, ezzel együtt érdemes megjegyezni, hogy az egyes variánsok is társulhatnak egymással, még inkább hangsúlyozva a nyomatékosítást. Előfordul az *éppen teljességgel* és a *teljességgel éppen*, például: *éppen teljességgel el is pusztított* (Székely László), *rá ne bocsássonak teljességgel éppen a vétekre* (Bethlen Miklós). Emellett más olyan elemek is megjelennek társulásban, amelyek meggyőződést, nyomatékosítást fejeznek ki, így a *bizony szinte* (lásd még (1) példa), a *bizonyára szintén* (*ittis bizoniara szinten hidegh üdők yárnak*, Zr. p. 112), az *ugyan szinte* (Svetk. 159.) és az *immár szinte* (81) ~ *immár szintén* (86) is.

Vizonylag kevés elem kollokálódik egy-két alkalomnál többször a vizsgált markerekkel. Ezzel együtt megfigyelhető néhány visszatérő alaptag, ahol a különböző markerek közvetlenebb variációja kimutatható, ilyen az *elun* ~ *megun*:

- (78) *Az Isten lattia zjnte el untam uala az hituan zakaczj utan Jartatny* (Tel. 47.)
- (79) *úgy kölde lovagot és valami kevés gyalogot Pápa őrzésére és óltalmára az mi könyörgésönkre, mert az város népe teljességgel elunta vala az sok nappali építést az városon és az éjjeli vigyázást* (Martonfalvay Imre)
- (80) *Én immár teljességgel meguntam az itt való lakást.* (Nád. p. 57.)
- (81) *hogÿ szÿwem szerent akarom vala hogÿ ha veghez mehett vala Echer Ez dologh Mертt En Jmmar szÿnthe Megh vntam.* (Svetk. 138.)
- (82) *Szombat Szinte elunván itt az lakást ma az fejedelem ö nagysága az tanács eleibe negyed magammal behivatván* (Thököly Imre)
- (83) *Tolnai Uramat épen elunta Fekete Ferenc várni* (Bark. 214.)
- (84) *Talán Isten egészségemet is jobban adja, ki miatt való benn heverésemet éppen elúntam* (Kár. 182.)

Míg a 16. század során a *szinte* és a *teljességgel* váltakozik egymással e téren, addig a 18. században az *éppen* látszik átvenni ezt a használatot (a rendelkezésre álló csekély adatmennyiség alapján természetesen csak tendencia állapítható meg). Az *elnyomorít* ~ *elnyomorodik* esetében hasonló, időben is kötöttebbnek tűnő váltakozás figyelhető meg:

- (85) *melli nagi sok szolgatalat teorwentelenssegegel minketh **szinten el niomoretottak** merth ha az mÿ Igaz teorweniwnkben tartanannak nem kialtoznnank kegmtetekhez* (JLev. I. 16.)
- (86) *megis akkariwk bizonnettanj hogi ezek az nagi niomorwssagok mÿ raitwnk mind Igi wannak kik ennek eleoten miraitwnk soha nem woltak ha nem chak ez keth kapitan keolthę mÿ reank kÿ miath Immár **szint-hen el niomorotwnk*** (JLev. I. 16.)
- (87) *Ezt akarank vrasagtoknak meg Jelentemwnk hogi mÿ Immár **Telliesseggell el Niomorotwnk** Az kallajak mia* (JLev.I. 10.)
- (88) ***éppen el nyomorodom.** ha pénzem nem jő tavaszra. az sem lészen mivel mennyek le.* (Peregr1. 103.)

További, immár részletes kontextus nélkül idézett közvetlenebb megfelelések a következők:¹³

- *telliessigell el farattam* (Tel. 13.) ~ *éppen bele fáradtam volna* (Kár. 53.) ~ *szintén el fárasztott* (Peregr1. 20.)
- *teljességgel ki fogytunk belőle* (Nád. p. 65) ~ *egész költségemből szinten ki fogyék* (Peregr1. 55.) ~ *költségünkben szinte ki fogytunk volna* (Peregr1. 41.)
- *éppen el száratt az marham* (Bosz. 215.) ~ *és ell száradott tellyességgel*, (Bosz. 410.) ~ *szintén el szárad, mert sokat fárad* (Peregr1. 27.)
- *szintén el szomorodtam* (LobkPopp. 63.) ~ *teljességgel éppen elszomorít* (Székely László)
- *vgÿan Zÿnthe Jo twdos Mester volna* (Svetk. 159.) ~ *mert szinten io helien vala* (Constantinus és Victoria) ~ *éppen jó lett volna az lovaim közzé.* (Bark. 55.)

Az utóbbi példák (elsősorban a peregrinuslevelek) alapján a *szinte* ~ *szintén* a 18. században is aktív a váltakozásban. Az alaptagként besorolt elemek egy részét szükséges volt a szófaji kategóriák valamelyike helyett szerkezetként azonosítani (11. táblázat), ugyanis nemcsak a közvetlenül szomszédos

¹³ Csak egyik vagy másik markerrel együttesen előforduló elemek a vizsgált anyagban például a következők. *Szinte* ~ *szintén jókor*; *keményen* [viseli magát az idő/tél]; *elepedt, elég. Éppen alkalmatlan*; *egész*; *(nem) hisz* ~ *hihetetlen, illetlen* ~ *illendőképpen. Teljességgel* [valakire] *gyanít* ~ *gyanúsága van* ~ *gyanakodik. Ugyancsak meghalt* ~ *meg is halt.*

elem, hanem akár egy tagmondat egészének jelentését befolyásolhatják az egyes vizsgált markerek. Például:

- (89) *lam szinten fabol chinalt baratokra iutot volt ügyüinc* (Az igaz pap-ságnak)
- (90) *Ugyancsak Isten ostora is rajtam az a mérték nélkül való bánat miattok.* (Bark. 242.)
- (91) *Az bót felet a gerenda épen szükség nélkül való munkának látszik nekem* (Bark. 182.)
- (92) *fenyegetéssit mind előb mondá, gyermekin tapasztalta de mind azon által teljességgel eő volt é oka vagy az Ur Istentül vólt nem tudhattya* (Bosz. 115.)

11. táblázat: Nyomatékosító szerepű markerek megoszlása az alaptag szerkezeti sajátosságai szerint (adatszám, százalék)

	határozószó		melléknév		ige		szerkezet	
<i>éppen</i>	3	25%	29	45%	33	22%	26	21%
<i>szinte</i>	3	25%	6	10%	7	4%	2	1%
<i>szintén</i>	6	50%	17	26%	16	10%	6	5%
<i>teljességgel</i>	0	0%	12	19%	65	42%	35	28%
<i>ugyan-csak</i>	0	0%	0	0%	35	22%	57	45%
Összesen	12	100%	64	100%	156	100%	125	100%

Az *éppen*, a *teljességgel* és az *ugyancsak* esetében az alaptagok zöme ige és több szóból álló szerkezet. Ezzel együtt az *éppen* mellékevek előtt is gyakran megjelenik, ahogy a *szinte* ~ *szintén* is (*jó, nehéz, elég, ártatlan* stb., ide sorolva a melléknévi igeneveket, amelyek szófajváltáson átesettnek is tekinthetők: *kidőlt reménységem, elepedt lelkem, elsorvadott tagjaim, el tántorodó promotiomnak, elnyomattatott [...] magyar nemzetem*). A határozószók (például: *jókor*) előtti marker is főleg a *szinte* ~ *szintén*, jóllehet az adatszám csekély.

A kollokációk többé-kevésbé elkülöníthetők fogalmi jellegük szerint, ugyanakkor a kezelhető mennyiségű kategóriához tágabb témaköröket, tar-

tományokat kellett azonosítani. Az állapothoz sorolódnak például a tulajdonságok (*alkalmatlan, elégtelen, jó, hercegi, illetlen, lehetetlen, mezítlén, ellenkező* stb.), környezeti jellemzők (*fagyatlan, szekérbe való, jókor, keményen [viseli magát az idő]*) és mennyiségi értékelés (*elég*). A cselekvés kategóriában olyan igék is szerepelnek, amelyek metaforikus-metonymikus módon írnak le egy-egy szituációt: *megnyerné, (társalkodástól) elvontam, (földnek szíve) elesik* stb. A történésebe jellemzően azok az igék kerültek, amelyek nem, vagy kevéssé foglalnak magukba akaratlagosságot vagy szándékosságot, ilyen a (*költségből*) *kikoptunk, elfogyott*, vagy épp a megbetegedés és a gyógyulás kifejezései. További kategória az érzelmi állapot és viszonyulás: *elepedett, desperációra vitték, belefárad-, elunt* stb., valamint a mentális állapotok és műveletek, például vélekedések: (*nem*) *hisz, ítél, tapasztal, gyanít ~ gyanakodik, reménység*. Az egyes markerek részeseését a 12. táblázat mutatja.

12. táblázat: Markervariánsok megoszlása az alaptagok fogalmi kategóriái szerint (adatszám, százalék)

	állapot		cselekvés		érzelem, attitűd		mentális		történes	
<i>éppen</i>	34	37%	9	9%	19	44%	18	50%	11	13%
<i>szinte</i>	8	9%	2	0%	5	12%	2	6%	3	4%
<i>szintén</i>	21	22%	6	5%	7	16%	5	14%	9	9%
<i>teljességgel</i>	17	19%	43	42%	10	23%	9	25%	33	39%
<i>ugyancsak</i>	12	13%	46	45%	2	5%	2	6%	30	35%
Összesen	92	100%	106	100%	43	100%	36	100%	85	100%

A *szinte ~ szintén* állapot és érzelmi viszonyulás, attitűd kifejezése kapcsán jelent meg leggyakrabban, utóbbi kategóriákban jellemzően az *éppen* dominál (ahogy a mentális állapotok és műveletek esetében is). A *teljességgel* és az *ugyancsak* viszont a cselekvések és a történések előtt preferált, ahogy arra az alaptag szófaji-szerkezeti megoszlásából (11. táblázat) is lehetett következtetni.

A kontextusban szereplő események zömmel bekövetkezettként vagy pedig éppen zajlóként jelennek meg (összesen 80–90% fölött, az adatszámok a 13. táblázatban láthatók); a jövőben várható és az egyéb (főként feltételes és „tényellentétes”, azaz kontrafaktuális) előfordulások elsősorban az *ugyancsak* sajátosságának tekinthetők:¹⁴

13. táblázat: A kontextusban szereplő események valószínűsége szerinti megoszlás (adatszám)

	bekövetkezett	zajló	jövőbeni	egyéb
<i>éppen</i>	45	37	5	4
<i>szinte</i>	11	4	1	4
<i>szintén</i>	28	11	4	5
<i>teljességgel</i>	111	1	0	0
<i>ugyan-csak</i>	52	9	15	16

A lehetséges magyarázatra térve érdemes újra felidézni azt, hogy a *szinte/szintén* korábban meghatározott jelentései közül (lásd pl. TESz., ÚESz., SzT.) a vizsgált adatok egy részében értelmezhető a 'teljességgel, teljesen'. Más részük azonban 'éppen, pontosan' jelentésben használatos (többek között azonosító szerepben is).¹⁵ A közvetlenebb megfeleltetések mellett a szerkezeti-szemantikai sajátosságok egy része, így az alaptag fogalmi kategóriája és szófaja az *éppen* és a *szinte ~ szintén* közvetlenebb variációját támasztja alá. Mindkét elem esetében felmerül, hogy az intenzitás jelölése mellett teret kaphatott a meggyőződés, elköteleződés kifejezése is. A teljességjelölők vagy maximizálók (*maximizers*) kapcsán hasonlóképpen felvetődik, hogy a nyomaték inkább azt segíti elő, hogy a megnyilatkozó bizonyosabbnak és meggyőzőbbnek tűnjön (Claridge – Jonsson – Kytö

¹⁴ Példa a jövőben várhatóra: *sokat kiszertették hogy esküdgyik közéjek ligen boszorkány, ugyan csak nem lisen pokolban nagyob jutalma* (Bosz. 13.); feltételesség részeként: *ha ugyan csak akarod, lemehet akármikor* (Kár. 191.); kontrafaktuális: *akit én ugyancsak elkerültem volna, már ha Istennek tetszet volna* (Bark. 315.).

¹⁵ Ilyen például a korábbi vizsgálatban (Varga 2022) is idézett *Szinte titöket kereslec vala* (Teophania).

2020: 2–3), illetőleg az ide sorolható elemeknek a megerősítésben van szerepük (szemben a 'nagyon' és az 'annyira' jelentésű intenzitásjelölőkkel). Fontos továbbá, hogy nem mindig szigorúan a skála felső pontját jelölik a kérdéses elemek, hanem inkább annak környékét, így booster szerepűek. A funkció valószínűleg nem független az alaptag mondatbeli szerepétől sem. Ha jelző, akkor egyaránt érvényesülhet a 'nagyon' és a 'teljesen' értelmezés is:¹⁶

(93) *Mert szüntelen engemet a maga szent beszédének szép tiszta folyamotjából itatott; mellyel szintén elepedett lelkemet ottan ottan megújította s megélesztette* (Bethlen Kata)

Ige előtt már kérdésesebb, hogy a *szintén* inkább a tulajdonság mértékére vagy pedig a beszélő nagyfokú elköteleződésére, bizonyosságára irányítja a figyelmet 'teljesen' értelemben:¹⁷

(94) *jöttem teelődbe, ki az kísértetek és nehéz próbák között szintén elepedtem, hogy a te irgalmasságnak bár csak legkisebbik morzsalékjával részesüljek* (Bethlen Kata)

A variáció időbeli megoszlása (14. táblázat) alapján a *szinte* ~ *szintén* részesedése a 16. század második felében viszonylag számottevő, a 17. század első felében pedig valamelyest ki is emelkedik, míg a későbbi időszakokat az *éppen*, az *ugyancsak* és a *teljességgel* dominálja.

A szövegtípusra vetítve az eredményeket (15. táblázat), arányaikban leginkább a drámák preferálják a *szinte* ~ *szintén* előfordulásait (jóllehet csekély adatszámról van szó, összesítve megegyezik az *ugyancsak* részesedésével). Az emlékiratokban összesítve megegyezik a részesedése az *éppen* és az *ugyancsak* arányával – ott viszont a *teljességgel* dominál. A levelekben a ritkább variánsok közé tartozik az *ugyancsak*-kal együtt, míg az *éppen* és a *teljességgel* valamivel nagyobb arányban fordul elő. Legkevésbé a boszorkányperekben használatos a *szinte* ~ *szintén* nyomatékosító, meggyőződést kifejező szerepben.

¹⁶ Lásd még a többértelműként besorolt (50–53, 54–57) példákat.

¹⁷ Lásd még a (78–84) számú példákat.

14. táblázat: Nyomatékosító szerepű markervariánsok megoszlása az egyes alperiódusokban (adatszám, százalék)

	1501–1550		1551–1600		1601–1650		1651–1700		1701–1750		1751–1772	
<i>éppen</i>	0	0%	0	0%	0	0%	1	3%	70	36%	20	33%
<i>szinte</i>	0	0%	9	14%	0	0%	5	16%	5	3%	1	2%
<i>szintén</i>	0	0%	12	22%	8	53%	3	9%	15	7%	10	16%
<i>teljességgel</i>	5	100%	29	59%	7	47%	18	56%	38	19%	15	25%
<i>ugyan-csak</i>	0	0%	2	4%	0	0%	5	16%	70	36%	15	25%

15. táblázat: Nyomatékosító szerepű markervariánsok megoszlása az egyes szövegtípusokban (adatszám, százalék)

	boszorkányper		dráma		emlékirat		levelek	
<i>éppen</i>	16	21%	6	26%	20	19%	49	32%
<i>szinte</i>	1	1%	1	4%	6	6%	12	6%
<i>szintén</i>	1	1%	6	26%	14	13%	27	15%
<i>teljességgel</i>	25	33%	3	13%	45	43%	39	25%
<i>ugyan-csak</i>	32	43%	7	30%	20	19%	33	21%

Tekintve, hogy a fentiekben tárgyalt nyomatékosító, meggyőződést jelölő funkciót lehet a legkevésbé célzottan keresni adatbázisokban, visszazsorzulásának vizsgálata túlmutat a jelenlegi kutatás határain. A funkció szempontjából idetartozik, szerkezeti értelemben viszont külön összevetést érdemel a *szinte* ~ *szintén* tagadó szerkezet részeként.

6.4. „Nem szintén tudhatom”: a tagadás kontextusai és markervariánsai

Ahogy arról korábban esett szó, már a kódexadatok egyikeként idézett *nem szinte ember* előfordulás is inkább meggyőződést fejezhetett ki, nem pedig a tagadás enyhítését, azaz a 'nem egészen' olvasat nem bizonyult helytállóknak. E funkcióban korszakbeli variánsa az *egyáltalán ~ egyáltalában*, valamint az előző szakaszban már tárgyalt *éppen* és *teljességgel*. Egy-egy példát hozva:

- (95) *Elek a mint lehet, niha **nem szinten kedvem szerent**, de patientia.*
(Zr. p. 57)
- (96) *de imé az kalauzok is, kik **nem szinte jóakarajtkból** ugyan, hanem hozattak vala hozzám, de tettetik vala hozzánk hívségeket* (Kemény János)
- (97) *Kegyvelmed, Szívem, gondolkozzék, mert **épen nem ítéllem** jónak, ahol van.* (Bark. 284.)
- (98) *Hideg italt nem ittam, hanem csak hívest, azért is a jégen nem törődtem: kivált jeges vizet **teljességgel nem ittam*** (Bethlen Miklós)
- (99) *egykor az Csizmáját idé hozta hogy foltozzák megh nékj, és én ellene állottam benne, s **egy általán meg nem engedtem** az Inasnak hogy megh foltozza* (Bosz. 290.)
- (100) ***Egyáltalában nem hitethetem el** magammal, hogy ily hirtelen labefactatiója legyen* (Kár. 162.)

Jóllehet napjaink nyelvhasználatából kiindulva kézenfekvő volna a 'nem egészen' olvasat, azaz a tagadás enyhébb fokának kifejezése a (95) és a (96) példák esetében, utóbbi viszont kevésbé jellemző a korpuszadatok alapján (a *nem egészen* a TMK-ban háromszor, a KED-ben a teljes emlékiratokkal együtt négyszer fordul elő). A (95) példában az *amint lehet* is jelzi a megnyilatkozó korlátozott lehetőségeit, ezt részletezi, és egyben nyomatékosítja azzal, hogy néha kifejezetten nem a kedve szerint zajlanak a dolgok. E folytatásban a *szinte ~ szintén* 'egyáltalán nem' *kedvem szerint* olvasata jobban illeszkedik a kontextusba azáltal, hogy a megnyilatkozó azonnal türelemre is inti magát a helyzetével kapcsolatban. A (96) példában pedig a GuaryK. adatához hasonlóan a kizáró ellentét teszi egyértelművé, hogy a tagadás nem enyhítve, hanem nyomatékkal jelenik meg: 'nem éppen ~ egyáltalán nem jóakaratukból' – tudniillik jöttek, hanem úgy hozták a kalauzokat (a folytatásban a tettetésre való utalás is arra utal, hogy a 'nem egészen' jóakaratból helyett a jóakarát hiányáról lehet inkább szó).

Annak megállapításához, hogy a tagadás inkább enyhített vagy épp ellenkezőleg, gyakran a szituációs-tematikus kontextusra is szükség lehet. Így például a Károlyi Gáspár bibliafordítását vitató Káldi György *Oktató intése*-ében a megnyilatkozó élesen kritikus hangvételéből következtethetünk arra, hogy amikor szerinte Károlyi *nem szintén jól* fordít, illetve a fordítás *nem szintén egyez* a forrásokkal, az nagyfokú meggyőződést jelez, nem pedig kevésbé asszertív jelleget (lásd még Varga 2022). A variánsok megoszlását a 16. táblázat mutatja.

16. táblázat: A vizsgált markerek variációja tagadás részeként (adatszám, százalék)

markervariációk	adatszám	
<i>egyáltalán ~ egyáltalában</i>	14	5%
<i>éppen</i>	150	51%
<i>szinte (14), szintén (38)</i>	52	19%
<i>teljességgel</i>	70	24%
Összesen	286	100%

Az utóbbi variációban az *éppen* dominál, ezt követi a *teljességgel*, ugyanakkor a *szinte ~ szintén* sem jelentéktelen részesedésű, legalábbis rendszerebben fordul elő, mint a napjainkban tipikus *egyáltalán*. A tagadószó-marker sorrend a *szinte ~ szintén* esetében informatívnak számított a funkció elhatárolásakor, így kérdés, hogy a variánsai esetében is ezt látjuk-e (17. táblázat).

Jóllehet előzetesen azt lehetett feltételezni, hogy a *szinte ~ szintén* esetében a tagadószót követő sorrend a *nem éppen* mintájára alakulhatott ki, a gyakoriság ennek ellentmond, ahogy a *teljességgel* és az *egyáltalán ~ egyáltalában* kapcsán is. Fontos azonban, hogy a *szinte nem* eltérő értel-

mezéssel járna, ez pedig magyarázza az eltérést a „tipikus” sorrendtől.¹⁸ A tagadószó formáját tekintve nem mutatkozik különösebb változatoság, a *nem* domináns (az *éppen* és a *teljességgel* környezetében ritkán előfordul a *nincs(en) ~ sincs(en), sem és semmi*).

17. táblázat: A tagadószó és a marker sorrendje szerinti megoszlás (adatszám)

markervariációk	adatszám
<i>egyáltalán ~ egyáltalában nem</i>	13
<i>nem egyáltalán ~-ban</i>	1
<i>éppen nem</i>	138
<i>nem [...] éppen</i>	12
<i>nem szinte (14) ~ nem szintén (38)</i>	52
<i>teljességgel [...] nem, teljességgel semmi [...] nem,</i>	60
<i>ne (1) ~ sem (3) nem teljességgel (6)</i>	10

Az alaptagokat ezúttal is csoportosítottam fogalmi kategóriák szerint. Ezt részben a szerkezeti sajátosságok is befolyásolták, a körülmény teljes tagmondattal kifejezett helyzetet jelöl (*nem szinte idején indul, abrak éppen semmi, éppen nincs okuk*), az állapot-mód viszont szűkebb kollokációkkal jár (*nem szinte ~ szintén jól, nem szintén egészséges, sem teljességgel megvetendő, nem éppen jóakarója*). A markerek az alábbi módon oszlanak meg (18. táblázat):

¹⁸ A vizsgált forrásokban ez az eltérő értelmezés nem az approximátor funkcióval függ össze, hanem ’ugyancsak, bizony, igazán’ jelentésű a *szinte ~ szintén*, például: *Miüel hogy mégh nimet nyelwen zinte batorsagal zolni nem tudok, Im annak iobban walo meg tanulasnak okayítt Beczben hagiának* (Tel. 99.); *Ez vtannis vram erte lezek ha lehatt de zinten rea nem felelhetek* (Tel. 72.); *majd egészségemben is megh romlék az sok moslék ételtül, s noha szintén jól nem vagjok, de igen frissen sem* (Kár. 178.).

18. táblázat: Tagadást nyomatékosító markerek megoszlása az alaptag fogalmi kategóriája szerint (adatszám, százalék)

	cselekvés, történes		körülmeny		állapot, mód	
<i>egyáltalán ~-ban</i>	11	6%	3	7%	0	0%
<i>éppen</i>	102	57%	25	58%	23	36%
<i>szinte</i>	0	0%	5	12%	9	14%
<i>szintén</i>	6	3%	5	12%	27	42%
<i>teljességgel</i>	60	34%	5	12%	5	8%
Összesen	179	100%	43	100%	64	100%

Az egyes markerek jellegzetes együttállásokat mutatnak, amennyiben az *egyáltalán*, az *éppen* és a *teljességgel* tipikusan cselekvések, történesek előtt jelenik meg (az egyes markereken belül 79%, 68%, 86%-os részesedéssel), míg a *szinte* ~ *szintén* tipikusabb körülmenyek, de főként állapotok és módok kapcsán (markeren belül 43–58%).

A variánsok korszakon belüli részesedései a 19. táblázatban láthatók.

19. táblázat: Tagadást nyomatékosító markerek megoszlása az egyes alperiódusokban (adatszám, százalék)

	1501–1550		1551–1600		1601–1650		1651–1700		1701–1750		1751–1772	
<i>egyáltalán</i>	0	0%	0	0%	1	7%	1	5%	10	5%	2	4%
<i>éppen</i>	0	0%	0	0%	1	7%	1	5%	110	60%	38	70%
<i>szinte</i>	0	0%	1	10%	0	0%	12	54%	0	0%	1	2%
<i>szintén</i>	0	0%	3	30%	13	87%	0	0%	22	12%	0	0%
<i>teljességgel</i>	1	100%	6	60%	0	0%	8	36%	42	23%	13	24%
Összesen	1	100%	10	100%	15	100%	22	100%	184	100%	54	100%

Ezúttal is a 18. századtól dominál az *éppen*, hasonlóan az állításon belüli nyomatékosítás, meggyőződés jelöléséhez (6.3.), míg a 17. században a *szinte ~ szintén* számít viszonylag preferáltnak (de korábban is adatolható). Az egyes szövegtípusok preferenciái a 20. táblázatban találhatók.

20. táblázat: Tagadást nyomatékosító markerek megoszlása az egyes szövegtípusokban (adatszám, százalék)

	boszorkányper		dráma		emlékirat		levelek	
<i>egyáltalán ~ -ban</i>	8	14%	0	0%	2	2%	4	3%
<i>éppen</i>	26	46%	5	39%	30	40%	89	64%
<i>szinte</i>	1	2%	0	0%	12	15%	1	1%
<i>szintén</i>	2	4%	8	61%	1	1%	27	19%
<i>teljességgel</i>	19	34%	0	0%	33	42%	18	13%
Összesen	56	100%	13	100%	78	100%	139	100%

Az *éppen* minden szövegtípusban adatolható (de különösen a levelekben preferált), ahogy a *szinte ~ szintén* is. A drámákon belüli adatszám ugyanakkor egyetlen forrásnak, a *Constantinus és Victoria* című darabnak köszönhető. A *szinte* az emlékiratokban, a *szintén* a levelekben preferált valamelyest (az *éppen* gyakorisága mindkét regiszterben meghaladja). A *teljességgel* részesedése leginkább az emlékiratokban kiemelkedő.

Részösszegzésként elmondható, hogy a napjainkban tipikus *egyáltalán nem* a vizsgált források alapján legalábbis még szórványos lehet a korszakban, még a *szinte ~ szintén* is meghaladja a gyakoriságát. A középmagyar kor sajátossága lehet az *éppen* dominanciája is, méghozzá *éppen nem* sorrendben, ahogy a *teljességgel nem* is viszonylag kedvelt a korszakban. A markerek az együttállások tekintetében is jelentős különbségeket mutatnak, elsősorban a *szinte ~ szintén* eltérő alaptag-mintázatát tekintve.

7. *Szinté*-zis: összegzés és kitekintés

Jelen tanulmány a *szinte ~ szintén* 16–18. századi használatával foglalkozott korpuszadatok alapján. Előtérbe kerültek azok a funkciók, amelyek eddig nem, vagy kevéssé, esetleg eltérő értelmezéssel merültek fel a szakirodalomban. A vizsgálat egyfelől arra irányult, hogy mennyiben ragadható meg az approximátor (és a 'kis híján' jelentés), valamint a nyomatékosító szerep szerkezeti-szemantikai alapon, mely tényezők segítenek a sokféle

funkció elhatárolásában. Utóbbihoz a kollokációk mellett a középmagyar kori funkcionális variánsait is figyelembe vette.

Az együttállások segítségével közvetlen váltakozásokat lehetett kimutatni a különböző markervariánsok – az *éppen*, *teljességgel*, *ugyancsak*, *egyáltalán* vagy épp a *majd*, *csaknem* – között. Ezzel egyúttal igazolni lehetett, hogy a *szinte* ~ *szintén* nyomatékosító (általában meggyőződést, ritkábban intenzitást jelölő) szerepű lehetett a korszakban állító és tagadó szerkezet részeként egyaránt. Módszertani szempontból említést érdemel, hogy jelentősen nagyobb adatmennyiséggel valószínűleg jóval több együttállást, ezáltal stabilabb tendenciákat lehetne meghatározni (a nyomatékosítást illetően inkább az alaptagok változatossága, mint számos visszatérő együttállás jellemezte a forrásanyagot). Ez mindenesetre egy további lépése lehet a kutatásnak.

A *csaknem* és a *majd(nem)* adataival való összevető elemzés pedig rámutatott arra, hogy a *szinte* olyan szerepben is rendszeresen előfordult, amely manapság nem jellemzi, és amely a korábbi leírások alapján nem tekinthető tipikus változási irányúnak, azaz legalábbis árnyalja a formális elemzések (Halm 2020, 2024) eredményeit. A 'kis híján' értelemben való használat a közelség jelentéskomponense ellenére kevésbé látszik illeszkedni a hedge és azon belül az approximátor szerepbe (nem hagyható figyelmen kívül annak a jelentősége sem, hogy valami végül mégsem következett be). Hasonlóképpen a nyomatékosítás ritkán és leginkább egy specifikus környezetben kapcsolódott az intenzitás jelöléséhez ('csak úgy' jelentésben), a teljesség és ezzel összefüggésben a beszélői meggyőződés került előtérbe – nemcsak állítás, hanem tagadás részeként is.

A tagadott szerkezetben előforduló *szinte* ~ *szintén* és variánsainak vizsgálata arra világított rá, hogy a középmagyarban napjainkhoz képest teljesen más kép rajzolódik ki e téren: a manapság bevett *egyáltalán* ~ *egyáltalában nem* egészen szórványos a vizsgált anyagban, összességében még a *nem szinte* ~ *szintén* is gyakoribb. A korszakban bevett *éppen* és *teljességgel* pedig a sorrendet illetően tér el: az *éppen nem* és a *teljességgel nem* dominál az azóta tipikus *nem éppen*-hez és *nem teljesen*-hez viszonyítva. Ez a sajátosság arra a különbségre hívja fel a figyelmet, hogy az *éppen nem* és a *teljességgel nem* a korszakban nagy meggyőződéssel nyomatékosított tagadás 'egyáltalán nem' jelentésben, míg a *nem éppen*, a szórványos *nem egészen* és főként a *nem teljesen* enyhíti a tagadás élet és erősségét.

A csekélyebb adatszámok ellenére a korszakon belüli időbeli megoszlás mindhárom tárgyalta szerepben rámutatott a *szinte* ~ *szintén* 16–17. századi viszonylagos preferenciáira, egyúttal az egyéb variánsok (*éppen*, *tel-*

jességgel, illetőleg *majd* és *csaknem*) 18. századi dominanciájára. Ez felveti azt a kérdést is, hogy mikor szorulhatott vissza a *szinte* nyomatékösítő és 'kis híján' jelentésű használata – ennek megválaszolása egy további kutatás tárgya lehet. A szövegtípusok és eltérő regisztersajátosságok szerinti megoszlást tekintve a *szinte* 'kis híján' jelentése elsősorban az emlékiratokban volt számottevő, a nyomaték pedig arányaiban a drámákat, kisebb mértékben a leveleket és az emlékiratokat jellemezte. Érdemes azonban megjegyezni, hogy az egy-egy szövegtípusba tartozó gyakoriságot egy-egy szerző, illetőleg forrás is meghatározhatta. E téren a kutatás következő lépése a formálisabb szövegtípusok bevonása.

A *szinte* ~ *szintén* további funkcióinak (a hasonlóság és az azonosítás – személyre, tárgyra, egyidejűségre, módra és állapotra vonatkozóan –, valamint a megengedő feltételeesség) és variánsainak részletes vizsgálata ugyancsak egy külön tanulmányt témája lehet.

Források

- Az igaz papságnak = Sztárai Mihály: Az igaz papságnak tiköre (1557). In: Kardos Tibor (szerk.) (1960), Régi magyar drámai emlékek I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bethlen Kata = Bethlen Kata önéletírása. In: Bitskey István (1982), Magyar emlékirók: 16–18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Bethlen Miklós = V. Windisch Éva (1980), Bethlen Miklós művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Constantinus és Victoria = Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekről írott comoedia (1648). In: Kardos Tibor (szerk.) (1960), Régi magyar drámai emlékek I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://doi.org/10.56232/itk.2022.5.06>
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezozotara-1BE8B/>
- Dugonics: Gyöngyösy = Dugonics András: Gyöngyösy (1770). In: Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.) (2002), Piarista iskoladrámák. Argumentum – Akadémiai Kiadó, Budapest. 483–540.
<https://doi.org/10.56232/itk.2022.5.06>
- KED = Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint 2023, Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz. <https://ked.nyud.hu/#open>
- Kemény János = V. Windisch Éva (1980), Kemény János művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

- Martonfalvy Imre = Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1986.
- Ómagyar korpusz = Ómagyar korpusz. http://clara.nytud.hu/omagyar/run.cgi/first_form
- Székely László = Fehér Andrea (2019), Gróf Székely László önéletírása. Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Kolozsvár – Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila (főszerk.) (1975–2014), Erdélyi magyar szótörténeti tár. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Akadémiai Kiadó, Kolozsvár – Budapest. <https://doi.org/10.36373/em-2021-3-15>
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Thököly Imre = Thaly Kálmán (1868), Késmárki Tököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. Eggenberger, Pest.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <https://tmk.nytud.hu/>
- Toroczkai Zsuzsanna = Fehér Andrea (2019), Gróf Székely László önéletírása. Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Kolozsvár – Budapest.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>

Irodalom

- AntConc = Anthony, Laurence (2023), AntConc (Version 4.2.4) [Computer Software]. Waseda University, Tokyo. <https://www.laurenceanthony.net/software>.
- Beeching, Kate (2016), Pragmatic markers in British English. Meaning in social interaction. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1515/icame-2018-0010>
- Claridge, Claudia – Jonsson, Ewa – Kytö, Merja (2020), Entirely innocent: A historical sociopragmatic analysis of maximizers in the Old Bailey Corpus. *English Language and Linguistics* 24/4: 855–874. <https://doi.org/10.1017/S1360674319000388>
- Culpeper, Jonathan – Kytö, Merja (2010), Pragmatic markers. *Early Modern English dialogues: Spoken interaction as writing*. Cambridge University Press, Cambridge. 361–397. <https://doi.org/10.1017/s1360674312000214>
- Diskin-Holdaway, Chloé (2024), Integrating phonetics and discourse-pragmatic variation: the case of *just*. Keynote presentation: Changing Discourses – Aspects of Linguistic, Social and Discourse Variation (2024. június 14.).

- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3>
- Gugán Katalin (2020), Regiszterfüggő változatok a középmagyarban. (Kézirat.)
- Gugán Katalin (2021), A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne (szerk.) – Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. *Nyelvtudományi Értekezések* 169. Akadémiai Kiadó, Budapest. 129–153. <https://doi.org/10.1556/9789634546870>
- Gugán Katalin (2022), „Félő, az Isten is el ne hagyjon” – Pleonasztikus tagadás a középmagyarban. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 95–111.
- Halm Tamás (2020), *Szinte és majdnem*: diakrón formális szemantikai elemzés. In: Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba. 137–152.
- Halm, Tamás (2024), Why almost and almost are not even approximately the same: The diachronic semantics of approximatives in Hungarian. In: Boneh, Nora – Bar-Asher Siegal, Elitzur (eds), *Language change: Theoretical and empirical perspectives*. Springer, Cham.
- Huddleston, Rodney – Pullum, Geoffrey K. (2002), *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781316423530>
- Kuteva, Tania et al. (2019), *World lexicon of grammaticalization*. Second, extensively revised and updated edition. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316479704>
- Jin, Janwei – Koenig, Pierre (2019), Expletive negation in English, French and Mandarin: A semantic and language production model. In: Pinon, Christopher (ed.), *Empirical issues in syntax and semantics* 12: 157–186. http://www.cssp.cnrs.fr/eiss12/index_en.html
- Nouwen, Rick (2006), Remarks on the polar orientation of *almost*. *Linguistics in the Netherlands* 23: 162–173. <https://doi.org/10.1075/avt.23.17nou>
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- Overstreet, Maryann (2011), Vagueness and hedging. In: Andersen, Gisle – Aimer, Karin (eds), *Pragmatics of society*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston. 293–317. <https://doi.org/10.1515/9783110214420.293>
- Pichler, Heike (2010), Methods in discourse variation analysis: Reflections on the way forward. *Journal of Sociolinguistics* 14/5: 581–608.

- Pichler, Heike (2013), *The structure of discourse-pragmatic variation*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2010.00455.x>
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney – Leech, Geoffrey N. – Svartvik, Jan (1985), *A comprehensive grammar of the English language*. Longman, London.
- R = R Core Team (2021), *A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna. <https://www.R-project.org/>
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), *Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből*. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.), *Nyelvtechnológiai kutatások. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- Simonyi Zsigmond (1881), *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete*. MTA, Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1888, 1892), *A magyar határozószók I–II*. MTA, Budapest.
- Sauerland, Uli – Stateva, Penka (2007), *Scalar vs. epistemic vagueness: Evidence from approximators*. In: Gibson, Masayuki – Friedman, Tova (eds), *Proceedings of SALT 17*. Cornell University, Ithaca – N.Y. 228–245.
<https://doi.org/10.3765/salt.v17i0.3091>
- Taavitsainen, Irma (2018), *Historical corpus pragmatics*. In: Jucker, Andreas H. – Schneider, Klaus P. – Bublitz, Wolfram (eds), *Methods in pragmatics*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston. 527–553. <https://doi.org/10.1007/s41701-019-00054-z>
- Tagliamonte, Sali A. (2006), *Analysing sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tagliamonte, Sali A. (2012), *Variationist sociolinguistics: change, observation, interpretation*. Wiley – Blackwell, Oxford.
- Tagliamonte, Sali A. (2018), *Near done; awful stable; really changing*. The suffixless adverb in dialects of the UK. *Diachronica* 35/1: 107–143.
<https://doi.org/10.1075/dia.16027.tag>
- Tagliamonte, Sali A. – Roberts, Chris (2005), *So weird; so cool; so innovative: The use of intensifiers in the television series Friends*. *American Speech* 80/3: 280–300. <https://doi.org/10.1215/00031283-80-3-280>
- Varga Mónika (2022), „Alkalmas ideig gyötörte” – Pragmatikai markerek funkcióinak alakulásáról 16–18. századi regiszterekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9/1: 133–153. <https://doi.org/10.14232/jeny.2022.1.6>
- Ziegeler, Debra (2015), *Calamities and counterfactuals: A historical view of polarity reversal*. *Anglophonia. French Journal of English Linguistics* 19. <https://doi.org/10.4000/anglophonia.520>

Magyar artikulációs fonetikai kísérleti kutatások a kezdetektől napjainkig¹

Markó Alexandra,^{1,4} Grácz Tekla Etelka,^{2,3,4} Juhász Kornélia,^{2,3,4}
Deme Andrea^{3,4}

¹NBSZ Szakértői Intézet, ²HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont,
³Eötvös Loránd Tudományegyetem, ⁴MTA–HUN-REN NYTK Lendület
Neurofonetikai Kutatócsoport

The paper focuses on the history of Hungarian articulatory phonetic experiments, providing an overview of the major trends, technological background and main results. The 140-year history of articulatory experiments related to Hungarian is presented in three major periods. The boundaries of the periods are marked by significant milestones and/or several-year-long gaps due to the change of the historical-political background. The first period from 1887 until the end of World War II is the era of sporadic studies focusing on the speech sound inventories of several varieties. The second period during the era of the Hungarian People's Republic shows involvement of new instruments and a larger number of speakers. In the second part of this period the demand for exhaustive documentation of standard Hungarian is in the focus due to the new genre of atlas/album of speech sounds. The third period after the second millennium opened the floor for new research questions and paradigms via availability of modern equipment such as electromagnetic articulography, ultrasound tongue imaging or electroglottography.

Keywords: articulatory studies, history, palatography, labiography, cineradiography, ultrasound tongue imaging, electromagnetic articulometry

Kulcsszavak: artikulációs kutatások, történet, palatográfia, labiográfia, röntgenfilm, ultrahangos nyelvvizsgálat, elektromágneses artikulográfia

---

¹ A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja (Bolyai_918_23) (G. T. E.), az Innovációs és Technológiai Minisztérium UNKP-23-5 Új Nemzeti Kiválósági Programja (G. T. E.) és az EKÖP-24 Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programja (J. K.) a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap forrásából, illetve a TKA-DAAD 177375 számú ösztöndíja (D. A., J. K.), valamint az NKFIH FK 128814 számú pályázata támogatta.

1. Bevezetés

Ismereteink az artikulációs gesztusok működéséről nem pusztán a leíró fonetika számára nagy jelentőségűek, hanem a hangzó beszéd mögött rejlő kognitív mechanizmusok (beszédtervezés és -percepció), valamint a nyelvfüggő és univerzális hangstruktúrák (fonológia) megértése szempontjából is. Mindennek a tudásnak ugyancsak jelentősége van a nyelvelsajátítás – az anyanyelv (L1) és a második vagy többedik nyelv (L2, L3 stb.) esetében egyaránt –, illetve a beszédzavarok terápiájában (Kochetov 2020a).

A jelen tanulmány célja az, hogy vázlatos áttekintést adjon a magyar nyelvre vonatkozó kísérleti fonetikai kutatásokon belül az artikulációs vizsgálatok főbb korszakairól, az azokra jellemző kutatási kérdésekről és technikákról, valamint az eredményekről. Természetesen nincs mód arra, hogy e tanulmányban az artikulációs kísérletekről kimerítő áttekintést nyújtsunk, és részletesen kitérjünk az elmúlt évtizedek minden eseményére, így ismertetésünk bizonyos mértékig szubjektív, hiszen azokat a történeti-módszertani aspektusokat domborítja ki, amelyeket mi magunk jelentősnek tartunk a tudományterület hazai alakulásának szempontjából.

1.1. Az artikulációs vizsgálatok általános módszertani sajátosságai az akusztikai elemzések tükrében

Jóllehet a beszéd akusztikai kimenetét elemezve jelentős mennyiségű információ nyerhető az artikulációs gesztusokról, mégis igen gyakori, hogy az artikulációs és az akusztikai események között nem egy az egyhez a viszony, azaz több artikulációs gesztus együttesen hoz létre egy akusztikai jellemzőt (mint például a magánhangzók formánsfrekvencia-értékei esetében, ahol a legismertebb összefüggés az, hogy az F_2 értékére a nyelv vízszintes helyzete és az ajakműködés egyaránt hatással van). Ez a sajátosság korlátozhatja az egyébként nagyon hatékony és könnyen kivitelezhető akusztikai elemzések érvényességét (Kochetov 2020a).

A beszédprodukción vizsgáló kísérleti fonetikai kutatások között jelentős számú akusztikai vizsgálatot találunk, míg az artikulációval foglalkozó elemzések láthatóan kisebb hányadot képviselnek a nemzetközi szakirodalomban. Még nagyobb az arányeltolódás a hazai, illetőleg a magyar nyelvre vonatkozó kutatások terén az akusztikai vizsgálatok javára. Ennek a jelenségnek a hátterében többféle ok is áll. Az egyik az, hogy az artikulációval ellentétben az akusztikai jel könnyen megfigyelhető és elemezhető. Az artikulációs szervek gesztusainak elemzéséhez, vagyis például a hangszalagok, a nyelv, a lágyszájpad és az uvula működésének vizsgálatához speciális berendezésekre van szükség, mivel ezek a struktúrák a beszéd-

produkció során nem láthatók. Ugyanakkor az artikuláció vizsgálatában nemcsak az jelent nehézséget, hogy különleges műszerezettséget igényel, hanem az is, hogy a legtöbb artikulációra összpontosító mérési módszer valamilyen mértékben módosítja a beszédprodukción, ezáltal némiképp torzíthatja az eredményeket. Általánosan ismert és elfogadott például az a jelenség, hogy az elektromágneses artikulográfiában (EMA) a nyelvre rögzített szenzorok és az ajaknyíláson keresztül kivezetett kábelek befolyásolják a beszéd természetességét (lásd pl. Meenakshi et al. 2014). Ráadásul a legtöbb ilyen módszer különböző mértékű és jellegű kényelmetlenséget okoz a résztvevőknek: például a közvetett palatográfia esetén – lásd alább – a beszélőnek egy „műszájpaddás”-sal² a szájában kell beszédhangokat produkálnia (vö. pl. Balassa 1887, 1908). Az artikulációs vizsgálatok esetében a felvételek és az előkészületek általában viszonylag sok időt vesznek igénybe. Mindezen okokból fakadóan az artikulációs elemzések résztvevőinek toborzása és az adatgyűjtés nagyobb erőfeszítést igényel, mint az akusztikai vizsgálatok esetén. Az artikulációs módszerek némelyike ráadásul érzékeny a vizsgált szervek és szövetek minőségi és mennyiségi paramétereire is (lásd pl. Stone (2005) tanulmányát az ultrahangos nyelvvizsgálatról), így egyes beszélők esetében alig lehet a beszéd közbeni motoros működésekről értékes adatokat nyerni. A legtöbb műszerre pedig az is igaz, hogy csak az artikuláció egyes részfolyamatait teszik hozzáférhetővé, illetve csak az artikulációs szervek bizonyos részeinek mozgását detektálják. Végül azt is meg kell említenünk, hogy a korszerű artikulációs műszerek többségének a költségigénye jelentősebb, mint akár a legprofesszionálisabb akusztikai mérést lehetővé tevő technikáé, nemcsak azért, mert maguk az eszközök drágábbak, hanem azért is, mert a munkaigény is nagyobb: általában több kutató és/vagy jelentősebb technikai segítség szükséges a műszerek alkalmazásához és az adatok feldolgozásához, ennél fogva az elemzések és az eredmények kinyerése és értékelése is több időbe telik.³

² Tanulmányunkban a szájüregben a nyelv felett található (a szájüreg felső határát alkotó) beszédszervet az orvosi-anatómiai szaknyelvnek megfelelően *szájpadd*-nak, nem pedig *szájpaddás*-nak nevezzük (vö. Donáth 1983, Szentágothai – Réthelyi 2006), míg a palatográfia kapcsán a mesterségesen előállított „mérészközzre” az ezt alkalmazó szerzők által használt nevezéktant nem módosítva a *műszájpaddás* kifejezést alkalmazzuk.

³ Kutatói nézőpontból az sem mellékes, hogy míg a külföldi laboratóriumokban technikai személyzet áll a kutató rendelkezésére a kísérletek kivitelezésében és az adatok feldolgozásában, addig Magyarországon minden munkafázist a kutatók – csapatmunkában – végeznek el.

Habár a fonetika és a laboratóriumi fonológia területén elsősorban az akusztikai vizsgálatok a jellemzők, az artikulációs kutatások is hasonlóan hosszú múltra tekintenek vissza mind a nemzetközi tudományosságban, mind a magyar nyelvet mint kutatási témát tekintve. A fent említett nehézségek ellenére, valamint annak dacára, hogy az ország határain belül sokáig nem létezett fonetikai laboratórium,⁴ a magyar tudósok kezdettől fogva felismerték az artikulációs kísérletek tudományos értékét. A magyar nyelvészeti intézményekben ugyanakkor nem mindig álltak rendelkezésre a megfelelő eszközök, ezért a kutatók külföldön biztosított lehetőségek révén sajátították el, majd alkalmazták ezeket a módszereket a magyar beszéd tanulmányozására. Emellett számos kísérletet végeztek hazai, fiziológiai vizsgálatokkal foglalkozó kutatóközpontokban, valamint orvosi egyetemeken és klinikákon, szerte az országban. Továbbá, ahogyan azt Vértes O. András (1982: 284) is említette, a kutatók nemegyszer „saját műszerükkel” dolgoztak. A vizsgálatokat mindezen okok miatt általában csak egy vagy esetenként néhány magyar anyanyelvű beszélővel végezték el, és több esetben maguk a kutatók voltak a saját vizsgálataik alanyai.

A hazai artikulációs vizsgálatok korai időszakában a kísérletek elsősorban egyes (bizonyos esetekben izoláltan ejtett) beszédhangokra vagy beszédhangcsoportokra összpontosítottak, mivel kizárólag **statikus** módszerek álltak rendelkezésre e szegmentumok elemzésére, azaz olyan technikák, amelyek egy-egy pillanatnyi (rövid ideig fennálló) artikulációs konfigurációt tudtak rögzíteni (pl. palatográfia, labiográfia). Ezek az elemzések főként konkrét beszédhangok vagy egy adott beszédhangkategória kimerítő leírását, illetve a magyar nyelv egy adott változatára jellemző beszédhangkészlet dokumentálását célozták meg. Az artikulációs kutatások e korai szakaszában azonban már ismerték és elismerték a hangkörnyezetnek a különböző artikulációs paraméterekre gyakorolt hatását is (vö. pl. Gombocz 1908). Később, amint a **dinamikus**, vagyis a beszéd folyamatváltozásait is detektálni képes módszerek (pl. röntgenfilm) is hozzáférhetővé váltak, a figyelem egyre inkább az összefüggő beszéd elemzésére irányult. A közelmúltban, ahogyan a modern technikák egy része (pl. a nyelvult-rahang) egyre inkább elérhetővé vált a magyar laboratóriumokban, a kutatásban részt vevő anyanyelvi beszélők számának megnövekedését is tapasztalhattuk.

---

⁴ Létezett ugyan a Keleti Kereskedelmi Akadémiának egy ún. Fonetikai Laboratóriuma Pécssett Balassa József vezetésével 1913 és 1918 között (Gósy 2022), de Vértes O. András szerint itt „a fonográfon kívül talán csak pneumográffal végeztek kutatást” (1982: 284).

1.2. A magyar nyelvvel kapcsolatos artikulációs vizsgálatokra vonatkozó történeti források

A magyar fonetikai kutatások történeti szempontú feldolgozásának szakirodalmában a legismertebb Vértes O. András (1980) monográfiája, amely az újgrammatikusokig dolgozza fel a különféle szerzők hangtani leírásait, megjegyzéseit, azonban a jelen tanulmány szempontjából releváns korszakot már nem tárgyalja. A szerző *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól 1945-ig* (1982) című összefoglalása ugyanakkor a témánk szempontjából is szolgál hasznos információkkal. Hasonlóképpen említésre méltó, habár Vértesnél szűkebb intervallumot tárgyal Molnár József munkája (1978). Gósy Mária és Olaszy Gábor (1985) írása a hazai kísérleti fonetika kezdeteiről, valamint Gósy Mária több tanulmánya (pl. 2011, 2022, 2023) ugyancsak lényeges forrásként szolgál a tudományterület hazai fejlődését illetően, ahogyan egyébként néhány, egy-egy kísérletet bemutató publikáció is számot ad a történeti előzményekről (pl. Szende 1969, 1974b).

1.3. Egy lehetséges korszakolás

A magyar artikulációs fonetika közel 140 éves története korántsem folytonos. Habár bizonyos esetekben közvetlen kapcsolat fedezhető fel egyes kutatók és kutatások között, más időszakokban ezzel ellentétben inkább elszigetelt kutatások jellemzők, mintsem a tudományterület szerves fejlődése. Ez azzal is összefügg, hogy az artikulációs kísérleteket biztosító intézményi háttér sem volt folytonos és egységes, amit természetes módon befolyásol a tudománypolitika is, ez pedig közvetlenül ki van téve a történelem alakulásának (vö. pl. Glatz 2002). Az egyes korszakokra jellemző technikai és módszertani sajátosságok is eltérőek, hiszen ezek a technológiai fejlődéssel változtak. Idekapcsolhatjuk még a tudományetikai szempontokat, illetve ezek változását is: például a korábban igen népszerű röntgenográfia mint kísérleti eljárás a 20. század végétől teljesen eltűnt az artikulációs vizsgálatok köréből, mivel egészséges emberek esetében a sugárterhelés miatt indokolatlanul kockázatosnak tartották.

A magyarra vonatkozó kísérleti artikulációs fonetikai kutatások történetében mindezen megfontolások alapján a következő korszakokat határoztuk meg:

1. 1887–1945. A hazai artikulációs fonetikai kutatások történetének kezdetét az első e témában publikált tanulmány megjelenéséhez köthetjük (1887). E kezdeti korszak végét a második világháború lezárása jelöli ki, amely az államforma, és ezzel együtt a tudo-

- mánypolitikai berendezkedés megváltozását is magával vonta (lásd Vértes 1982 korszakolását is).
2. 1949–1995. Jelentős mérföldkő a hazai nyelvtudomány történetében a Nyelvtudományi Intézet 1949-es megalakulása, ahol ugyanabban az évben létrejött a fonetikai laboratórium is, Hegedűs Lajos vezetésével (Vértes 1959). Az ezt követő évtizedekben számottevő mennyiségű artikulációs kutatás zajlott az 1951-től a Magyar Tudományos Akadémiához tartozó intézetben, illetve több külföldön (is) tevékenykedő kutató ezzel az intézménnyel állt szoros kapcsolatban. E külföldi kutatóknak köszönhetően is érkeztek hazánkba új módszertanok és kutatási eredmények. A korszak végét az erre az időszakra igen jellemző fonetikai atlasz műfajába sorolható utolsó mű megjelenéséhez (Bolla 1995) kötjük.
  3. A 21. század első évtizedei. E napjainkig tartó időszak jellemzője az újfajta kérdésfelvetések és elemzések lehetősége a modern technológiának és a szabad információáramlásnak köszönhetően, a nemzetközi együttműködések újbóli felívelése, és az előzményekhez képest nagyobb résztvevőszámmal készülő vizsgálatok számának növekedése. Napjainkban egyre több hazai beszédlaboratóriumban és kutatóműhelyben dolgoznak artikulációs műszerekkel és/vagy az azokból származó adatokkal (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Miskolci Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) mind fonetikai alapkutatások végzésének, mind pedig alkalmazások fejlesztésének a céljával.

Tanulmányunk 2–4. fejezetében e korszakok szerinti bontásban mutatjuk be a legfontosabb kutatásokat.

2. Artikulációs vizsgálatok 1945-ig

A magyar nyelv tekintetében az első dokumentált artikulációs tanulmányok a 19. század végén láttak napvilágot. Elsőként Balassa József (1864–1945) végzett **palatográfiai** vizsgálatot a magyar beszédhangokról, saját kiejtése alapján, amelyet 1887-ben publikált magyar nyelven.

A palatográfia a nyelv és a szájpad érintkezésének vizsgálatára alkalmas technika, amely detektálhatóvá teszi a szájpadon az érintkező felület helyét és kiterjedését (bizonyos korlátok között) oly módon, hogy vala-

milyen (festék)anyag⁵ használata révén a nyelv a beszédhang ejtésekor nyomot hagy a szájpardon.⁶ Ezt a szájpadi képet rögzítették valamilyen módon, például lerajzolták vagy lefotózták. A korszakban még csak az ún. statikus palatográfia létezett,⁷ azaz egy konkrét artikulációs konfigurációt lehetett dokumentálni ezzel a módszerrel. Ebből adódóan ennek a technikának a használatakor vagy csak izolált beszédhangejtésre volt mód, vagy olyan kontextust alkalmaztak a kutatók, amelyről azt gondolták (a mai tudásunk szerint nem mindig helytállóan), hogy a környezetben lévő beszédhangok esetében nincs nyelv-szájpadi érintkezés.

Balassa (1887) az amerikai Norman W. Kingsley és a német Friedrich Techmer munkáira hivatkozva a Kingsley által alkalmazott ún. közvetett (indirekt) technikát követte, azaz műszájpadlást alkalmazott. Gipszmintát vett a saját szájpadjáról, majd ennek alapján elkészítette annak mását vulkanizált kaucsukból. Finom krétapor és alkohol elegyével kente be a műszájpadás homorú oldalát, amelyből az alkohol gyorsan elpárolgott, így a bevonat megszáradt. A szájba helyezett műszájpadlason a beszédhang kiejtése közben a nedves nyelv nyomot hagyott (az érintkezési felületről a krétapor a nyelvre került). A műszájpadás óvatos eltávolítását követően a lenyomati képet átmásolták papírra. Ezzel szemben Techmer ún. közvetlen, azaz direkt palatográfiát alkalmazott (Balassa szerint Techmer ezt „természetes mód”-nak nevezi, 1887: 134), ahol nem használtak műszájpadlást, hanem a befestett nyelv közvetlenül a beszélő szájpadján hagyott nyomot, és ezt rajzolták le.⁸

A jelenből visszatekintve Balassa eredményeire, az izoláltan ejtett magán- és a mássalhangzók esetében kapott lenyomatok egyaránt kétségeket ébresztenek az általa végzett kutatás megbízhatóságával kapcsolatban. A rajzok egy része irreálisan szimmetrikus nyelvérrintkezési területeket mutatott (vö. pl. Gombocz 1908), míg mások esetében semmilyen különbség nem volt az artikulációsan egyértelműen elkülönülő szegmentu-

---

⁵ Ennek ismertetésére itt nem térünk ki, de a különböző kutatásokban alkalmazott anyagok összetételéről, jellemzőiről részletesen tájékoztat Gósy (2023) tanulmánya.

⁶ A módszer „fordított” alkalmazása a lingvográfia, azaz amikor a szájpadot festik be, így az ejtés a nyelven hagy nyomot, s ennek alapján a szájpad-nyelv érintkezés helye és kiterjedése a nyelv felületén válik vizsgálhatóvá.

⁷ Ma már az elektropalatográfia módszerével a folyamatos beszéd is vizsgálható, ezt nevezzük dinamikus palatográfiának (részletesen lásd például Stone 2010), amely azonban a hazai tudományosságban mindeddig nem kapott szerepet.

⁸ Később a technikai lehetőségek fejlődésével a lenyomatot lefényképezték, lásd fotopalatográfia.

mok (pl. az /ε/ és az /e:/) között. Ennek következtében Techmer, bár Balassa ábráit közölte folyóiratában (Balassa 1889), megkérdőjelezte azok hitelességét. A kételyeiből fakadóan megismételte a megfigyeléseket egy másik magyar anyanyelvű férfi beszélővel, az ún. természetes (direkt) módszerrel (azaz műszájpadrólás nélkül), és Balassa eredményeitől eltérő eredményeket kapott, amelyeket aztán ő is publikált (Techmer 1889, idézi Gombocz 1908). Munkájának hiányosságai ellenére Balassa elkötelezett volt a kísérleti módszerek objektivitása mellett. A palatogramjai alapján például felülvizsgálta a magyar [ʒ] és [ʃ] artikulációs helyére vonatkozó korábbi állításait, és palatálisok helyett posztalveolárisokként pozicionálta őket. Balassa 1908-ban Gombocz Zoltán (1908) kritikájára válaszul közzétett tanulmányában elismerte, hogy 1887-es kísérletében a műszájpadrólás tulajdonságai befolyásolhatták az artikulációs gesztusokat, de hangsúlyozta, hogy az eltelt időben a tudományterület sokat fejlődött. Mindent egybevetve, Balassa úttörő szerepe a magyar artikulációs kutatások elindításában tagadhatatlan.

Ebben a korszakban a beszéd fiziológiájáról szóló, nemzetközileg a legnagyobb hatású tanulmány a Rousselot abbé által írt, kétkötetes *Principes de phonétique expérimentale* (1897–1901, 1901–1908) volt, amely több nyelv számos beszédhangjának különböző artikulációs gesztusait regisztrálta. Francia, portugál, orosz, angol, svéd stb. példák mellett a magyar [d] (1897–1901: 609), [l] (1897–1901: 611) és [k] (1901–1908: 652, 653) palatogramjait is bemutatta (lásd még Gósy – Olasz 1985, Gósy 2023).

A palatográfia az egész 20. században igen népszerű módszer volt a magyar beszédhangok artikulációjának elemzésére, amint azt Gósy (2023) részletesen dokumentálta. Balassa után (mint említettük) Gombocz Zoltán (1877–1935) publikálta a magyar beszédhangok palatogramjait 1908-ban, amelyek a saját ejtéséről készített felvételek voltak. Gombocz módszertani problémákat és hiányzó szegmentumokat fedezett fel Balassa (1887) munkájában, és ez arra ösztönözte, hogy más módszerekkel és anyaggal új vizsgálatot végezzen. Gombocz ugyancsak műszájpadrólást használt, de Balassáénál rövidebbet, amely nem akadályozta annyira a természetes artikulációt, mint elődje eszköze. Másrészt a beszédhangokat nem izoláltan, hanem szavakban ejtette ki. Meg kell jegyeznünk, hogy bár a kontextusban történő ejtés természetesebb lehet, a Gombocz által választott kontextusokra nem érvényes, hogy bizonyosan nyelv-szájpad kontaktus nélkül valósultak volna meg (vö. még Szende 1974b, Gósy – Olasz 1985). Ezen túlmenően Gombocz Ernst Alfred Meyerral a magyar magánhangzók nazalizálódásáról is tett néhány megfigyelést (Meyer – Gombocz 1909, idézi Vértes 1982).

Három évtizeddel később Csűry Bálint (1886–1941) a Gombocz által használt közvetett palatográfiai módszer alkalmazásával a Magyarországi északkeleti részből származó egyes nyelvjárási beszédhangokat elemzett (1936). Szintén a saját ejtését vizsgálta, és szó méretű kontextusban ejtette a beszédhangokat.

Az eddig említett palatográfiai vizsgálatok kvalitatív megközelítést alkalmaztak, azaz rajzokon dokumentálták a lenyomatokat, és ezek alapján tettek megállapításokat. Hegedűs Lajos (1908–1958) ezzel szemben kvantitatív módszert alkalmazott az érintkezési terület mérésére (1941–43). Hegedűs a kísérleteket 1939-ben Giulio Panconcelli-Calzia hamburgi Fonetikai Laboratóriumában végezte, és az általa kifejlesztett, geodéziai planiméteren alapuló módszertant használta a saját méréseihez (vö. Szende 1974b). Ehhez olyan műszájpaddást készített, amelynek felületébe egy mástól 10 mm-re kis lyukakat fűrt. Ezek a lyukak szolgáltak referenciapontokként a mérésekhez. Ennek alapján számszerű összehasonlításokat végzett beszédhangpárok (pl. zöngés és zöngétlen) és különböző fonetikai pozíciókban lévő (szókezdő vs. szó belseji) beszédhang-megvalósulások között.

Hegedűs emellett az artikulációs fonetika területén számos más kísérleti technikában is jártasságot szerzett. A magyar beszédhangokra vonatkozó **nazometriai** adatait 1931-ben publikálta. A felvételeket ún. kettős regisztrálással készítette, azaz egy-egy gumicsövet helyezett az orr-, illetve a szájnnyíláshoz, amelyek egy-egy membránhoz kapcsolódtak. A kiáramló levegő hatására a membrán rezgett, és ezt a rezgést a membránra csatlakoztatott vékony tú kormozott papírra karcolta. Az orrból kivezető csővön áthaladó levegő tehát a kimográf nevű eszköznek a révén megjeleníthetővé vált, és a rögzített rezgésből következtetni lehetett arra, hogy az egyes nazálisok kontextusában a magánhangzók nazalizációja megtörténik-e, illetve arra is, hogy ha van nazalizáció, az milyen mértékű. Bizonyos értelemben ezt tekinthetjük az első olyan, a magyar beszédre vonatkozó vizsgálatnak, amely szisztematikusan vizsgált meg egy koartikulációs jelenséget. Hegedűs a *manó, érvelem, hamvas, lankad, csonka, engem, lomb, angyal* szavak elemzése alapján arra következtetett, hogy 1. a nazálisok fizikailag hasonlóbba a magánhangzókhoz, mint a mássalhangzókhoz; 2. a nazális regresszív hatást gyakorol a megelőző magánhangzóra, azaz nazalizálja, ugyanakkor ha a nazálist zárhang követi, ez a hatás jóval gyengébb, vagy nincs is; 3. progresszív, tehát a nazálist követő magánhangzóra ható nazalizáló hatás is megfigyelhető; 4. bármelyik irányú nazalizálódás hatása gyenge, ezért a magánhangzók nem keltik az észlelés számára nazoorális hangzó benyomását. Az eredmények és következtetések e rő-

vid összegzése jól mutatja, hogy a korszakban viszonylag kevés nyelvi anyag alapján vontak le általános következtetéseket, és a kísérleti módszertan alkalmazása ellenére is jelentős mértékben támaszkodtak a kutatók a saját benyomásaikra (például az észlelésre vonatkozó állításokat nem alapozta meg percepciók tesztelés).

Habár a magánhangzók esetében az ajkak helyzetének vizuális (rajzokon való) ábrázolása már az 1900-as évek elejétől kezdve több forrásban is megjelent (pl. Balassa 1904, Bárczi 1928, vö. Gósy – Olaszky 1985), az első dokumentált kísérleti adatokat is Hegedűs Lajos tanulmányában (1931) találjuk. Ő frontális perspektívából készült **labiográfias** mozgóképes felvételtől kivágott képeket közölt, és bemutatta az ajaknyílás méretének mérését mind a vízszintes, mind a függőleges dimenzióban. A Hegedűs vizsgálatában használt beszédanyag szavakból állt, de méréseket csak a magánhangzókra végeztet. A szerző két egy szótagos szó (*és ott*) produkciójáról rögzített képsorozatokon az ajkartikuláció néhány dinamikus aspektusát is bemutatta.

Jelenlegi ismereteink szerint Bárczi Gusztáv (1890–1964) volt az első, aki 1928-ban **röntgensugárral** vizsgálta a magyar beszédhangokat (Vértes 1982). Őt követően Hegedűs Lajos 1936-ban nemcsak röntgenfelvételeket publikált, hanem a magánhangzó-produkció során a száj- és garatüreg térfogati adatait is bemutatta.

Bakó Elemér (1915–2000) háromféle technikával dokumentálta a saját idiolektusának magánhangzóit: röntgennel, (közvetett) palatográfiával és labiográfival (1941–43). Mivel Bakó ejtésében nazoorális magánhangzó-realizációk is szerepeltek, és a szerző az összes olyan magánhangzót dokumentálta, amelyet a saját idiolektusához tartozónak tekintett, ez a tanulmány egyedülálló módon nazoorális magánhangzókat is bemutatott, amelyek természetesen nem részei a sztenderd magyar magánhangzó-állománynak. A szerző a magánhangzókat a vizsgálati technikától függően szavakba ágyazva (mindig /l/ környezetében) és izoláltan is rögzítette. A palatogramokat és a röntgenrajzokat páronként vagy beszédhangcsoportonként mutatta be, ahol eltérő vonaltípusok különböztették meg a magánhangzókat (pl. orális vs. nazoorális; rövid vs. hosszú). Az elemzést vegyes módszerrel végezte: Bakó igen részletes kvalitatív leírást adott az artikulációs konfigurációkról és azok különbségeiről a párok tagjai között, és emellett a szájpad és a nyelvhat legmagasabb pontja közötti távolságot reprezentáló (röntgenfelvételtől származtatott) kvantitatív adatokat is közölt.

3. Artikulációs tanulmányok a 20. század második felében (1949–1995)

Az 1950-es évektől kezdve jelentős hatású megfigyelések történtek a magyar beszéd artikulációjára vonatkozóan a beszédlaboratóriumokban, mind külföldön (vendégkutatóként működő vagy emigrációban élő kutatók által végzett vizsgálatok alapján), mind Magyarországon.

Fónagy Iván (1920–2005) a legkülönbébb hazai és külföldi kutatóhelyeken és műszerekkel végzett artikulációs elemzéseket, amelyek jellemzően a hangsúly és az érzelmileg telített beszéd létrehozásával voltak kapcsolatosak. Az akusztikai regisztrátumokat hozzáillesztette az artikulációs eszközökkel nyert adatokhoz azért, hogy a beszéd e két dimenziója közötti relációkat feltárja, és nemegyszer percepciós kísérleteket is végzett. Az ő elemzéseire is jellemző, hogy néhány szónyi vagy rövid mondatnyi minta képezte a kísérletei anyagát, és felvételeit csak néhány beszélővel tudta rögzíteni, akik között gyakran ő maga is szerepelt. Fónagy törekedett az összefüggések feltárására és az elméletalkotásra, publikációiban a kísérletek leírása gyakran ehhez szolgált illusztrációul. Amint látni fogjuk, gondolatai bizonyos értelemben előfutárai voltak több később publikált elméletnek, magyarázó elvnek.

Fónagy vizsgálataiban gégemikrofont és pneumográfot, azaz légzés-mérőt (1954), valamint elektromiográfot, azaz az izomaktivitás mérésére szolgáló eszközt (1958) használt annak érdekében, hogy regisztrálja a hangsúly fiziológiai megvalósulásának hordozóit a gégeben és a belső bordaközi izmokban. Emellett az érzelelkifejező beszédben gégemozgásokat elemzett gégetükrözés és a gége függőleges keresztmetszetét elülső nézetből rögzítő röntgenfelvételek segítségével (1963). Fónagy megfigyelte a hangszalagok, az álhangszalagok és a Morgagni-féle tasak működését „normális”, „lágy, gyengéd”, „dühös” és „gyűlölködő” beszéd során. Fónagy Évával közösen manométer (nyomásmérő) segítségével a szájnyomás változását is elemezték rövid mondatok ejtése során (Fónagy – Fónagy 1969). Az artikulációs folyamatok lenyomatának, az ezzel egyidejűleg rögzített akusztikai képeknek, valamint az észlelési kísérletek eredményeinek komplex, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel végzett elemzése alapján Fónagy arra a következtetésre jutott, hogy több esetben az akusztikai és artikulációs regisztrátumok pozitív csúcsai, azaz az akusztikai kiemelés és a maximális artikulációs erőfeszítés helye nem egyezett meg, és ugyanazon a megszólaláson belül eltérő szótagokhoz illeszkedtek. Néhány ilyen esetben a hangsúly észlelése is csak kisebb mértékű egyezést mutatott a percepciós tesztek résztvevői között. Ezen el-
lentmondások alapján Fónagy (1958) egyes korábbi kutatók (a szerző Techmerre és Jespersenre utalt, pontos hivatkozás nélkül) nézeteihez ha-

sonlóan azt feltételezte, hogy a hallgatók a hangsúly detektálásában az artikulációs manőverek azonosítására támaszkodnak, amelyeket az észlelt beszédből következtetnek ki. Ez a feltételezés analóg a beszédészlelés motoros elméletével, amelyet néhány évtizeddel később Liberman és Mattingly (1985) javasolt. Fónagy megállapításai – ha nem is explicit módon – már felvetették a prozódiai erősítés gondolatát is, amely szerint a prozódiai szerkezet (pl. a prominenciajelölés, illetve a prozódiai egység más kitüntetett helyei, úgymint a határai) modulálja a szegmentumok fonetikai realizációját (Fónagy 1962). Ezt a koncepciót a 20. század utolsó évtizedeiben dolgozták ki (pl. de Jong 1995; Fougeron – Keating 1997).

A röntgenfilmes technológia az artikuláció elemzésének nagyon népszerű módszere volt ebben az időszakban. Lotz János (1913–1973) két magyar anyanyelvű beszélővel (egy nővel és egy férfival) készített röntgenfilmfelvételt 1960-ban New Yorkban (vö. Lotz 1966; Szende 1974a).⁹ A beszédanyag szavakból és mondatokból (többek között palindromokból) állt. Szende Tamás (1940–2015) a férfi beszélő röntgenfelvételeiről készített rajzokon végzett méréseket 14 évvel később (Szende 1974a). Mai kifejezéssel élve lokális hiperartikulációt (Lindblom 1990; de Jong 1995) dokumentált a szóhangsúlyos magánhangzók esetében a hangsúlytalanokhoz képest; a zöngétlen obstruensek esetében pedig feszebb artikulációs gesztusokat (nagyobb felületű nyelv-szájpadai érintkezést) írt le, mint ezek zöngés párjainál. Felvetette, hogy a nagyobb variabilitással ejtett beszédhangok jobban ki vannak téve a hangváltozási folyamatoknak.

Szende Tamás (1969) az ajakműködésre vonatkozóan is végzett kutatást, filmes technikával (kinolabiográfiával), egy színésznő ejtése alapján. Részletes számításai mellett a filmből „kifényképezett” fotókat is bemutatott, ezek minősége azonban több esetben kívánnivalót hagyott maga után. Az adataiból levont fontosabb következtetései, hogy a szóhangsúlyos (első) szótagban álló magánhangzók a hangsúlytalanokhoz képest nagyobb „viszonylagos labializáció jellemzi” (Szende 1969: 369), illetve a hosszú magánhangzók ejtése az ajakműködés tekintetében kevésbé változékony, mint a rövideké. Dokumentálta a szomszédos szótagbeli magánhangzók koartikulációs egymásra hatását. Gósy Mária 1976-os tanulmánya ugyancsak az ajakartikulációt vizsgálta, a Szende által alkalmazottól eltérő, de úgyszintén a kvalitatív és kvantitatív módszertant ötvözve.

Szende Tamás 1974-ben egy közvetlen palatográfiával készült vizsgálatot is publikált, amelyben négy beszélő ejtésében elemezte azokat a más-

⁹ Lotz röntgenfilmfelvételéből egy mutatványt (az *atya* szó kiejtését bemutató részletet) Molnár (1969) atlaszában láthatunk.

salhangzókat, „amelyeknek képzésében a levegőkiáramlást módosító elem a szájcsatorna dentialveoláris és postpalatális zónája közé esik” (Szende 1974b: 331), mindegyiket CV szótagokban, amelyekben a magánhangzók az /a: u i/ „sarkalatos” magánhangzók voltak. Szende a tanulmánya elején tudománytörténeti áttekintést is adott, elsősorban a palatogramok kvantitatív elemzésének módszertanára összpontosítva. A saját vizsgálati eredményeinek bemutatásában a kvalitatív leírás mellett az érintkezési felület méretét is számszerűsítette. A nyelv és a száypad teljes felületű érintkezését véve 100%-nak, ehhez arányította a különböző mássalhangzók ejtésekor a különféle kontextusokban mért érintkezési felületet, majd ezeknek az átlagát vette a mássalhangzók jellemzésére. Bár a leírás igen részletes, sajnálatos módon Szende ezen tanulmányának végén mindössze 22 palatogramot tett közzé. A mai ismereteink szerint ez a fonetikai szempontból módszertanilag legjobban megalapozott magyar nyelvű, (statikus) palatográfiával végzett kutatás (a magyarra vonatkozóan dinamikus módszertannal, azaz elektropalatográfiával végzett vizsgálatot nem ismerünk).

További kvantitatív röntgenfilmes vizsgálatokat végeztek Bolla Kálmán (1930–2021) és munkatársai az összes magyar magán- és mássalhangzóra vonatkozóan (pl. Bolla 1981b, c). Minden egyes beszédhangról öt képet transzformáltak a röntgenfilmekről számítógépre, majd a számítógépes rajzokat kvantitatív módszertannal elemezték. Bolla az említett tanulmányokban rajzokon mutatta be az egyes beszédhangok artikulációs konfigurációit, valamint az egyes konfigurációkban végzett hangtani mérések eredményeit táblázatokban összesítette. Ezek az adatok nemcsak a magyar beszédprodukciónak mechanizmusainak jobb megértését segítették, hanem később egy modern, artikulációs alapú beszéd szintetizátorhoz is felhasználhatók voltak (Bolla et al. 1986).

Látjuk, hogy ebben a korszakban több módszerrel készültek vizsgálatok. Az első korszakhoz képest a technológiai fejlődés a meglévő módszerek egy részének továbbfejlesztését eredményezte: például a palatográfiában használatossá vált a fotótechnika, egyre inkább általánossá váltak a kvantitatív mérési módszertanok, és az érdeklődés fokozatosan a technológiai alkalmazások felé fordult. A korszak jellemző műfaja lett a fonetikai atlasz, más néven hangatlasz vagy hangalbum, amelyben a szerzők átfogó áttekintést kívántak adni az egyes beszédhangok artikulációs és akusztikai jellemzőiről.

A műfaj hazai megjelenésének voltak nemzetközi előzményei és kortársai, például Wängler (1958) német, Straka (1965) francia, valamint Dvončová és munkatársai (1969) szlovák atlasza. A magyar beszédhangokat

bemutató atlaszok sorában az első Molnár József (1927–1987) munkája volt (1969), amelyet Bolla Kálmáné követett (előbb 1980-ban, majd 1995-ben).

Molnár atlasza egyetemi segédkönyvnek készült, mivel a felsőoktatásból „régóta hiányzott a magyar beszédhangok képzését sokoldalúan bemutató mű” (1969: 5). A kötet első részében a szerző rövid történeti áttekintést adott az artikuláció és az akusztikum vizsgálati módszereiről, ezt a beszédképző szervek bemutatása, majd a beszédhangok osztályozása követte. Külön fejezet szolt a fonetikus írásról (a Setälä-féle, a magyar egyezményes és a nemzetközi hangjelölési rendszerekről), majd a beszédhangok akusztikájáról. A következő rész a beszéd elemzésének módszertanát tárgyalta, végül kitért a szintézisre mint közvetett elemzési módra. Ezt követte a beszédhangok bemutatása ún. táblákon. Minden egyes magánhangzóhoz tartozott egy-egy tábla, ugyanakkor a mássalhangzók esetében a szerző érthetetlen módon összevonta a zöngétlen és a zöngés párokat egy-egy táblán. A táblákon megtaláljuk a) az ajakműködést filmfelvételen, fotókon és a fotókról készült rajzokon, mindegyiken szemből és oldalnézetből; b) a fotopalatogramot és ennek átrajzolt, grafikus megjelenítését; c) a röntgenfelvételt oldalnézetből és ennek grafikus sémáját; d) a beszédhangról készült hangszíneképet (a zöngésségi párok esetében vagy az egyikről, vagy a másíkról); végül e) a szerző által írt rövid szöveges magyarázatot a beszédhang ejtéséről.

Bolla Kálmán *Magyar hangalbum*-a 1980-ban jelent meg, a *Magyar Fonetikai Füzetek* 6. köteteként. Több, előzménynek tekinthető kísérletről beszámolnak a sorozat korábbi számaiban megjelent munkák (pl. Bolla 1978a, b). Az album bevezető része módszertani magyarázatokat ad a táblók értelmezéséhez, magyar és angol nyelven. A táblók itt is bemutatnak fotoröntgenogramot és ennek a rajzolt sémáját, de itt dinamikus módszerű, azaz röntgenfilmes regisztrátumokat is látunk: öt képet, amelyek a képzési időtartam elején, annak negyedénél, felénél, háromnegyedénél és a végén készültek. Az ajakműködésről szintén készült fotolabiodram és film is, az utóbbiból a röntgennel azonos módon a képzési időtartam kijelölt pontjairól vett képek láthatók – Molnár atlaszához hasonlóan itt is mindegyik elő- és oldalnézetből. A fotopalatogram mellett itt fotolingvogramot is látunk; az akusztikai regisztrátumok között pedig a hangszínekép mellett amplitúdómetszet és többféle oscillogram is szerepel. Az egyes beszédhangokról készült hangtáblókat kiegészítik még további táblók is, amelyek több beszédhang összehasonlítását is lehetővé teszik, és amelyek például a hosszú mássalhangzók oscillogramját, hangszíneképet és amplitúdómetszetét mutatják.

Bolla és munkatársai nemcsak a magyar, hanem több más nyelv hangkészletét is dokumentálták fonetikai atlaszokban, így az oroszét (Bolla 1981a), az amerikai angolét (Bolla 1981d), a finnét (Bolla 1985), a németét (Bolla – Valaczkai 1986) és a lengyelét (Bolla – Földi 1987) is. Ezek az atlaszok a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumában rögzített artikulációs és akusztikai technikával nyert képek, ábrák alapján készültek, míg a röntgenfelvételeket orvosi egyetemek radiológiai klinikáin vették fel.

Végül azt is meg kell említeni, hogy ebben az időszakban nemcsak a normatív artikulációt, hanem a beszédhanghibákat is elemezték artikulációs módszerekkel. Gósy Mária 1982-ben publikált néhány palato- és lingvogramot, valamint labiogramot különböző, a normatívtól eltérően ejtett szibilánsokról, amelyeket fiatal, magyar anyanyelvű, női beszélőkkel rögzített. (Bár a normatív kiejtés képeit nem mutatta be összehasonlítás céljából, ilyen kontrollfelvételeket találhatunk a fent említett atlaszokban, illetve a szerzőnek egy nemrég megjelent tanulmányában, vö. Gósy 2023). Ismereteink szerint ezek az első artikulációs esettanulmányok a magyar beszédhangok nem normatív ejtésű változatairól.

Az 1980-as évekbeli kísérleteket követően (tudomásunk szerint) a magyar beszélők artikulációját sokáig nem kutatták, bár 1995-ben Bolla Kálmán még publikálta kutatásai összegzéseként a *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei* című munkáját. Ez a kötet a címmel ellentétben sokkal több, mint pusztán atlasz: a kiadvány magában foglalja a szerzőnek a magyar beszéd szegmentális szerkezetével kapcsolatos kutatásainak összegzését, valamint átfogó leírást nyújt a szegmentális szerkezetéről, beleértve például a hangstatisztikát vagy a fonológiát is. Bolla Kálmán ezt a művet egyetemi tankönyvnek is szánta, és az ELTE magyar szakának fonetika kurzusain egy ideig alkalmazták is ilyen minőségben.

4. Artikulációs tanulmányok a magyar beszédéről a 21. század első évtizedeiben

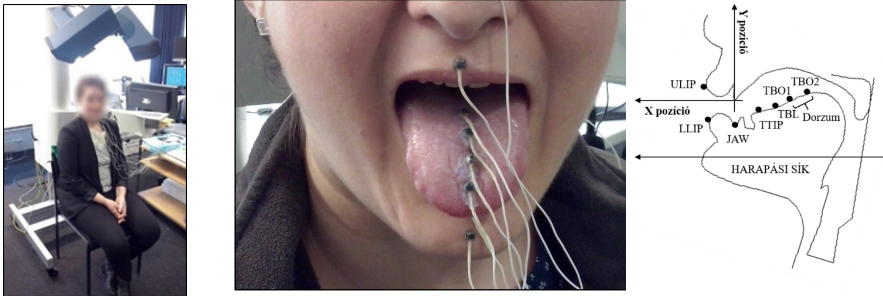
A 2000-es évek elején Magyarországon nem álltak rendelkezésre modern digitális berendezések, ezért a magyar nyelvre vonatkozó vizsgálatokat külföldi laboratóriumokban és csak szórványosan végeztek. Ezek az újabb kutatások már nem egyes beszédhangcsoportok jellemzésére törekedtek, hanem különböző konkrét tudományos kérdésekre összpontosítottak, kvantitatív megközelítést és korszerű számítástechnikai háttérrel alkalmazva. A 2010-es évek második felében itthon is elérhetővé váltak az artikuláció vizsgálatára szolgáló modern technikák, és ennek köszönhetően az újabb kísérletekben a kísérleti résztvevők száma általában nagyobb.

A nemzetközi trendekhez (vö. Kochetov 2020a, b) hasonlóan az utóbbi évtizedekben megnőtt az elektromágneses artikulográfiával (EMA) készült vizsgálatok száma a magyarra vonatkozóan is, amely a leggyakrabban alkalmazott technikává vált. Az artikulációs kutatások módszertanának népszerűségi listáján a második helyet a nyelvultrahang (ultrasound tongue imaging: UTI, magyarul jellemzően UH) foglalja el. A harmadik helyen nemzetközi viszonylatban az elektropalatográfia áll, amelyet – vélhetően amiatt, hogy a módszer a kísérlet minden adatközlője számára saját műszájpaplás előállítását igényli – Magyarországon nem használnak. Az említett módszerek a szájüregi képzőszervek artikulációs részvételének dokumentálására szolgálnak. A hangszalagok működésének vizsgálatára itthon a leggyakrabban laringográfot vagy elektrolottográfot (EGG) alkalmaznak. A korábban népszerű módszerek közül értelemszerűen visszaszorult a röntgen alkalmazása (egyrészt etikai megfontolások, másrészt a módszer sajátos technológiai háttere miatt, vö. Kochetov 2020a), a labiográfia szerepét pedig részben az EMA (az ajkakra illesztett szenzorok), részben a videótechnika és az MRI vette át a nemzetközi tudományosságban. Mielőtt rátérnénk a magyar nyelvre vonatkozó vizsgálatok ismertetésére, röviden bemutatjuk azt a három újabb artikulációs módszert, amely az elmúlt 20 évben a magyar beszéd produkciójának kutatásában használatos volt.

4.1. Új artikulációs technikák a magyar beszéd vizsgálatában

4.1.1. Elektromágneses artikulográfia (EMA)

Az elektromágneses artikulográfia egy kisméretű érzékelőket (szenzorokat) használó technika. A szenzorok az adatközlő beszédképző szerveire vannak erősítve, és ezek helyzetét követni lehet az elektromágneses térben. Az EMA az elektromágneses indukció elvén működik: a beszélő feje felett lévő adótekercesek (a látható fény hullámhosszánál nagyobb, az egészségre nem ártalmas) oszcilláló elektromos és mágneses teret, azaz elektromágneses sugárzást keltenek, amelynek segítségével a beszélő artikulációs szerveire rögzített érzékelők (tekercesek) helyzete követhetővé válik (1. ábra). Több gyártó műszerei ismertek a piacon, az eddigi magyar vonatkozású kísérletekhez a Carstens cég által forgalmazott eszközt használták a kutatók.

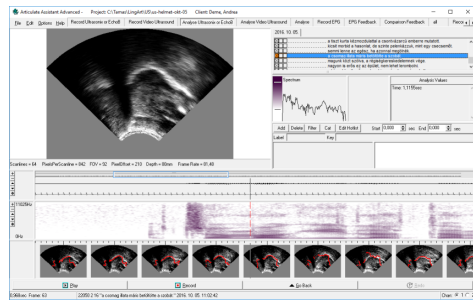
1. ábra: A Carstens Medizinelektronik GmbH 16 csatornás AG501 típusú elektromágneses artikulográfja és a beszélő elhelyezkedése felvétel közben (balra), a rögzített szenzorok egy lehetséges elhelyezkedése (középen), valamint a képzőszervek és a szenzorpozíciók sematikus rajza oldalnézeti keresztmetszetben (jobbra) (ULIP = *upper lip* 'felső ajak', LLIP = *lower lip* 'alsó ajak', JAW = áll, TTIP = *tongue tip* 'nyelvhegy', TBL = *tongue blade* 'nyelvpárkány', TBO1/2 = *tongue body 1/2* 'nyelvtest 1/2') (Deme et al. 2019c: 212, Markó et al. 2017: 69)

Az EMA számos előnye (pl. több beszéd szerv együttes működésének megfigyelhetősége; kitűnő idő- és térbeli felbontás és alacsony mérési hibahatár) ellenére, mint minden artikulációs mérőeszköz, hátrányokkal is rendelkezik: a nyelv helyzetéről, illetve a nyelvfelszín kontúrjáról ugyanis nem tud teljes képet adni. Ennek egyfelől az az oka, hogy az EMA pontszerű méréseket végez, ezért a pontok közti nyelvfelszínről nem ad információkat, másrészt a nyelv alakjáról és helyzetéről kinyerhető adatok korlátozottak, hiszen a legtöbb beszélő esetében csak a nyelv hát elülső-középső részéig helyezhetők szenzorok a nyelvre.

4.1.2. Nyelvultrahang

Az ultrahang olyan képalkotó technika, amely ultramagas frekvenciájú hanghullámot bocsát ki. Ez a hanghullám áthalad a szöveten és visszaverődik annak felületéről (Stone 2005). Az áll alatt elhelyezkedő ultrahangos jelátalakító így készít képet a nyelvről. A kétdimenziós nyelvultrahang (amelyet a magyar beszéd vizsgálatára eddig használtak) a nyelv szagittális középvonalának mozgását rögzíti. Az ultrahangfejnek az áll alatt történő pozicionálására sisak használatos (erre látható példa a 2. ábra bal oldalán). Az ultrahangfelvétellel egyidejűleg a beszédet általában a sisakra csíptetett mikrofonnal veszik fel. A videó és hang szinkronizált felvé-

telét, a felvételek megjelenítését és az elemzést valamilyen szoftver teszi lehetővé, illetve támogatja. A 2. ábra jobb oldalán erre látunk példát: az Articulate Assistant Advanced (AAA) szoftver bizonyos ablakaiban egyszerűen látszik az ultrahangkép, a beszéd hullámformája, FFT-spektruma és spektrogramja. Emellett az AAA szoftver az ábra alján látható módon automatikus nyelvkontúrvonalra is alkalmas.

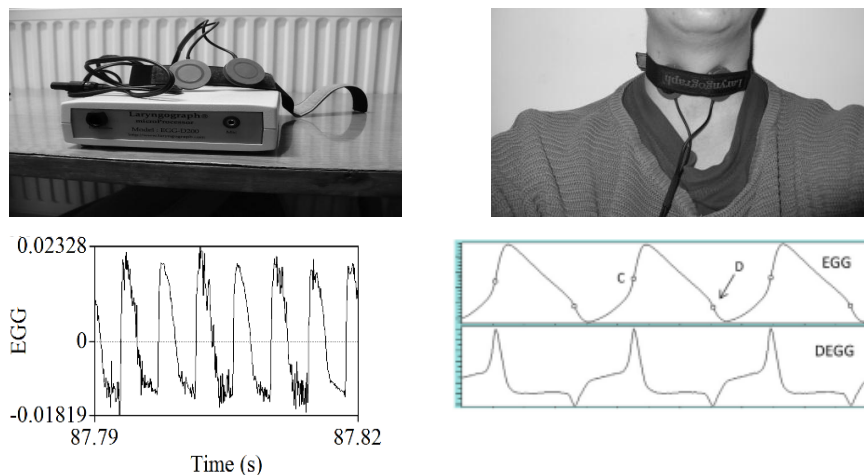
2. ábra: Az ultrahangfejet rögzítő sisak (bal oldalon, az Articulate Instruments Ltd. terméke) és az Articulate Assistant Advanced (AAA) szoftver képernyőképe (jobb oldalon) (Csapó et al. 2017a: 343, Csapó – Xu 2020: 3735)

Az ultrahang előnye az, hogy nemcsak a nyelv néhány meghatározott pontjáról, hanem a teljes nyelvfelszín működéséről képet ad. Egyszerűen használható, elérhető árú, valamint nagy felbontású (akár 800×600 pixel) és nagy sebességű (akár 100 képkocka/s) felvétel készíthető a segítségével (Csapó et al. 2017b). Ezzel szemben hátránya az, hogy kizárólag egyetlen beszédszerv, a nyelv mozgását teszi megfigyelhetővé, és meglehetősen érzékeny a beszélő szöveteinek állapotára (pl. zsírosság, hidratáltság), továbbá bizonyos mértékben a testméretekre is (mert a nagyobb üregekben kevésbé ad jó képet, mint a kisebbekben) (vö. pl. Stone 2005; Csapó et al. 2017a).

4.1.3. Elektrolottográfia vagy laringográfia

Az elektrolottográf (EGG) a hangszalagműködés vizsgálatára alkalmas eszköz (3. ábra balra fent). Az EGG két elektródája a kísérleti résztvevő pajzsporcának két oldalához van rögzítve (3. ábra jobbra fent). Az elektródák kis mennyiségű elektromos áramot vezetnek át a szöveteken: a hangszalagok záródási szakaszai megkönnyítik az áram áthaladását, míg a nyitási periódusok akadályozzák. Ennek alapján az EGG meglehetősen pontos

és nagy időbeli felbontású információt nyújt a hangszalagok egymáshoz viszonyított pozíciójáról. A 3. ábra bal alsó paneljén látható egy valós EGG-regisztrátum: a jel csúcsai a hangszalagok zárt, a völgyek a hangszalagok nyílt helyzetére utalnak. Az EGG-vel kapott adatok rendszerint utófeldolgozáson mennek keresztül, és célszoftverek segítségével elemzik őket. A 3. ábra jobb alsó panelje egy elemzési lehetőségre mutat példát: a nyers EGG-jel deriváltja (DEGG) a nyitási sebességsúcsokat reprezentálja, a DEEG pozitív csúcsai alapján határozható meg a hangszalagok összezáródásának a pillanata (ezt az ábrán látható EGG-jelen a C betűvel jelölt karika mutatja), a negatív csúcsok alapján pedig a hangszalagok szétnyílásának pillanata (az ábrán a D betűvel jelölt karika). Ezek alapján kiszámítható a glottális ciklus teljes időtartama, valamint a ciklus nyitott és zárt fázisának az aránya a teljes időtartamhoz képest (open quotient, OQ, illetve closed/contact quotient, CQ), továbbá egyéb mérőszámok is. Például a zártsági hányados (CQ) kisebb, ha levegős/leheletes a zöngképzés, mivel ilyenkor kisebb mértékű a hangszalagok érintkezése (Kochetov 2020b).

3. ábra: Az EGG (Laryngograph Ltd.) és használata: a készülék és a hozzá kapcsolódó elektródák (balra fent), az elektródák a nyakra rögzítve a pajzsporc magasságában (jobbra fent), illetve az EGG által rögzített valódi hullámforma (balra lent), valamint a nyers EGG-jel (C = a hangszalagok záródási pontja, D = a hangszalagok nyitódási pontja) és a deriváltja (DEGG) (jobbra lent) (Markó 2017: 70, Awan – Awan 2013: 436, Fig. 2.)

4.2. Külföldi laboratóriumokban végzett kutatások

A 20. század végétől a korszerű műszerek elterjedése új kérdések megválaszolását tette lehetővé. Ebben az időszakban ívelt fel a laboratóriumi fonológia is, az az irányzat, amely a fonológiai elmélet és a tudományos kísérleti megközelítés közötti kapcsolatot hangsúlyozza, a beszéd kognitív és fiziológiai aspektusai közötti kapcsolat megismerését célozza. Ebbe a trendbe illeszkedik Stefan Beňuš és Adamantios I. Gafos (2007) kísérlete, amelyet a Haskins Laboratóriumban elektromágneses artikulográf és nyelvultrahang segítségével rögzítettek, és amelyben a magyar nyelv egy sajátos jelenségét, a magánhangzó-harmóniát tanulmányozták. A vizsgálat arra a kérdésre irányult, hogy miből fakad az áttetsző magánhangzók, azaz az /i i: ε e:/ kettős (hol harmonikus, hol antiharmonikus) viselkedése. Feltevésük szerint a fonológiai kettősség eltérő artikulációs mintázatokra (tehát ugyanazon magánhangzónak a kétféle esetben tapasztalható eltérő ejtésére) vezethető vissza. A kutatásban három anyanyelvi beszélő vett részt, mindhármukkal készült EMA-felvétel, és az egyikükkel nyelvultrahangfelvétel is. A kutatási anyagban kétféle célszóstruktúra szerepelt, mindkét esetben hordozó mondatokba ágyazva. Az egyik esetben a célmagánhangzó két szótagos tövek második szótagjában állt, és egy szótagos (kéttalakú) toldalék követte, pl. *bili-vel* és *buli-val*. Tekintettel arra, hogy ebben az anyagban a célmagánhangzók vagy csak elülső, vagy csak hátulsó magánhangzók között álltak, mint az várható is volt, a célmagánhangzó ejtése közben a nyelv helyzete a hangkörnyezet függvényében eltért: az elülső magánhangzók között a célmagánhangzóban mért nyelvhelyzet előrébb volt detektálható a szájüregben, mint a hátul képzett magánhangzók között. A másik kísérleti anyagban a célszavak egy szótagosak voltak, és nem követte őket toldalék. A szerzők – ahogyan írják – megkíséreltek egymáshoz a lehető leghasonlóbb szópárokat összeállítani, amelyek lehetőleg csak az illeszkedésben való részvételüket tekintve (harmonikus vagy antiharmonikus) térnek el, ez azonban láthatóan nem teljesült maradéktalanul (a H és az AH az indexben a töveknek az idézett szerzők szerinti harmonikus vagy antiharmonikus viselkedésére utal): *vív_{AH} – ív_H*, *hid_{AH} – íz_H*, *ír_{AH} – hír_H*, *víg_{AH} – míg_H*, *síp_{AH} – cím_H*, *nyit_{AH} – hisz_H*, *cél_{AH} – szél_H*, *héj_{AH} – éj_H*. A vizsgálat eredményei összefüggést mutattak a magánhangzó-harmónia és az áttetsző magánhangzók artikulációs jellemzői között, mivel a nyelv a nem harmonikus tövek áttetsző magánhangzójának kiejtése során valamivel hátulsóbb pozíciót vett fel, mint amelyet ugyanezen magánhangzók ejtésékor, de a harmonikusan toldalékolódó tövek esetében megfigyeltek. Beňuš és Gafos (2007) ezt azzal magyarázta, hogy a toldalékoló alakokban és ezen keresztül áttételesen a toldalékolat-

lanokban is az esetlegesen köztes mássalhangzókon is átható magánhangzók közötti visszafelé ható koartikuláció, azaz a követő magánhangzó elülső vagy hátulsó volta van hatással az áttetsző magánhangzó ejtése közben a nyelv helyzetére. A követő magánhangzó elölsége esetén az áttetsző magánhangzó ejtésekor a nyelv előrébb van a szájüregben, mint akkor, ha a követő magánhangzó hátulsó. Az antiharmonikus tövek a többalakú toldalékok közül azonban csak nem elülső magánhangzót tartalmazó toldalékkal fordulnak elő, ami koartikulációsán hat a tőmagánhangzóra. A szerzők érvelése szerint ezt a hatást örökli a toldalékolatlan alak is, és a beszélők ezt a mintázatot sajátítják el. A szerzők ezt a konklúziójukat a lexikális tárolás exempláralapú modelljeivel hozzák összefüggésbe: a magyar beszélők azért tárolnak és reprodukálnak finom fonetikai különbségeket a harmonikusan és antiharmonikusan toldalékolódó tövekben megjelenő, fonológiai azonos magánhangzók között, mert az exemplárok (példányok) alapján tárolják a koartikulációs jellemzőket is, amelyek a különféle alakokban jelentkeznek.

Később Blaho Szilvia és Szeredi Dániel (2013) akusztikai mérések alapján megkérdőjelezte Beňuš és Gafos (2007) eredményeinek helytállóságát, mivel Blaho és Szeredi az akusztikai adatokban nem talált különbséget ugyanazon magánhangzó két változata között. Következésképpen további kutatásokra volt szükség annak megválaszolásához, hogy a fonetikai jellemzők magyarázzák-e ezeknek a magánhangzóknak a morfológiai viselkedését (lásd alább).

Mády Katalin (2008) elektromágneses artikulográfiával vizsgálta a magyar magánhangzókat két beszélő „normál” és „gyors” beszédében a berlini Zentrum für Allgemeine Sprachwissenschaft beszédkutató laboratóriumában. A kutatás célja annak kimutatása volt, hogy az artikulációs jellemzők (nyelvhelyzet és állkapocsnyitás) megkülönböztetik-e a fonológiai rövid és hosszú magánhangzókat, amelyeket két különböző beszédsebességgel (normál és gyors beszéd) ejtünk ki. A szerző feltételezése az volt, hogy a gyorsabb beszédtempó célalulmúlást és rövidülést eredményez. Mády a rövid magánhangzók kiejtésében erősebb koartikulációs hatásról számolt be a hosszú magánhangzókhoz képest. A felső nyelvállású hangzók esetén kis mértékű artikulációs különbséget dokumentált; a kerekített középső nyelvállású magánhangzók esetében a nyelvállások általában eltértek, az ajakműködés aktívabb volt a hosszú hangzó ejtésekor. Az /ɛ/ és az /e:/ között a függőleges nyelvállás tekintetében egyértelmű különbség mutatkozott. Az /ɒ/ és /a:/ viszonylatában a nyelvállásfok azonos volt; az /ɒ/ esetében az ajakműködés intenzívebb, az állkapocs nyitásszöge pedig zártabb volt.

A magyar magánhangzókval kapcsolatban néhány további vizsgálatot is végeztek elektromágneses artikulográfiával a Kölni Egyetemen. Deme Andrea és munkatársai (2016) egy magyar szoprán énekesnő által magas alapfrekvencián (f_0) énekelt magánhangzók produkcióját vizsgálták. A kutatás középpontjában a nyelv és az állkapocs működése állt az összes standard magyar magánhangzó kiejtése közben. A kutatást korábbi (elsősorban akusztikai és perceptuális vizsgálatok során kapott) eredmények inspirálták, amelyek azt mutatták, hogy a magánhangzók énekléskor magas alapfrekvencián eltérnek a normál beszédbeli megvalósulásuktól. Az EMA-elemzés eredményei szerint az énekes szisztematikusan változtatta a nyelv és az állkapocs helyzetét (növelte az állkapocs nyitási szögét, és lejjebb engedte a nyelvet), ahogy az éneklés alapfrekvenciája elérte, majd meghaladta a normál beszédben kiejtett magánhangzók első formánsának frekvenciaértékét (F_1). A nyelv hátsó részének lesüllyedése azonban már e kritikus frekvenciák alatt is megfigyelhető volt.

Egy későbbi tanulmányban (Deme et al. 2017) a szerzők három magyar és három német szoprán énekesnő által magas alapfrekvencián kiejtett magánhangzókat elemeztek annak érdekében, hogy választ adjanak arra a kérdésre, hogy a fent leírt tendenciák függnek-e a nyelv magánhangzóképzésének sajátosságaitól. Az adatok azt mutatták, hogy a nyelv függőleges helyzete és az állkapocs nyitottsága szisztematikusan megváltozott, az ajkak pedig nyíltabbá váltak, ahogy az f_0 elérte, majd meghaladta a magánhangzók beszédbeli F_1 -értékét. Emellett szignifikáns egyéni különbségeket mutattak ki a kutatók a magyar és a német résztvevők között abban a tekintetben, hogy milyen mértékben tartották meg a magánhangzók artikulációs differenciáltságát magas alapfrekvenciákon. A szerzők nem találtak arra utaló evidenciát, hogy a női szoprán operaéneklésben alkalmazott artikulációs stratégiák függnének az énekesnő anyanyelvétől, de ebben a vizsgálatban a két vizsgált nyelv magánhangzórendszere csak kisebb különbségeket mutatott.

4.3. Hazai kutatások

2016-tól kezdődően pályázati forrásból¹⁰ lehetőség nyílt arra, hogy itthon is elérhetővé váljanak bizonyos korszerű, dinamikus artikulációs vizsgálatokra is módot adó eszközök. Az ezekkel végzett kutatások egy része módszertani-feltáró jellegű volt (ezek többségét nem publikálták, de lásd pl. Csapó – Xu 2020, Csapó et al. 2021), mások egy-egy olyan fonológiai

¹⁰ A Magyar Tudományos Akadémia által támogatott pályázatnak köszönhetően 2016 és 2021 között működött az MTA–ELTE Lendület Lingvális Artikuláció

vagy fonetikai jelenségre összpontosítottak, amely a nemzetközi tudományosságban nagy figyelmet kap(ott), a magyarra vonatkozóan azonban nem álltak rendelkezésre azzal kapcsolatos adatok – vagy ha igen, ezek helytálló volta megkérdőjelezhető volt.

A kutatások a folyamatos magyar beszéd olyan jelenségeire összpontosítottak (a teljesség igénye nélkül), mint például a szingleton, a gemináta és a degeminált mássalhangzók artikulációs időzítése (EMA: Deme et al. 2019a); a gemináta és szingleton zár- és réshangok artikulációs eltérései a nyelvhelyzet tekintetében (UH: Percival et al. 2020b; illetve UH és EGG: Percival et al. 2020a); a zöngétlen szibilánsok artikulációs mintázatának longitudinális változása gyermekeknél (UH: Grácz et al. 2021a); a prominencia hatása a magánhangzó-megvalósulásokra (EMA: Markó et al. 2019a). Az artikulációs (UH) adatok alapján beszédtechnológiai alkalmazások kifejlesztésére is végeztek kísérleteket (pl. Csapó et al. 2020).

Az artikulációs vizsgálati technikák magyarországi elérhetősége lehetővé tette nagyobb számú anyanyelvi beszélő produkciójának elemzését, így Beňuš és Gafos (2007) korábbi állításait az áttetsző magánhangzók artikulációs megvalósulásáról megbízhatóbb adathalmazon lehetett újra tesztelni, immár tizenkét beszélővel, EMA használatával. Mivel (mint láttuk) Beňuš és Gafos kísérleti anyagában a célmagánhangzókat körülvevő mássalhangzók egy része képzéshelyét tekintve eltért, ami valószínűleg befolyásolta az adatokat, ezért az újbóli vizsgálat (Markó et al. 2019b) két homofon, elülsőként (harmonikusan) és hátulsóként (antiharmonikusan) is toldalékolódó tő (*nyír*: *nyírek*_{főnév} vs. *nyírok*_{ige}; valamint *szív*: *szívek*_{főnév} vs. *szívek*_{ige}) magánhangzóit elemezte elektromágneses artikulográfiával. A vizsgálat hipotézise Beňuš és Gafos állítása alapján az volt, hogy a beszélők az /i:/ magánhangzót a hátulsóként toldalékolódó tőben toldalék jelenléte nélkül is hátrébb húzott nyelvhelyzettel ejtik, mint az elülsőként toldalékolódó tőben. A célszavak elemzése két kondícióban történt: a) izoláltan (ahol sem toldalék, sem hordozó mondat nem szerepelt) és b) hordozó mondatokban (koartikulációnak kitett helyzet), ahol a célszó a mondat elején állt, és olyan szó követte, amely (i) csak elülső magánhangzókat (*éppen*) vagy (ii) csak hátulsó magánhangzókat (*ugyan*) tartalmazott. Az eredmények azt mutatták, hogy sem a szenzorok vízszintes helyzete, sem a második formáns (F₂) frekvenciaértékei nem tértek el a

---

Kutatócsoport, amelynek elsődleges célja volt a magyar beszédben a koartikuláció vizsgálata. E pályázat keretében került sor elektromágneses artikulográf, nyelvultrahang és elektrolottográf beszerzésére.

tő harmonikusságának függvényében sem az izolált, sem a koartikulációknak kitett helyzetben. Ezek az eredmények óvatosságra intenek a Beňuš és Gafos (2007) által megfogalmazott következtetések értelmezését tekintve. A tizenkét beszélővel rögzített, kontrollált anyagból származó adatok alapján ésszerűnek tűnik az a feltételezés, hogy a szubfonemikus különbségek (ha egyáltalán léteznek) nem vezethetők vissza a (különböző) nyelvhelyzetekre (vagy a magánhangzók eltérő akusztikai megvalósulására, lásd még Blaho – Szeredi 2013) az elülsőként (harmonikusan) és hátulsóként (antiharmonikusan) toldalékolódó tövekbeli áttetsző magánhangzók esetében.

Egy másik EMA-vizsgálat a prozódiai erősítés esetleges hatására irányult, ugyancsak magánhangzókban, vagyis arra a kérdésre, hogy a hangsúly (és a fráziskezdő helyzet), illetve a frázisvégi pozíció az artikulációs gesztusok térbeli és/vagy időbeli kiterjedését indukálja-e a magyarban (a frázis belseji szótagokhoz képest) (Markó et al. 2022). Kilenc beszélő által ejtett négy szótagos álszavak /i u ɒ a:/ magánhangzóiban artikulációs paraméterként a nyelv vízszintes és függőleges helyzete, valamint az ajaknyílás függőleges dimenziója, akusztikai paraméterként pedig a magánhangzó időtartama, az f_0 és az első két formáns frekvenciája volt az elemzés tárgya. A vízszintes és függőleges nyelvhelyzet tekintetében csak az /u/ magánhangzó esetén és csak az utolsó szótagban volt mérhető a prozódiai erősítés hatása. Az ajaknyílást tekintve az /a:/ az első és egyben hangsúlyos szótagban mutatott erősödést (nagyobb ajaknyílást). A mondatvégi pozícióban minden magánhangzó esetében időtartamtöbblet volt mérhető, míg a formánsértékek nem jeleztek prozódiai eredetű erősödést egyik magánhangzó és szótagpozíció esetében sem.

A hangsúly hatását és a prozódiai erősítés elméletét olyan magánhangzó-realizációkban is vizsgálták, amelyek a szomszédos szótagbeli magánhangzó koartikulációs hatásának vannak kitéve. A magánhangzók közötti (V-V) koartikuláció a koartikuláció egy speciális típusa, ahol az interakcióban lévő szegmenseket egy vagy több közbeeső mássalhangzó választja el egymástól a hangsorban (Öhman 1966). Több tanulmányban, valódi és álszavakon is történtek elemzések, azt vizsgálva, hogy a magyar magánhangzók V-V koartikuláció okozta változékonyságát modulálja-e a cél- vagy a kiváltó magánhangzókra helyezett hangsúly (Deme et al. 2019b, c; Deme et al. 2021; Deme et al. 2022b; Deme (saját alatt); Deme et al. manuscript). További paraméterként szerepelt a koartikuláció iránya annak a kérdésnek a vizsgálatakor, hogy a koartikuláció hatása különbözik-e a progresszív (előre ható), illetve a regresszív (visszaható) koartikulációban (Deme et al. 2022a). Az elemzések a következő hipotéz-

ziseket tesztelték: i) a koartikulációnak kitett magánhangzó hangsúlyos volta növeli a célhangzók koartikulációs ellenállását, ami csökkenti ezen magánhangzók artikulációs és akusztikai variabilitását; ii) ha a kiváltó magánhangzók hangsúlyos helyzetben vannak, ez növeli a koartikulációs agressziójukat (azaz nagyobb variabilitáshoz vezet a célhangzókban); illetve, hogy iii) a progresszív hatások mértéke meghaladja a regresszív hatásokét. Ebben a kutatásban szintén EMA-t és akusztikai elemzéseket alkalmaztak, valamint két különböző metrikát a koartikulációs variabilitás számszerűsítésére mind az artikulációs, mind az akusztikai adatokra (egyrészt a koartikulált és nem koartikulált magánhangzók távolságát, másrészt az összes vizsgált kontextusban ejtett magánhangzók szórását). Röviden összefoglalva: a magyar magánhangzók nem mutatták egyértelműen és szisztematikusan a várt hatásokat. Ugyan bizonyos mértékben megfigyelhető volt a fokozott koartikulációs ellenállás a valódi szavakban, de ez a hatás nem érvényesült az álszavakban. A hangsúly nem növelte a koartikulációs agressziót a magyar magánhangzókban, illetve nem volt szisztematikus különbség a regresszív és a progresszív koartikuláció hatása között.

A magyar nyelvre vonatkozó ultrahangos vizsgálatokra egy olyan példát említünk, amely a zöngés és zöngétlen obstruensek ejtési sajátosságaira irányult. A fonetikában közismert tény, hogy a fonáció fenntartása szájüregi akadály jelenlétében különféle artikulációs manővereket igényel, mivel a szupralaringális és szájüregi nyomásnövekedés a hangszalagrezgés leállítását okozhatja (vö. pl. Stevens 1998). Az egyik ilyen artikulációs manőver a nyelvgyök előre mozdítása a zöngés szegmentumok ejtésekor a garatüregi régió megnagyobbítása érdekében (Narayanan et al. 1995). Egyes tanulmányok szerint a zöngés obstruensekben (különösen a réshangokban) előrébb tolódott a nyelvgyök e mássalhangzók zöngétlen párjához képest (Ahn – Davidson 2016), míg más tanulmányok nem számoltak be releváns eltérésekről ebben a tekintetben (Coretta 2020). A magyarra vonatkozóan eddig a /z/ és az /s/ ejtésének összehasonlítása történt meg, azt a kérdést vetve fel, hogy van-e összefüggés a nyelvgyök-helyzet variabilitása és i) a fonációs arány, illetve ii) a nyelvhegy mozgása között (Grácsi et al. 2020a, Grácsi et al. 2020b, 2021b). Mivel az eredmények nem mutattak szisztematikus összefüggéseket, jelenleg zajlik a nyelvgyök pozíciójának, a mássalhangzó képzési módjának és helyének, valamint a szomszédos magánhangzók artikulációs jellemzőinek kapcsolatát vizsgáló kutatás, kiterjesztve az összes magyar zöngés és zöngétlen obstruensre. Az első eredmények (a szibilánsokra vonatkozóan) összefüg-

gést mutattak a mássalhangzók képzési helye, a fonáció beszélőspecifikus aránya és a nyelvgyök pozíciója között (Grácz et al. 2023).

Az elektroglossográf alkalmazására egy, az emotív kommunikáció elemzésére irányuló kutatást hozunk példaként, amelyben a résztvevők indulatszóként funkcionáló, kitartott [a:] hang segítségével fejeztek ki különböző érzelmeket (Bartók 2018). Az elemzés arra a kérdésre kereste a választ, hogy mérhető-e artikulációs eltérések a kifejezett érzelm függvényében. Ennek megállapítására a szerző a hangjakak zárt állapotának tartamát vizsgálta a glottális periódus teljes időtartamára vetítve (CQ). A férfiak körében a statisztikai elemzés szignifikáns eltérést mutatott az érzelmelek aktivációja szerint: alacsonyabb CQ-értékekkel jellemezhető, tehát kisebb hangajak-érintkezéssel képzett, leheletesebb zöngét produkáltak az alacsony aktivációjú érzelmelek (pl. szomorúság, meglegedettség) esetén, mint a magas aktivációjúak (meglepődés, boldogság, félelem, düh) esetében. Az aktiváció hatásával interakciót mutatott a valencia, tehát az érzelmi töltet minősége: a fenti hatás nem vagy alig érvényesült a pozitív valenciájú érzelmelek (pl. meglegedettség, boldogság) esetében, míg a negatív valenciájú érzelmelek (szomorúság, félelem, düh) körében nagyobb különbségek voltak megfigyelhetők az alacsony és magas aktivációjú érzelmelek között. A nők esetében nem volt ilyen hatás, feltehetően azért, mert az általuk produkált zöngé általánosságban is leheletesebb.

Végül érdemes megemlíteni, hogy az utóbbi években a logopédia is érdeklődést mutat az artikulációs kutatások iránt Magyarországon. Egy nemrégiben készült tanulmányban felelevenítették a direkt palatográfia technikáját a nyelés és a beszédhangok produkciója közötti összefüggések megfigyelésére (Havadi-Nagy 2020). Az orofaciális miofunkcionális diszfunkció elemzése palatográfiával új távlatokat nyit a logopédia számára.

5. Zárszó

E történeti áttekintés megszületését több tényező is motiválta. Ezek egyike volt, hogy 2024 őszén Budapesten rendezték meg a Sixth International Workshop on the History of Speech Communication Research című konferenciát, amelyre egy (a fenténél jóval szűkebb, angol nyelvű) áttekintést készítettünk. Mivel a *Nyelvtudományi Közlemények* hagyományosan fóruma a tudománytörténeti jellegű összefoglalóknak (lásd pl. Szende 1969, 1974; Gósy – Olasz 1985), tanulmányunkat ebbe a sorba illeszthetőnek gondoltuk.

Végül írásunk szomorú apropóját adja, hogy 2024 januárjában elhunyt Csapó Tamás Gábor (1985–2024) kollégánk, az MTA–ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport egyik alapító tagja. Ő vezette be Ma-

gyarországon az ultrahangos nyelvi képzőtechnikát a beszéd artikulációs működéseinek vizsgálatára, amelyet Fulbright-ösztöndíjasként az Indianai Egyetemen, Bloomingtonban sajtóított el. Úttörő munkát végzett a nyelvultrahangos elemzési módszertan, a némabeszéd-interfész és egyéb beszédtechnológiai alapú digitális alkalmazások fejlesztése terén. Ezt a tanulmányt tehetséges kollégánk és felejthetetlen barátunk emlékének ajánljuk.

Irodalom

- Ahn, Suzy – Davidson, Lisa (2016), Tongue root positioning in English voiced obstruents: Effects of manner and vowel context. *Journal of the Acoustical Society of America* 140: 3221–3221. <https://doi.org/10.1121/1.4970161>
- Awan, Shaheen N. – Awan, Jordan A. (2013), The effect of gender on measures of Electroglottographic Contact Quotient. *Journal of Voice* 27/4: 433–440. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2013.03.007>
- Bakó Elemér (1943), A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 374–401.
- Balassa József (1887), A magyar hangok képzése. Stomatoskopikus vizsgálódások alapján. *Nyelvtudományi Közlemények* 21: 130–144.
- Balassa, József (1889), *Phonetik der ungarischen Sprache*. *Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft* 4/6: 130–156.
- Balassa József (1904), *Magyar hangtan I. Magyar fonetika*. Budapest.
- Balassa József (1908), *Magyar palatogrammok*. *Magyar Nyelvőr* 37: 470–472.
- Bárczi Gusztáv (1928), *A magyar beszédhangok képzése*. Franklin, Budapest.
- Bartók Márton (2018), A gégeműködés variabilitása az érzelemkifejezés függvényében. *Beszédkutató* 26: 30–62.
- Beňuš, Stefan – Gafos, Adamantios I. (2007), Articulatory characteristics of Hungarian ‘transparent’ vowels. *Journal of Phonetics* 35: 271–300. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2006.11.002>
- Blaho, Szilvia – Szeredi, Dániel (2013), Hungarian neutral vowels: a microcomparison. *Nordlyd* 40/1: 20–40. <https://doi.org/10.7557/12.2499>
- Bolla Kálmán (1978a), A magyar beszédhangok ajakartikulációjának kísérleti-fonetikai vizsgálata. *Magyar Fonetikai Füzetek* 2: 31–50.
- Bolla Kálmán (1978b), A magyar beszédhangok képzési konfigurációinak meghatározása palato- és lingvografikus kísérletekkel. *Magyar Fonetikai Füzetek* 2: 51–65.
- Bolla Kálmán (1980), *Magyar hangalbum*. *Magyar Fonetikai Füzetek* 6: 5–169.
- Bolla, Kálmán (1981a), A conspectus of Russian speech sounds. / *Атлас звуков русской речи*. *Slavistische Forschungen*, Band 32. Akadémiai Kiadó – Böhlau Verlag, Budapest – Köln – Wien.

- Bolla Kálmán (1981b), A magyar hosszú mássalhangzók képzése (Kinoröntgenografikus vizsgálat számítógéppel). *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 7–55.
- Bolla Kálmán (1981c), A magyar magánhangzók és rövid mássalhangzók képzési sajátosságainak dinamikus kinoröntgenográfiai elemzése. *Magyar Fonetikai Füzetek* 8: 5–62.
- Bolla Kálmán (1981d), Az amerikai angol beszédhangok atlasza. A beszédhangok artikulációs és akusztikus sajátosságai. *Magyar Fonetikai Füzetek* 9.
- Bolla Kálmán (1985), A finn beszédhangok atlasza. A beszédhangok képzési és hangzási jellemzői. *Magyar Fonetikai Füzetek* 14: 7–249.
- Bolla Kálmán (1995), *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bolla, Kálmán – Földi, Éva (1987), A phonetic conspectus of Polish. The articulatory and acoustic features of Polish speech sounds. *Magyar Fonetikai Füzetek* 18.
- Bolla Kálmán – Földi Éva – Kincses Gyula (1986), A toldalékcsoport artikulációs folyamatainak számítógépes vizsgálata. *Magyar Fonetikai Füzetek* 15: 155–165.
- Bolla Kálmán – Valaczkai László (1986), *Német beszédhangok atlasza.* Magyar Fonetikai Füzetek 16.
- Coretta, Stefano (2020). Longer vowel duration correlates with greater tongue root advancement at vowel offset: Acoustic and articulatory data from Italian and Polish. *The Journal of the Acoustical Society of America* 147: 245–259. <https://doi.org/10.1121/10.0000556>
- Csapó et al. (2017a) = Csapó Tamás Gábor – Deme Andrea – Grácsi Tekla Etelka – Markó Alexandra – Varjasi Gergely (2017), Szinkronizált beszéd- és nyelvultrahang-felvételek a SonoSpeech rendszerrel. In: Vincze Veronika (szerk.), XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2017). Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet, Szeged. 339–346. <http://rgai.inf.u-szeged.hu/project/mszny2017/files/kotet.pdf>
- Csapó et al. (2017b) = Csapó Tamás Gábor – Grósz Tamás – Tóth László – Markó Alexandra (2017), Beszédszintézis ultrahangos artikulációs felvételekből mély neuronhálók segítségével. In: Vincze Veronika (szerk.), XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2017). Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet, Szeged. 181–192. <http://rgai.inf.u-szeged.hu/project/mszny2017/files/kotet.pdf>
- Csapó, Tamás Gábor – Xu, Kele (2020), Quantification of transducer misalignment in Ultrasound Tongue Imaging. *Proc. Interspeech 2020.* 3735–3739. <https://doi.org/10.21437/interspeech.2020-1672>
- Csapó, Tamás Gábor – Xu, Kele – Deme, Andrea – Grácsi, Tekla Etelka – Markó, Alexandra (2021), Transducer misalignment in ultrasound tongue imaging. In: Tiede, Mark – Whalen, Doug H. – Gracco, Vincent (eds), *Proceedings of the 12th International Seminar on Speech Production.* Haskins Press, New Haven (CT). 166–169.

- Csapó, Tamás Gábor – Zainkó, Csaba – Tóth, László – Gosztolya, Gábor – Markó, Alexandra (2020), Ultrasound-based articulatory-to-acoustic mapping with WaveGlow Speech Synthesis. *Proc. Interspeech 2020*. 2727–2731. <https://doi.org/10.21437/interspeech.2020-1031>
- Csúry Bálint (1936), Szamosháti palatogrammok. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 64–70.
- de Jong, Kenneth J. (1995), The supraglottal articulation of prominence in English: Linguistic stress as localized hyperarticulation. *The Journal of the Acoustical Society of America* 97: 491–504. <https://doi.org/10.1121/1.412275>
- Deme Andrea (sajtó alatt), A magánhangzók változatossága a magyarban: eredmények a koartikulációs ellenállásról és a koartikulációs agresszióról a magánhangzók közötti koartikulációban artikulációs és akusztikai adatok alapján. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme et al. (2022a) = Deme Andrea – Bartók Márton – Csapó Tamás Gábor – Grácsi Tekla Etelka – Juhász Kornélia – Markó Alexandra, A magánhangzók centralizációja és produktív homogenitása az előrefelé és hátrafelé ható magánhangzók közti koartikulációban – artikulációs és akusztikai adatok. In: Mády Katalin – Markó Alexandra (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 34. Fonetikai tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. 15–50.
- Deme et al. (2022b) = Deme Andrea – Bartók Márton – Grácsi Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor – Juhász Kornélia – Markó Alexandra, A koartikulációs ellenállás és agresszió hangsúlyos helyzetű magánhangzókban: artikulációs és akusztikai adatok. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 257–288. <https://doi.org/10.15776/NyK.2022.118.9>
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Csapó, Tamás Gábor – Grácsi, Tekla Etelka – Markó, Alexandra (2021), Acoustic and articulatory vowel variation as quality shift and increased variance in anticipatory and carryover vowel-to-vowel coarticulation. In: Tiede, Mark – Whalen, Doug H. – Gracco, Vincent (eds), *Proceedings of the 12th International Seminar on Speech Production*. Haskins Press, New Haven (CT). 32–35.
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Csapó, Tamás Gábor – Grácsi, Tekla Etelka – Markó, Alexandra (manuscript), The effect of pitch-accent on the acoustic and articulatory variability of vowels: a real-word EMA study.
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Grácsi, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Markó, Alexandra (2019a), Articulatory organization of geminates in Hungarian. In: Calhoun, Sasha – Escudero, Paola – Tabain, Marija – Warren, Paul (eds), *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences*. Australasian Speech Science and Technology Association Inc., Canberra.

- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Grácz, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Markó, Alexandra (2019b), V-to-V coarticulation induced acoustic and articulatory variability of vowels: The effect of pitch-accent. In: Gernot, Kubin – Zdravko, Kačič (eds), The 20th Annual Conference of the International Speech Communication Association (Interspeech 2019). International Speech Communication Association (ISCA), Graz. 3317–3321.
<https://doi.org/10.21437/interspeech.2019-2890>
- Deme Andrea – Bartók Márton – Grácz Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor – Markó Alexandra (2019c), A mondathangsúly hatása a magánhangzók megvalósulásának változatosságára. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 199–232.
<http://doi.org/10.15776/NyK/2019.115.7>
- Deme, Andrea – Greisbach, Reinhold – Markó, Alexandra – Meier, Michelle – Bartók, Márton – Jankovics, Julianna – Weidl, Zsófia (2016), Tongue and jaw movements in high-pitched soprano singing: A case study. *Beszédkutatás* 2016: 121–138.
- Deme, Andrea – Greisbach, Reinhold – Meier, Michelle – Bartók, Márton – Jankovics, Julianna – Weidl, Zsófia – Markó, Alexandra (2017), Tongue and jaw articulation of soprano singers at high pitch in Hungarian and German. Presentation at International Seminar on Speech Production. Tianjin, China, 16-19 October, 2017.
- Donáth Tibor (1983), *Anatómiai atlasz*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Dvončová, Jana – Jenča, Gejza – Kráľ, Ábel (1969), *Atlas slovenských hlások*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava.
- Fónagy, Iván (1954), Über die Schallfülle der ungarischen Vokale (Ein Beitrag zur Kenntnis der Verhältnisse von Akzent und Schallfülle). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4/3–4: 383–425.
<https://doi.org/10.2307/902264>
- Fónagy Iván (1958), A hangsúlyról. *Nyelvtudományi Értekezések* 18. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván (1962), A nyomaték hangos vetülete. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 157–186.
- Fónagy Iván (1963), Az érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén. Röntgenografikus vizsgálatok. *Magyar Pszichológiai Szemle* 20: 206–216.
- Fónagy Iván – Fónagy Éva (1969), Szájüregi nyomásmérések. In: Pais Dezső – Benkő Loránd (szerk.), *Dolgozatok a hangtan köréből*. *Nyelvtudományi Értekezések* 67. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–44.
- Fougeron, Cécile – Keating, Patricia A. (1997), Articulatory strengthening at edges of prosodic domains. *The Journal of the Acoustical Society of America* 106: 3728–3740. <https://doi.org/10.1121/1.418332>
- Glatz Ferenc (2002), Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban 1922–1999. *Magyar Tudomány* 2002/4: 494–506.
- Gombocz Zoltán (1908), *Magyar palatogrammok*. *Nyelvtudományi Közlemények* 38: 193–204.

- Gósy Mária (1976), A magyar beszédhangok ajakartikulációja. *Magyar Nyelvőr* 100: 262–268.
- Gósy Mária (1982), Az élőbeszéd hibáiról. In: Bolla Kálmán (szerk.), *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 267–282.
- Gósy, Mária (2011), From stomatoscopy to BEA: The history of Hungarian experimental phonetics. In: Lee, Wai Sum – Zee, Eric (eds), *Proceedings of 17th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS XVII)*, City University of Hong Kong. Vol. 1: 172–175.
- Gósy, Mária (2022), Experimental phonetics in Hungary in the first half of the twentieth century. In: Lopes, Quintino – Braun, Angelika – Ashby, Michael (eds), *HSCR 2022. LACERDA 120. Proceedings of the Fifth International Workshop on the History of Speech Communication Research*, Porto, May 28–29, 2022. TUDpress. 51–61. <https://doi.org/10.21437/hscr.2022-5>
- Gósy, Mária (2023), On the history of palatography in Hungarian phonetics. *Journal of the International Phonetic Association* 53/3: 682–693. <https://doi.org/10.1017/s0025100321000293>
- Gósy Mária – Olaszgy Gábor (1985), A magyar kísérleti fonetika első évtizedei. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 109–121.
- Grácz, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Bartók, Márton – Deme, Andrea – Markó, Alexandra (2020a), The realization of voicing opposition in alveolar fricatives in Hungarian: Preliminary study on articulation and acoustics. *Beszédtudomány / Speech Science* 1: 22–56. <https://doi.org/10.21437/speechprosody.2018-175>
- Grácz Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor – Deme Andrea – Juhász Kornélia – Markó Alexandra (2020b), A réshangok zöngésségével összefüggő nyelvpozíciós jellemzők a megelőző magánhangzóban. *Nyelvtudományi Közlemények* 116: 155–190. <https://doi.org/10.15776/NyK/2020.116.5>
- Grácz et al. (2021a) = Grácz, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Bartók, Márton – Deme, Andrea – Markó, Alexandra, Articulatory and acoustic differentiation of /s/ and /ʃ/ in children’s speech: longitudinal case studies. In: Bóna, Judit (ed.), *(Dis)fluencies in children’s speech*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634547099.4>
- Grácz et al. (2021b) = Grácz, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Deme, Andrea – Juhász, Kornélia – Markó, Alexandra, Tongue root position in VC sequences with regard to the phonetic realization of obstruent voicing: A preliminary study on Hungarian. In: Tiede, Mark – Whalen, Doug H. – Gracco, Vincent (eds), *Proceedings of the 12th International Seminar on Speech Production*. Haskins Press, New Haven (CT). 198–201.
- Grácz, Tekla Etelka – Juhász, Kornélia – Csapó, Tamás Gábor – Deme, Andrea – Markó, Alexandra (2023), Dynamic articulatory and acoustic features of Hungarian sibilants as a function of phonological voicing. In: Skarnitzl, Radek – Volín, Jan (eds), *Proceedings of the 20th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS)*. Garant, Praha. 1077–1081.

- Havadi-Nagy Marian (2020), Az atipikus nyelés és a beszédhangejtés vizsgálata palatográfiával gyermekeknél. In: Váradi Tamás (sorozatszerk.) – Ludányi Zsófia – Grácz Tekla Etelka (szerk.), Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2020. XIV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 32–50.
- Hegedűs Lajos (1931), Fonetikai tanulmányok. Nyelvtudományi Közlemények 48: 266–273.
- Hegedűs Lajos (1936), Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásáról. Nyelvtudományi Közlemények 50: 111–117.
- Hegedűs Lajos (1941–1943), Palatogramm-mérés. Nyelvtudományi Közlemények 51: 64–73.
- Kochetov, Alexei (2020a), Research methods in articulatory phonetics I. Introduction and studying oral gestures. *Language and Linguistics Compass* 14/1: e12368. 1–29. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12368>
- Kochetov, Alexei (2020b), Research methods in articulatory phonetics II. Studying other gestures and recent trends. *Language and Linguistics Compass* 14/3: e12371. 1–32. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12371>
- Liberman, Alvin M. – Mattingly, Ignatius G. (1985), The motor theory of speech perception revised. *Cognition* 21/1: 1–36. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(85\)90021-6](https://doi.org/10.1016/0010-0277(85)90021-6)
- Lindblom, Björn (1990), Explaining phonetic variation: A sketch of the H&H theory. In: Hardcastle, William – Marchal, Alain (eds), *Speech production and speech modelling*. Kluwer Academic, Dordrecht. 403–439. https://doi.org/10.1007/978-94-009-2037-8_16
- Lotz János (1966), Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés. *Magyar Nyelv* 62: 257–266.
- Mády Katalin (2008), Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográfiával normál és gyors beszédben. *Beszédkutatás* 16: 52–66.
- Markó et al. (2019a) = Markó, Alexandra – Bartók, Márton – Csapó, Tamás Gábor – Deme, Andrea – Grácz, Tekla Etelka, The effect of focal accent on vowels in Hungarian: articulatory and acoustic data. In: Calhoun, Sasha – Escudero, Paola – Tabain, Marija – Warren, Paul (eds), *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences, Melbourne, Australia 2019*. Australasian Speech Science and Technology Association Inc., Canberra. 2715–2719.
- Markó et al. (2019b) = Markó Alexandra – Bartók Márton – Csapó Tamás Gábor – Grácz Tekla Etelka – Deme Andrea, Az /i:/ artikulációs és akusztikai sajátosságai harmonikusan és antiharmonikusan toldalékolódó tövekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 233–254. <http://doi.org/10.15776/NyK/2019.115.8>
- Markó Alexandra – Csapó Tamás Gábor – Deme Andrea – Grácz Tekla Etelka – Varjasi Gergely (2017), A gyermeki artikuláció vizsgálata – Új lehetőségek a hazai kutatásban. In: Bóna Judit (szerk.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 65–95.

- Markó Alexandra – Juhász Kornélia – Bartók Márton – Csapó Tamás Gábor – Grácsi Tekla Etelka – Deme Andrea (2022), Magyar magánhangzók artikulációs és akusztikai jellemzői a fonetikai pozíció függvényében álszavakban. In: Mády Katalin – Markó Alexandra (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 34. Fonetikai tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. 51–80.
- Meenakshi, Nisha – Yarra, Chiranjeevi – Yamini, B. K. – Ghosh, Prasanta Kumar (2014), Comparison of speech quality with and without sensors in electromagnetic articulograph AG 501 recording. *Proceedings of Interspeech 2014*. Interspeech, Singapore. 935–939. <https://doi.org/10.21437/Interspeech.2014-243>.
- Meyer, Ernst Alfred – Gombocz, Zoltán (1909), *Zur Phonetik der ungarischen Sprache*. Uppsala.
- Molnár József (1969), *A magyar beszédhangok atlasza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Molnár József (1978), A magyar fonetika története 1920-ig. In: Szathmári István (szerk.), *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 39–46.
- Narayanan, Shrikant S. – Alwan, Abeer A. – Haker, Katherine (1995), An articulatory study of fricative consonants using magnetic resonance imaging. *The Journal of the Acoustical Society of America* 98: 1325–1347. <https://doi.org/10.1121/1.413469>
- Öhman, Sven E. G. (1966), Coarticulation in VCV utterances: Spectrographic measurements. *The Journal of the Acoustical Society of America* 39: 151–168. <https://doi.org/10.1121/1.1909864>
- Percival et al. (2020a) = Percival, Maida – Csapó, Tamás Gábor – Bartók, Márton – Deme, Andrea – Grácsi, Tekla Etelka – Markó, Alexandra (2020), Tongue root and voicing in Hungarian singleton and geminate obstruents. In: 12th International Seminar on Speech Production. https://issp2020.yale.edu/S08/percival_08_15_156_abstract.pdf
- Percival et al. (2020b) = Percival, Maida – Csapó, Tamás Gábor – Markó, Alexandra – Deme, Andrea – Grácsi, Tekla Etelka – Bartók, Márton (2020), Gemination as fortition? Articulatory data from Hungarian. Presentation at LabPhon17 virtual conference. Vancouver, 2020. július 6–8. https://labphon.org/sites/default/files/previous_conferences/LP17/abstracts/LabPhon_17_paper_308.pdf
- Rousselot, Pierre-Jean (1897–1901, 1901–1908), *Principes de phonétique expérimentale*. Tome I, II. Paris – Leipzig.
- Stevens, Kenneth N. (1998), *Acoustic phonetics*. MIT Press, Massachusetts.
- Stone, Maureen (2005), A guide to analysing tongue motion from ultrasound images. *Clinical Linguistics & Phonetics* 19/6–7: 455–501. <https://doi.org/10.1080/02699200500113558>.
- Stone, Maureen (2010), Laboratory techniques for investigating speech articulation. In: Hardcastle, William J. – Laver, John – Gibbon, Fiona E. (eds), *The handbook of phonetic sciences*. Wiley-Blackwell, Oxford. 9–38. <https://doi.org/10.1002/9781444317251.ch1>

-
- Straka, Georges (1965), *Album Phonétique*. Les Presses de L'Université Laval, Québec.
- Szende Tamás (1969), A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 343–385.
- Szende Tamás (1974a), A magyar hangrendszer néhány összefüggése röntgenográfiai vizsgálatok tükrében. *Magyar Nyelv* 70: 68–77.
- Szende Tamás (1974b), A nyelv akadályképző szerepéről (palatográfiai mérések alapján). *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 323–357.
- Szentágothai János – Réthelyi Miklós (2006), *Funkcionális anatómia I–III*. 8. kiadás. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Techmer, Friedrich 1889. Nachwort. *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* 5: 157.
- Vértés O. András (1959), Hegedűs Lajos 1908–1958. *Nyelvtudományi Közlemények* 61: 111–114.
- Vértés O. András (1980), *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Stratégiák a belső beszédben

Bánréti Zoltán,¹ Ugrin Bálint József²

¹HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont,

²BME Pszichológia Doktori Iskola

This paper presents the results obtained from a questionnaire-based research project on inner speech, primarily focusing on its Hungarian adaptation involving 1675 participants. The response patterns of individuals to the questionnaire items are presented by analyzing the factors formed by the items. These analyses show the classes of responses triggered by the items along a scale ranging from *never; has occurred before, sometimes, often, to always*. Beyond analyzing response patterns, by uncovering variances within the sample, we identified respondent groups – i.e., response strategies – that reflect variations in individuals' experiences regarding the nature of their inner speech.

Five main strategies were identified, which reflect individuals' experiences of inner speech across groups of items: the Uncontrolled, Dialogic-Sentence, Monologic-Sentence, Monologic-Condensed and Hesitant strategies. These strategies may indicate reflections on inner speech and may suggest that inner speech is a simulation model of external speech, involving internal sensorimotor activities.

Keywords: inner speech, questionnaire, inner speech strategies, simulation model, Mixture Rasch model

Kulcsszavak: belső beszéd, kérdőíves teszt, belső beszéd stratégiák, szimulációs modell, Mixture Rasch-modell

1. Bevezetés: a belső beszéd alapvonásai

Az emberi belső beszédre vonatkozó tapasztalatok leírására többféle terminus is elterjedt, például: *belső nyelv, belső beszéd, önbeszéd, belső hang, rejtett beszéd, néma beszéd, belső monológ, belső párbeszéd, képzelt beszéd, endofázia, verbális gondolat, szubvokalizáció, auditív kép*. Ez a névválaszték is tükrözi az élmények sokféleségét, ahogyan az emberek megtapasztalják a belső beszédet. Dolgozatunk bevezető részeiben ezek aspektusait fogjuk elemezni.

A kiindulópontunk Alderson-Day és Fernyhough (2015) javaslatát követve az, hogy a belső beszéd nyílt artikuláció **nélküli** nyelvhasználat, olyan mentális verbalizáció, amely külön kognitív képesség, specifikus neurológiai alapokkal.

Vygotsky (2012) művében a hangos beszéd belsővé válásáról szóló fel-fogás a beszédtevékenység három különböző formájának megkülönböz-tetésén alapul: a külső beszéd (vagy „társas beszéd”), a privát (= egocent-rikus) beszéd és a belső beszéd. A társas beszéd a másokhoz szóló hangos beszéd, míg a privát beszéd az önmagunkhoz szóló hangos beszéd, a bel-ső beszéd pedig az önmagunknak szóló szubvokalizált, illetve külső személy számára nem hallható, „néma” beszéd.

Vygotsky a „külső beszéd” belsővé válását úgy képzelte el, hogy a nyelv-elsajátítási folyamatban a kisgyerek privát beszéde, ahol a beszélő és a hallgató ugyanaz a személy, elkezd szerkezeti és szemantikai vonásaiban egyre jobban különbözni a társas beszédétől. Ahogy ezek a különbségek fokozódnak, azzal párhuzamosan „elhal” a privát beszéd hangos oldala, „némává” válik. Vygotsky (2012) három jellegzetes sajátosságot talált:

- (i) A belső beszédben a kifejezésnek fontosabb az értelme, mint a je-lentése. A kifejezések, szavak értelme individuális jellegű, azt is magá-ban foglalja, hogy egy szó milyen érzéseket kelt bennünk, milyen em-lékeink, tapasztalataink vannak, milyen ideák kapcsolódnak ezekhez.
- (ii) A belső beszéd összesűríti a szavakat, kifejezéseket egy-egy „össz-szetett kifejezéssé”. Így egy összetett gondolat egyszerű módon kifejez-hető.
- (iii) A különböző szavak értelme egyesülhet egy sűrített értelemmé.

Erre példák a címek jelentései: egy dal címe (*Gyémánt és arany, Boci-boci tarka*), vagy egy színdarab vagy film címe (*Hamlet, Tűzszekerek*). Ezek a kifejezések nem pusztán egy műre referálnak, hanem sűrítik mind-azon tartalmakat, ideákat, melyeket a dal, a színdarab, a film tartalmaz, az egész mű értelmét, és azon kontextusok emlékeit is, amikor találkoztunk velük. Vygotsky megemlíti egy speciális „argó” egyén általi haszná-latát is: egy „titkos” nyelvet, amelyet csak a belső beszéd használója ismer.

Vygotsky modellje számos kritikát kapott. Számunkra a legjelentő-sebbek talán Harris (1996, 2003), valamint Jones (2009) művei. Érveik sze-rint az egyén a nyelvet nemcsak használni, nemcsak példányosítani tudja, hanem individuálisan variálni is. Az a feltételezés, hogy a jelentés teljes egészében benne van egy személyközi publikus kódban, elfedi azokat a folyamatos, kreatív kommunikációs megoldásainkat, amikre szükségünk van ahhoz, hogy bármit is tegyünk, tanuljunk, tervezzünk vagy gondol-junk. Az egyén képes individuálisan használt nyelvi formulákat, egyéni jelentéseket, értelmeket alkotni (Jones 2009: 178).

Harris (1996, 2003) rámutat: az önmagunkkal folytatott kommunikáció és a személyközi kommunikáció között mély, rendszerszintű különbségek

vannak. Üdvözölhetek más embereket és elbúcsúzhatok más emberektől, de nem üdvözölhetem magam és nem is búcsúzhatok magamtól. Integetéssel, kiabálással, vagy akár hangos privát beszéddel is fel tudom hívni mások figyelmét, de a magamnak integetés vagy kiabálás nem kelti fel a saját figyelmemet. Az általam már ismert információkról nem világosíthatom fel magamat, de **emlékeztethetem magam** ezekre. Nem figyelhetek arra, ami egyáltalán nem érdekel, de **figyelmeztethetem magam** arra, hogy mikre kell figyelnem. A két utóbbi jelzi, hogy az önmagunkkal folytatott belső kommunikáció az az eszköz, amellyel az **öntudatot** fenntartjuk. Vagyis a belső kommunikáció hatással van a külső beszédre (Harris 1996: 172).

Harris (1996: 176), Jones (2009: 178), más összefüggésben pedig Bánréti (2024: 15–16) kiemelik: a beszélő maga az első számú hallgató. Amikor beszélünk valakivel, halljuk önmagunkat beszélni. Jones (2009) szerint a belső beszéd nem a szociális beszéd internalizált leszármazottja, hanem annak már eleve, a kezdetektől fogva **része**. Amikor beszélünk, hallva önmagunkat megtapasztaljuk önmagunk kommunikációját, ahogyan azt is, ahogy mások beszélnek velünk. Valamit kimondani annyi, mint hallani, érzékelni, hogy kimondjuk, ennek emlékét megteremtve. Igaz, hogy a belső beszéd folyamataihoz szükségesek a másokkal való beszéd tapasztalatai, de a belső beszéd jelei újszerű szemantikai, sőt szemiotikai alkotások lehetnek. A más személy általi érthetőség követelménye nem áll fenn, ezért az egyén a nyelvi kifejezések értelmét kreatívan alakíthatja a saját belső képeire, emlékeire, tapasztalataira referálva, és használhatja egy aktuális cselekvési program keretében (Harris 1996: 176).

A belső beszéd töredékei az önéletrajzi memória fragmentumaira is referálhatnak, támogatják a releváns helyzetmodellek megtalálását, végző soron a személy **öntudatának** fenntartását. Ezt számos nyelvi sajátosság (névmások, személyjegyek, időjegyek) támogatják. A belső beszéd bármikor kapcsolódhat egy emlékezetbeli *én*-hez. A történetmesélő „*én*” a belső beszédben az öntudatot a múltba és a jövőbe „terjesztheti ki”, kreatív módon új ideákat generálhat erről az *én*-ről. A belső beszéd alapesetben ágéntativitást mutat (szándékolt, aktív karaktert), ami a belső beszédre vonatkozó önrendelkezésből és a belső beszéd tulajdonlásából fakad. Előfordul ugyanakkor a nem-szándékolt, nem-irányított jellegű belső beszéd is, egészen a hallucinációkig (Morin – Everett 1990; Firth 1992; Thagard – Stewart 2011).

2. Kutatási irányok

2.1. Neurológiai háttér: a belső beszéd mint a külső beszéd szimulációs modelljének hipotézise

A belső beszéd neurológiai hátterére vonatkozóan számos modell létezik, közülük csak egyet ismertetünk, mert ezt tartjuk a leginkább megalapozott modellnek. Ez a Løevenbruck és mtsai. (2018) által javasolt modell. A belső beszédet multiszenzoros észleletekkel járó multimodális aktivitásoknak tekintik. A szándékoltan használt belső beszéd agyi alapjai számára egy hurkot (*loop*-ot) tételeznek fel. A hurok szerint a belső beszéd olyan céljellegű multiszenzoros agyi állapotból ered, amely a temporális és a parietális régiókból jön, majd a frontális régiókban „csillapított” motoros parancsokká alakul. Ezeknek a motoros parancsoknak a **másolata** visszamegy mint előrejelzett multiszenzoros jel a temporális és a parietális régiókba. Így keletkezik egy temporo-parieto-fronto-temporo-parietális hurok. A belső beszéd szenzoros-motoros természetét úgy tekintik, mint amiben a szándékolt szenzoros célok olyan motoros aktusokat eredményeznek, amelyek maguk is szenzoros észleléseket generálnak. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a belső beszéd viszonylag késői szakaszaira összpontosítottak, amikor a konceptuális előkészítés és a grammatikai kódolás már megtörtént. Egy komponense modelljüknek a prediktív kontroll funkció, ami az előrejelzett szenzoros jel és a szenzoros visszacsatolás egyezésére vonatkozik, a helyes előrejelzésre. Hurlburt és mtsai. (2016) rámutatnak, hogy az elme verbális „játéka”, „kavargása” viszonylag gyakori belsőbeszéd-jelenség, amely valószínűleg összefüggésbe hozható a kontroll érzése nélküli belső hallás élménnyel. Az akaratlan és a szándékos belső beszéd váltakozásainak további vizsgálata segíthet a nem szándékolt verbális ismételtetés, az eltúlzott negatív belső beszéd magyarázatában is, amely során a kontrollmechanizmusok hibásnak tűnhetnek. Frith (1992), ill. Frith, Blakemore és Wolpert (2000) kutatásai szerint tehát a „csillapított” motoros parancsok visszamásolódása a temporo-parietális régiókba fontos lehet a belső beszéd öngenerálásának, „tulajdonlásának” élménye szempontjából, ugyanakkor a prediktív mechanizmus zavarai irányítási téveszmékhez, illetve auditív hallucinációkhoz vezethetnek. Jelenleg nem világos még, hogy mely régiók dolgozzák fel a prediktív kontroll kapcsán feltételezett összevetések eredményeit, és az sem, hogy a kontroll hogyan integrálja ezeket az eredményeket.

2.2. Az akusztikai élmény

Minden személy tudja, hogy milyen nyelven „hangzik” a belső beszéde, hogy például magyarul vagy angolul stb. szól-e. A belső beszédüket – valamilyen mértékben – fonetikusán is jellemezhető funkciónak tekintik. Alderson-Day és Fernyhough (2015) szerint a belső beszéd jellege változó: van, hogy fonetikusán nem specifikált tartalmat jelent, hanem amodális, de a stressz és más kognitív kihívások idején a belső beszédnek lehet fonetikus karaktere, és hallási élmények is kísérhetik. Például a néma olvasás során speciális prozodikus kontúrokat használhatunk, melyek fMRI-vel objektíven mérhető agyi korrelációknak felelnek meg (Yao et al. 2011, 2012). Számos vizsgálat arra utal, hogy a néma olvasást az olvasó regionális akcentusa is módosítja (Filik – Barber 2011).

Vannak figyelemre méltó kísérletek annak motiválására, hogy a belső beszéd fonetikai „tartalma” **nem** a külső hallási észlelésből jön létre. A tiszta szósiketséggel rendelkező emberek képesek érzékelni a környezeti hangokat, de nem képesek a beszédet jól hallani; számukra az anyanyelvi beszéd motyogásnak, zajnak vagy idegen nyelvnek tűnik. A beszédészlelés e hiánya ellenére számos esettanulmány azt mutatja, hogy a tiszta szósiketséggel élő emberek fonetikus belső beszéde ép. Marshall és mtsai. (1985) a belső beszédet tesztelték egy hallási agnóziában szenvedő betegen, és azt találták, hogy a páciens képes volt csendben megítélni, hogy az írott szavak közül melyik rímel egy másik, írott szóval. A rímfeladat sikeréhez vélhetően szükség van a belső beszéd fonetikai komponenssel történő használatára: az alanyoknak beszédhang-reprezentációkat kell alkalmaznia, és össze kell hasonlítania azokat a munkamemóriában, hogy megállapítsa, rímelnek-e. A beszédészlelés hiányának és az érintetlen fonetikus belső beszédnek ilyen jellegű viszonyát elég sok esettanulmány kimutatta (Buchtel – Stewart 1989; Denes – Semenza 1975; Langland-Hassan 2014; Papathanasiou et al. 1998).

Az intakt, fonetikus jellegű belső beszéd jelenléte a beszédészlelés deficitje mellett valószínűsíti, hogy a belső beszédhez kapcsolódó akusztikum nem a beszéd észleléséből származik. Langland-Hassan (2014) magyarázata szerint a kulcs az, hogy az auditív jegyeknek kétféle „példány”-reprezentációja van: az egyik a beszédpercepcióban van jelen (amely károsodott a tiszta szósiketségben szenvedőknél), a másik „példány”-reprezentáció pedig a beszédprodukcióban van jelen, amely éppen marad a tiszta szósiketséggel rendelkezőknél. A belső beszéd az auditív jegyeknek a produkcióbeli reprezentációit használja fel, nem pedig a beszédészlelést. Levell (1998) beszédvezérlési modellje éppen egy ilyen struktúrát tükröz, mely a belső beszédet a beszédprodukciónak modulban keletkező fonetikai

tervvel hozza kapcsolatba. Eszerint a produkció során a beszédproduktív modul fonetikai tervet generál, amely inputként szolgál a beszédészlelési modul számára, ami kiértékeli a produkálendő fonetikai tervet a lehetséges hibák szempontjából. Ez segít megmagyarázni, hogy a tiszta szósíketséggel élők miért képesek az írásos rímfeladatot megoldani: belső beszédük olyan produktív fonetikai komponenssel rendelkezik, amely az észlelési folyamatok meghibásodásától függetlenül használható.

Fordított disszociációkat találtak afáziás személyeknél. A feladat az írott szavak rímeinek megítélése volt. Geva és mtsai. (2011a) krónikus post-stroke miatti afáziában szenvedő három betegnél erősen korlátozott homofónia- és rímmegítélési teljesítményt figyeltek akkor, ha az „néma módon”, írásban történt, és szignifikánsan jobb volt a rímmegítélés, ha hangos beszédben zajlott. A beszédértési rendszert is magában foglaló beszédproduktív modell alapján (pl. Levelt et al. 1999). Geva és mtsai. (2011a) szintén amellett érvelnek, hogy a belső beszéd a produkció és az értés közötti kapcsolatokon alapul, ahol az értési rendszer a belső reprezentációk figyelésére, monitorozására van használva. Szerintük a deficitet az írásos forma néma olvasásának nehézségei idézhették elő. Az olvasási hatás kiküszöbölésére Langland-Hassan és mtsai. (2015) afáziás személyeknek képek segítségével adtak rímmegítélési feladatot. A páciensek „néma módban” gyengébb teljesítményt nyújtottak, mint a kontrollok, viszont a képeken látható objektumok hangos megnevezései alapján lényegesen jobb volt a teljesítményük a **kimondott** szavak rímelésére vonatkozóan. A szerzők szerint a személyek a „néma módban” nem tudták generálni a képen levő objektum nevét és megtalálni a társképen levő objektum nevére rímelő szót, viszont meg tudták ítélni, hogy a hangos szavak rímelnék-e.

Løevenbruck és mtsai. (2018) alternatív értelmezése szerint a rímítélettel kapcsolatos deficitiek összefüggenek azzal, hogy a külső és a belső hallásészlelés eltérő jellegű. A nyílt beszéd erős akusztikus bemenetet generál a fülön és a hallócsontokon keresztül, amely visszacsatolódik a hallókéregbe, és felhasználható a beszéd monitorozására. A belső, néma módban a hallásérzékelési információ **mentálisan szimulált jel**, amely sokkal kevésbé kiugró, azaz a belső hallásérzékelések eleve gyengék. Ezt az értelmezést motiválja az a tény is, hogy Langland-Hassan és mtsai. (2015) tanulmányának még az ép résztvevői sem érték el tökéletes pontszámokat a néma rímelő feladat során. Az afáziás személyeknél a hallási érzetek gyengesége két okból lehet fontos: egyrészt az artikulációs szimuláció végső, monitorozó szakaszában bekövetkező deficit miatt, másrészt a kapcsolódó hallási hiányosságok miatt.

2.3. A szimulációs funkció

A fentiekben közös, hogy a belső beszéd a nyílt beszéd motoros szimulációja, beleértve a motoros tervezést, de kizárva a nyílt motoros kivitelezést. A **belső** visszacsatolások/előrejelzések egy természetes folyamat viselkedését **szimulálják** (Jordan – Rumelhart 1992). Ez akkor működhet, ha a szenzoros visszacsatolás egyezik az előrejelzett szenzoros jellel, ekkor a szenzoros kéreg információt kap arról, hogy az észlelt ingerek öngeneráltak, ami az ágensativitás és a tulajdonlás belső élményét adja. Ha a jósolt és a tényleges szenzoros visszacsatolás nem egyezik, előfordulhat, hogy a személy a belső beszédének egy részét valaki más által generált beszédként/tartalomként éli meg, valamilyen külsőleg befolyásolt vagy irányított folyamatként (*valamiért nem tudom kiverni a fejemből*), akár mint hallucinációt (*xy hangját hallom a fejemben, amint azt mondja, hogy...*). Ezek a belsőbeszéd-élmények negatívan érintik az ágensativitást és a tulajdonlást. Jones és Fernyhough (2007), valamint Seal és mtsai. (2004) szerint ha az előrejelzett szenzoros jel és a szenzoros visszacsatolás **nem** egyezik, vagyis az előrejelzés hibás, akkor a belső beszéd szenzoros következményei **nem csillapítottak** (a hallásélmény nem a saját belső beszédre vonatkozik, hanem külső forrásra), az ágensativitás (saját szándékolt belső cselekvés) nem érzékelhető. Mivel a saját szerzőség érzése hiányzik, ekkor a belső beszédet más által generáltként lehet meg tapasztalni. Ez lehetséges forrása a hallucinációknak. Løevenbruck és mtsai. (2018) modelljében a belső beszéd tehát specifikus kognitív képesség, természete szerint egyszerre motoros és szenzoros.

2.4. Az összesűrített és a szerkesztett belső beszéd szintjei

Alderson-Day és Fernyhough (2015), valamint Geva és mtsai. (2011b) kifejtik, hogy legalább két belső beszéd szint különböztethető meg: absztrakta-modális és konkrét-multimodális szint. Ezek váltakozhatnak. Az amodális absztrakt forma a sűrített belső beszéd, a konkrét-multimodális forma pedig a kiterjesztett, szerkesztett belső beszéd.

Fernyhough (2004) amellet érvel, hogy a belső beszéd a kognitív és érzelmi feltételek függvényében változik e két (vagy több) szint között. A kiterjesztett formát a sűrített forma szerkesztett leképezésének tekinti. A sűrített forma egy előzetes nyelvi formába öntött fogalmi tartalom, amely magában foglalja a lemmákat, de még nem rendelkezik a teljes fonológiai (akusztikus, artikulációs) specifikációval, mint a kiterjesztett, szerkesztett belső beszéd. Alderson-Day és Fernyhough (2015) rámutat: a viselkedési mérések szerint a fonológiai-artikulációs-geztus tervezés szerepet játszik a

belső beszédben, a belső beszédet a beszéd- és jelelő izmok aktivitása kísérheti.

Lævenbruck és mtsai. (2018) szerint az agyi aktivitás tekintetében úgy tűnik, hogy a nyílt beszéd több motoros és szenzoros terület aktivitását kívánja, mint a belső beszéd, míg a belső beszéd több gátló kapcsolatrendszerrel működött, mint a külső beszéd. Ezért az absztrakciós szemlélettel ellentétben a belső beszéd kiterjesztett variánsai fizikailag megtervezetnek tűnnek, beleértve a konkrét artikulációs (gége, orofaciális és kézi) aktivációkat, amik koordináltak, akárcsak a nyílt beszédben, viszont csillapítottak, **gátoltak**: nincsenek nyíltan produkálva. Vagyis a motoros parancsok kibocsáthatók a gátló jelekkel együtt, melyek blokkolják az artikulációs mozgást. A belső beszéd a képzeletbeli motoros cselekmények előállítását tartalmazhatja; legyenek azok artikulációk vagy gesztusok.

2.5. A kérdőíves kutatások

Az embereknek önnön belső beszédükre vonatkozóan, arról, hogy mikor, milyen funkcióban miképpen alkalmazzák, különböző élményeik lehetnek, és számos kutatás szerint ezek korrelációkat mutatnak kognitív mutatókkal (ld. alább), képességszintekkel. Ezek feltárására és vizsgálatára a nemzetközi kutatásokban többek között kérdőíves módszereket alkalmaznak.

Az egyik ilyen, a Brinlhaupt és mtsai. (2009) által kifejlesztett „Önbeszéd Skála” (Self-Talk Scale, STS) explicit módon méri a belső beszéd gyakoriságát (a nyílt beszéddel együtt), azt kérdezve, hogy a vizsgálati személy egy adott napon milyen gyakran beszél önmagával négy dimenzió mentén: (i) önkritika és önvád; (ii) önmegerősítés; (iii) az önszabályozás, a viselkedés irányítása; valamint (iv) társas interakciók. Eredményeik szerint az STS-pontszámok egyéni különbségei az eltérő viselkedési és pszichopatológiai jellemzőkkel függenek össze (Brinlhaupt és mtsai. 2009, 2015; Brinlhaupt – Dove 2012; Reichl és mtsai. 2013). A magas STS-pontszámot elérők gyakrabban beszéltek önmagukkal a napi események kapcsán, mint az alacsony STS-pontszámúak. Ugyanakkor az STS jelenlegi verziója nem kizárólag a belső beszéd használatának gyakoriságát méri, mivel egyaránt értékeli a rejtett („hangtalan”), önmagához történő beszédet és a nyílt (hangos) formájú, önmagához szóló beszédet.

Az embereknek a belső beszédre vonatkozó tapasztalatai osztályozására egy másfajta kérdőívet készített McCarthy-Jones és Fernyhough (2011), ez a VISQ: Varieties of Inner Speech Questionnaire. A kérdőív valójában a belső beszédre vonatkozó állításokat tartalmaz, és a személyeknek egy-egy tételre hatfokú skálán kell válaszolni, az *egyáltalán nem vonatkozik rám* (1)-től a *teljesen igaz rám* (6)-ig. A VISQ-nek elkészült egy átdolgozott

változata is, a VISQ-R (Alderson-Day et al. 2018). Ez azt méri fel, hogy milyen tulajdonságokat társítanak az emberek a saját belső beszédükhöz, és mennyire tartják gyakorinak ezeket a vonásokat. A VISQ-ben felmért tulajdonságok a „dialogikusság”, a „sűrítettség”, a „más emberek hangjának felidézése” és az „értékelő/motiváló” (az utóbbit a VISQ-R-ben „értékelő/kritikus” és „pozitív/önszabályozó” tartalmú állítások váltják fel).

McCarthy-Jones és Fernyhough (2011) az adataik elemzését követően arra jutottak, hogy a VISQ kitöltőinek 75–80%-a belső beszédükre a „dialogikusság” vonását tartották jellemzőnek, 36%-uk számolt be a „sűrítettségéről” (McCarthy-Jones – Fernyhough 2011). Eszerint a sűrített belső beszédet az erős fragmentáltság jellemzi, szemben a mondatszerűnek ítélt egységekből álló belső beszéddel. A VISQ-R eredményei hasonlóak voltak, a résztvevők 71%-a dialogikus, illetve 43%-a sűrített belső beszédet tapasztalt (Alderson-Day et al. 2018).

McCarthy-Jones és Fernyhough (2011) azt találták, hogy a depresszió és a szorongás szorosan összefüggenek a belső beszéd negatív tartalmával, a szorongó és a depresszív önbeszéddel (hasonló eredményekre ld. még Calvete et al. 2005; Hatzigeorgiadis et al. 2009; Khodayarifard et al. 2014; Reichl et al. 2013; valamint Shi et al. 2015). Másfelől az önerősítő önbeszéd magas gyakorisága negatívan korrelált a depresszióval.

A belső beszéd kognitív funkciójával kapcsolatos kísérleti tanulmányok nagy része szoros kapcsolatot jelez a belső beszéd és a kognitív teljesítmény között. Például kimutatták, hogy a belső beszéd artikulációs elnyomással történő blokkolása megzavarja a teljesítményt a munkamemória és a végrehajtó működés különböző feladatai során (pl. Baddeley et al. 2001; Emerson – Miyake 2003; Lidstone et al. 2010; Phillips 1999; Tullett – Inzlicht 2010; Williams et al. 2012).

Kognitív és érzelmi faktorokat egyaránt vizsgáltak Ren és mtsai. (2016) a belső beszédre vonatkozó kérdőívek adataival összekapcsolva. A belső beszéd négy funkcióját tanulmányozták: az önkritikát, az önmegerősítést, az önszabályozást és a szociális értékelést, amelyeket a Self-Talk Scale (Brinthaup et al. 2009) adaptált változatával mértek 367 egyetemi hallgató bevonásával. A kognitív faktorok közül a végrehajtó működést és a komplex következtetést előzetesen tesztelték, a nem kognitív faktorok között pedig a szorongást és az impulzivitást vizsgálták (az utóbbi egy komplex konstrukció, melyet három különálló dimenzió figyelembevételével értékelték: a motoros, a kognitív és a nem szándékolt impulzivitás). Az eredmények azt mutatták, hogy a szorongás és az impulzivitás elsősorban a belső beszéd affektív funkcióinak gyakoriságával függött össze (önkritika és önmegerősítés), a végrehajtó funkciók és a komplex érvelés

pedig a belső beszéd kognitív, önszabályozó funkciójának gyakoriságával állt kapcsolatban.

Ren és mtsai. (2016) ellenőrzésképpen adatokat gyűjtöttek a Belső Beszéd Kérdőív (Varieties of Inner Speech Questionnaire: VISQ, McCarthy-Jones – Fernyhough 2011) segítségével is, amely, mint említettük, a dialogikusságot, a sűrítettséget, az értékelő/kritikus és pozitív/önszabályozó jelleget teszteli, és azt, hogy a belső beszéd mennyire építi be más személyek hangját. A vizsgálathoz további kognitív tesztek is társítottak: ezek problémamegoldási, számolási, predikcióalkotási, következtetésalkotási és munkamemória felmérő tesztek voltak. Adataikban többek között azt találták, hogy mind a munkamemória-működés, mind a komplex érvelés szignifikánsan összefügg az önszabályozó belső beszéd gyakoriságával. Szerintük ez azt jelenti, hogy a magasabb szintű kognitív képességekkel rendelkező egyének jobban tudják használni a belső beszédet a cselekvés megtervezésére és a viselkedés irányítására.

A belső beszéd különböző funkciói gyakoriságában mutatkozó egyéni különbségek tehát tükrözhetik egyes kognitív folyamatok individuális különbségeit (Hurlburt – Heavey 2015).

3. Módszertan

3.1. A saját kérdőíves vizsgálatunk

Fő célkitűzésünk az volt, hogy a válaszmintázatok tartalmának megoszlásán túlmenően keressünk olyan kitöltői stratégiákat, azaz válaszadói csoportokat, melyek a belső beszédük karakterére vonatkozó élményeik mentén egymástól jól elkülöníthetők. Egyúttal motivációkat kerestünk azon feltételezés számára, miszerint a belső beszéd olyan szenzomotoros rendszer, mely mentálisan szimulált jeleket használ a külső beszédfolyamatok belső modelljében.

A VISQ-R tesztanyagának (Alderson-Day et al. 2018) több ponton továbbfejlesztett, magyar nyelvű adaptációját végeztük el. A személyeknek a *mindig, gyakran, néha, előfordult már, soha* képezte skála valamelyik elemét kellett vonatkoztatnia 35 prezentált állításra, egy interneten elérhető online Google kérdőív keretében. A 35 állítás randomizáltan jelent meg és a következők voltak:

**Tétel
sorszám****A megítélendő állítás**

1. Amikor gondolkozom magamban, akkor rövid nyelvi kifejezéseket vagy csak egy-egy szót használok, nem teljes mondatokat.
2. Amikor gondolatban magammal beszélek, az olyan, mintha oda-vissza kérdezném magamat, és aztán válaszolnék.
3. Más emberek hangját szoktam hallani a gondolataimban. Például, amikor egy bizonyos dolgot teszek, akkor anyám hangját hallom gondolatban.
4. A gondolataimban más emberek hangját hallom, ahogy kérdeznek engem.
5. A gondolataimban más emberek hangját hallom, amint nyaggatnak engem.
6. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyasmi, mint egy párbeszéd magammal, és nem olyan, mint egy monológ a gondolataimmal.
7. Magamban teljes mondatokban gondolkozom.
8. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyasmi, mint a rövid jegyzetek, nem pedig teljes, nyelvtanilag tökéletes mondatok.
9. Belső beszéddel szoktam gondolkozni arról, amit tettem, hogy az helyes volt-e vagy sem.
10. Amikor magammal beszélek arról, amit gondolok, az olyasmi, mint egy társalgás.
11. Gondolatban szoktam mondani magamnak, hogy miket csináljak.
12. Gondolataimban más emberek hangját hallom, amint olyasmiket mondanak nekem, amiket ők korábban sohase mondtak.
13. Oda-vissza beszélgetek magammal a dolgokról a gondolataimban.
14. Amikor szavakkal gondolkozom, az mindig rövidebb, mint ahogy hangosan mondanám. Például, ahelyett, hogy azt mondanám magamnak, hogy 'el kell menjek a boltba', csak annyit mondom gondolatban, hogy: 'bolt'!
15. Ha a gondolataimat papírra kéne vetnem, azok rendes, nyelvtanilag helyes mondatok lennének.
16. Más emberek hangját szoktam hallani gondolataimban, amint olyasmiket mondanak, amiket egyszer ők tényleg mondtak nekem.
17. Belső beszédben szoktam mondani magamnak, hogy mit ne csináljak, és ez más számára nem hallható.
18. Gondolatban ki szoktam értékelni a viselkedésemet. Például, azt mondom magamnak, hogy 'ez jó volt', vagy hogy 'ez hülyeség volt'.
19. Biztatóan szoktam beszélni magamhoz.

20. Gondolataimban kritikusan beszélek magammal.
21. Bizonyos szavak vagy mondatok ismétlődni szoktak a gondolataimban.
22. Második személyben gondolkozom magamról, például így: 'Nyugi, meg tudod csinálni' vagy 'A fenébe, elfelejtetted megcsinálni'.
23. Amikor szavak segítségével gondolkozom, az inkább olyan, mintha beszélnék, és nem olyan, mintha hallgatnék valamit.
24. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyan, mintha egy felvételtől hallanám a saját hangomat.
25. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyan, mint egy monológ vagy beszéd, és nem olyan, mint egy társalgás.
26. Én irányítom a belső beszédemet.
27. Meg tudom nyugtatni magamat a másoknak nem hallható, belső beszédemmel.
28. Olyasmiket mondok a belső beszédben magamnak, amik idegesítenek.
29. Olyan metaforákat szoktam használni a belső beszédemben, mint hogy 'Ez egy rémálom' vagy 'Az micsoda egy tetű'.
30. A belső beszédben mondott gondolatmenetem akár odavezethet, hogy nagyon izgatottá válok.
31. A belső beszédem hozzájárulhat ahhoz, hogy szomorú vagy depressziós legyek.
32. Amikor dühös vagyok, meg tudom nyugtatni magamat úgy, hogy nem hallhatóan beszélek magammal.
33. Meglep, hogy miket tudok mondani magamnak a gondolataimban.
34. Vannak olyan szavak és kifejezések, amiket nem tudok kiverni a fejből.
35. Ha olyan gondolatokat mondok magamnak, amik felzaklatnak, akkor könnyen témát tudok váltani úgy, hogy elkezdek magamnak kellemesebb dolgokról beszélni.

3.2. Az egyéni különbségek kezelése

A kognitív pszichológiai jelenségekben mutatkozó egyéni különbségek vizsgálata egyre nagyobb figyelmet kap (Hedge et al. 2018; Kidd et al. 2018; Shaw et al. 2020; Siegelman et al. 2017). Az egyéni különbségek vizsgálatára számos különböző módszer ismert (pl. Brinthaup – Kang 2014; Fischer – Karl 2020), ugyanakkor a belső beszédet vizsgáló kutatások többsége a hagyományos faktorelemzési technikákat alkalmazza (Brinthaup et al. 2009; Duncan – Cheyne 1999; McCarthy-Jones – Fernyhough 2011; Oleś et al. 2020; Ren et al. 2016).

A kérdőíves kutatások gyakran alkalmazott módszere, hogy a kérdőív állításaiból faktorokat (azaz állításcsoportokat) határoznak meg, majd az ezen faktorok közötti együttjárásokat vizsgálják a teljes minta bevonásával. E módszer alapvető feltételezése, hogy a vizsgált hatás a teljes populációra vonatkozik, és az egyéni variancia a modellben nem különböztethető meg a mérési zajtól. Ennek következménye, hogy nem határozható meg, hogy két kimutatott kapcsolat (A és B, illetve B és C faktorok között) mennyiben érinti a minta ugyanazon részét, hiszen csak a teljes mintára vonatkozathatóan tehetünk állítást.

Azért is érdemes új elemzési módszerek bevonása, mert a belső beszéd feltételezhetően olyan pszichológiai konstruktum, amelyben az **egyéni különbségek** nemcsak a vizsgált kapcsolatok erősségében ragadhatók meg (azaz az egyéni hatásmérettel), hanem a kapcsolatok **eltérő irányával** is. Tehát bizonyos személyeknél elképzelhető két jelenség közötti pozitív együttjárás, míg másoknál negatív együttjárás. Ha ezen személyeket egy mintaként kezelnénk, akkor a két ellentétes hatás miatt az együttjárás hiányát találhatnánk, s ez értelemszerűen téves következtetésekhez vezetne.

A belső beszéd kérdőíves kutatásának egyik érdekes kérdése, hogy elkülöníthetőek-e különböző **stratégiák** a válaszmintázatok alapján. Beszélői stratégia alatt azt kell érteni, hogy adott személyek válaszai milyen mintázatba szerveződnek adott állításcsoportok esetében. Ha például az *xy* tartalmú állításcsoportra a *mindig, gyakran* válaszokat adják, akkor további, más állításcsoportokra szintén a *mindig, gyakran* válaszokat adják-e, vagy pedig más állításcsoportokra ugyanők jellemzően a *soha, néha* típusú válaszokat adják. Feltételeztük, hogy az 1675 kitöltő személy esetében nem pusztán egyéni különbségek lesznek, hanem kitöltői csoportok formálódhatnak egyes állításcsoportok mentén. Például egy lehetséges stratégia, hogy valakik párbeszédszerűnek és töredékesnek érzik a belső beszédüket, míg egy másik stratégia lehet, hogy mások monológyszerűnek és nyelvtanilag jól formálnak érzik a belső beszédüket.

3.3. Eljárások: a Mixture Rasch-modell alkalmazása

A kérdőív eredményeinek feldolgozásához Mixture Rasch-modellt használtunk, amely lehetővé tette a vizsgálati személyek – s közvetlenül az általuk használt stratégiák – kategóriákba sorolását. A Mixture Rasch-modell a Rasch-modell és a látenscsoport-elemzés (*latent class analysis*) kombinációja (Baghaei – Carstensen 2013; Engelhard – Wang 2020; Frick et al. 2015). A Rasch-modell (Rasch 1980) unidimenzionális skálák elemzésére szolgál, alapkonceptiója, hogy a tételekhez nehézségi szintet (*item difficulty*), a személyekhez pedig képességszintet (*person ability*) rendel a Gutt-

man-skálát alapul véve.¹ A látenscsoport-elemzés (Goodman 1974) pedig a vizsgálati személyeket diszkrét látens csoportokba sorolja úgy, hogy a csoporton belül hasonló erősségű kapcsolat van a különböző mérési változók között.

A Mixture Rasch-modell e két statisztikai modellt egyesíti, s ennek megfelelően a vizsgálati személyeket két paraméterrel látja el, egy látenscsoport-tagsággal (kategorikus változó) és egy képességszinttel (folytonos változó). A látenscsoport-tagság írja le, hogy adott csoporthoz tartozó személyek számára mely tételeknél valószínű a magas érték jelölése a kérdőívben, melyeknél az alacsony érték jelölése. A képességszint – melyet θ jelölnek – pedig az egyéni varianciát írja le, azaz hogy egy adott személy inkább magas vagy alacsony értékeket hajlamos-e adni a kérdőív tételeire. A modellben tehát egy adott személy adott tételhez tartozó válaszát a látenscsoport-tagság és a képességszint együttese prediktálja.

A Mixture Rasch-modell további előnye, hogy a faktorelemzéssel és a látenscsoport-elemzéssel szemben nemcsak dichotóm és folytonos változók elemzésére képes, hanem ordinális változókat is képes kezelni abból adódóan, hogy a választípusokhoz gyakoriságot rendel² (Frick et al. 2015). Tehát nem kell azzal a feltételezéssel élnünk, hogy a kérdőívben lévő válaszlehetőségek egyenlő távolságot jelölnek, csupán azok relatív sorrendjét kell ismerni.

Célunk tehát a belső beszéd kérdőív magyar adaptációjának bemutatása faktorelemzéssel, illetve az egyéni különbségekre fókuszálva Mixture Rasch-moddellel, mellyel elkülöníthetők a különböző beszélői stratégiák mint látens csoportok. A belső beszéd egyéni varianciájának feltérképezése

---

¹ A Rasch-modell feltételezi, hogy a tételek között van nehézségbeli különbség, azaz vannak olyan tételek, amelyekre nagyobb valószínűséggel adnak magasabb értéket a vizsgálati személyek. Valamint azt is feltételezi, hogy a személyek között vannak képességszintbeli különbségek, azaz vannak olyan személyek, akik ugyanolyan „nehézségű” tételre alacsonyabb értéket adnak, mint mások. E két feltételezést összekapcsolva azt állíthatjuk, hogy valószínűbb, hogy egy személy magasabb értéket ad „könnyebb” tételre, mint egy „nehezebb” tételre, illetve valószínűbb, hogy egy tételt magas értékkel lát el egy magas „képességszinttel” rendelkező személy, mint egy alacsony „képességszinttel” rendelkező személy. E valószínűségeket a Rasch-modell természetes alapú logaritmus függvényvel (logit vagy log-odds) fejezi ki (Rasch 1980).

² A Rasch-modell a válaszok gyakorisági eloszlása alapján alkot egy valószínűségi függvényt. Például, ha egy 100 válaszból álló mintában 60 *Soha*, 20 *Néha* és 20 *Gyakran* fordul elő, akkor az átlagos („képességszint” szerint közepén lévő) személy legvalószínűbb válasza a *Soha* lesz.

így hozzásegíthet a különböző pszichológiai konstruktumok kapcsolatának pontosabb megértéséhez.

3.4. A minta

A kutatásban 1675 magyar nyelvű személy vett részt. A kitöltők 80,60%-a nő (1350 fő), 17,91%-a férfi (300 fő), 0,90%-a (15 fő) ettől eltérő neműnek vallotta magát, 0,60%-a (10 fő) nem kívánta megjelölni nemét. A kitöltők többsége fiatal felnőtt volt (életkor átlaga = 29,10 év, szórás = 12,08 év, medián = 24 év, minimum = 18 év, maximum = 89 év). A legmagasabb iskolai végzettsége a válaszadók 46,81%-ának (784 fő) főiskola vagy egyetem, 50,69%-ának (849 fő) érettségit adó középiskola, 2,03%-ának (34 fő) szakmunkásképző, 0,48%-ának (8 fő) általános iskola. Az életkor és legmagasabb iskolai végzettség között közepes együttjárás mutatkozott (Spearman ρ (1673) = 0,53, $p > .001$).

3.5. Eljárás

Első lépéseként az angol nyelvű VISQ-R kérdőív kibővített változatát (Alderson-Day et al. 2018) adaptáltuk magyar nyelvre. A fordítást két nyelvész hallgató végezte, akiknek munkáját több, a témában járatos nyelvész ellenőrizte egymástól függetlenül. Az adatgyűjtés az interneten, online felületen zajlott, a vizsgálatban részt vevőknek a kérdőív kitöltése mellett csakis a demográfiai adatokat kellett megadni (nem, életkor, legmagasabb iskolai végzettség), illetve a kérdőív kitöltése után szöveges visszajelzést adhattak a témával és a kutatással kapcsolatban. A résztvevők toborzása kényelmi mintavétellel történt. A mintába elsősorban egyetemi hallgatók, egyetemi hallgatók társas hálózatához kapcsolódó személyek, illetve hobbi olvasói csoportok tagjai kerültek. A kérdőív linkjét a Függelékben mellékeljük.

3.6. Mérészköz

A belső beszéd jellemzőit egy 35 tételes kérdőívvel vizsgáltuk a VISQ-R bővített változata alapján (Alderson-Day et al. 2018). A kérdőívhez tartozó instrukció arra kérte a résztvevőket, hogy jelöljék, milyen gyakran tapasztalják a tételekben állítások formájában leírt jelenségeket saját belső beszédükben. Az állításokat öt értékből álló Likert-skálán kellett megítélniük a kitöltőknek (válaszkategóriák: *Soha, Előfordult már, Néha, Gyakran, Mindig*).

3.7. Statisztikai elemzés

Az adatok elemzéséhez először feltáró faktorelemzést végeztünk R programnyelven a psych és EFAtools programcsomagokkal (Revelle 2023; Steiner – Grieder 2020). Majd a feltárt faktorstruktúrát megerősítő faktorelemzéssel ellenőriztük R programnyelven a lavaan és semTools programcsomagokkal (Jorgensen et al. 2022; Rosseel 2012). A stratégiák feltárásához az adatokon Mixture Rasch-modellt futtattunk jamovi szoftverrel, a snow-RMM csomaggal (Seol 2023; jamovi 2023), illetve R programnyelven a mixRasch csomaggal (Willse 2014).

4. Eredmények

4.1. Feltáró faktorelemzés

A 35 tételes kérdőív faktorstruktúrájának feltérképezésére feltáró faktorelemzést (*Exploratory Factor Analysis*) alkalmaztunk, ferde forgatással (*promax*), maximum likelihood módszerrel. A Kaiser–Meyer–Olkin-teszt alapján a tételek alkalmasak voltak az elemzéshez (átlagos MSA = 0.89), amit megerősített a Bartlett-féle szfericitásteszt eredménye is ($\chi^2(595) = 18863,65, p < .001$). A faktorok számának meghatározásánál elsődlegesen a párhuzamos elemzést (*parallel analysis*) vettük figyelembe. Ennek eredménye egy ötfaktoros struktúra, melyben hat tétel nincs faktorba sorolva (lásd 1. táblázat).

1. táblázat: A feltáró faktorelemzés eredménye

Faktorok:	Interakció	Sűrítettség	Más hangja	Értékelő	Pozitív
Tétel sor-száma					
6	0,80	0,01	0,01	-0,01	-0,03
10	0,74	-0,08	0,07	0,06	0,02
25	-0,68	-0,04	0,01	0,30	0,19
2	0,67	0,01	-0,03	0,18	0,02
13	0,64	-0,07	0,00	0,21	0,00

1	-0,02	0,79	-0,03	0,05	0,12
7	0,04	-0,74	0,03	0,16	0,12
8	-0,02	0,74	0,03	0,09	0,09
14	-0,02	0,67	0,03	0,04	0,12
15	-0,02	-0,60	0,04	0,04	0,15
4	0,03	-0,03	0,82	-0,13	0,12
3	-0,02	0,04	0,68	-0,01	0,10
16	-0,01	-0,03	0,67	0,01	0,05
5	-0,01	0,03	0,63	0,08	-0,03
12	0,06	-0,04	0,63	0,01	-0,03
20	0,00	-0,02	-0,11	0,70	-0,16
31	-0,08	-0,03	0,05	0,67	-0,24
9	-0,01	-0,06	-0,08	0,62	0,12
28	-0,02	-0,02	0,07	0,58	-0,29
18	0,05	0,05	-0,13	0,56	0,16
17	0,07	0,05	-0,06	0,56	0,17
30	-0,01	-0,05	0,08	0,53	0,00
34	-0,03	0,03	0,12	0,51	-0,09
11	0,09	0,02	-0,12	0,50	0,16
21	0,00	0,09	0,08	0,49	0,00
27	-0,05	0,03	0,08	0,02	0,73
32	-0,06	0,05	0,07	0,00	0,69
19	0,04	0,04	0,03	-0,17	0,64
35	0,05	0,05	0,04	-0,07	0,51
29	-0,04	-0,04	0,01	0,39	0,07

33	0,09	0,03	0,16	0,38	0,03
26	-0,04	-0,18	-0,07	-0,11	0,38
23	0,00	-0,13	-0,10	0,22	0,19
22	0,22	0,13	-0,08	0,20	0,13
24	0,07	-0,01	0,18	0,08	0,09

Megjegyzés: A félkövérel szedett tételszámok mellett azok faktortöltése van feltüntetve. Itt a 0,4-et meghaladó értékek szintén félkövérral ki vannak emelve.
Értékelő = Általános értékelő faktor; Pozitív = Pozitív önszabályozó faktor.

A feltárt faktorszerkezet megegyezett az angol kérdőívváltozat faktorszerkezetével: ezek az Interakció faktor (*Dialogic*), Struktúra faktor (*Condensed*), Más hangja faktor (*Other People*), Általános értékelő faktor (*Evaluative*) és Pozitív önszabályozó faktor (*Positive*). Az ötfaktoros struktúra a modell varianciájának 40%-át magyarázza. A faktorba nem sorolt tételeket eltávolítva ez 45%-ra növekszik. Mivel az Általános értékelő faktorba eredetileg 10 tétel került, ezért a részletesebb elemzés céljából e faktor alfaktorokra bontása mellett döntöttünk. Ebben az esetben csak a 10 tételes faktor tételeit elemeztük. A Kaiser–Meyer–Olkin-teszt (átlagos MSA = 0.87) és a Bartlett-féle szfericitásteszt ($\chi^2(45) = 4214,58, p < .001$) ez esetben is arra mutatott, hogy alkalmasak az adatok a feltáró faktorelemzésre. Az elemzés alapján az Általános értékelő faktort két alfaktorra: az Önértékelő alfaktorra és a Kiváltott állapot alfaktorra bontottuk. A faktorokhoz tartozó tételeket a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: A faktorokhoz tartozó tételek

Interakció faktor	
2.	Amikor gondolatban magammal beszélek, az olyan, mintha oda-vissza kérdezném magamat, és aztán válaszolnék.
6.	Amikor szavakkal gondolkozom, az olyasmi, mint egy párbeszéd magammal, és nem olyan, mint egy monológ a gondolataimmal.
10.	Amikor magammal beszélek arról, amit gondolok, az olyasmi, mint egy társalgás.
13.	Oda-vissza beszélgetek magammal a dolgokról a gondolataimban.

25.	Amikor szavakkal gondolkozom, az olyan, mint egy monológ vagy beszéd, és nem olyan, mint egy társalgás. (fordított)
Struktúra faktor	
1.	Amikor gondolkozom magamban, akkor rövid nyelvi kifejezéseket vagy csak egy-egy szót használok, nem teljes mondatokat.
7.	Magamban teljes mondatokban gondolkozom. (fordított)
8.	Amikor szavakkal gondolkozom, az olyasmi, mint a rövid jegyzetek, nem pedig teljes, nyelvtanilag tökéletes mondatok.
14.	Amikor szavakkal gondolkozom, az mindig rövidebb, mint ahogy hangosan mondanám. Például, ahelyett, hogy azt mondanám magamnak, hogy 'el kell menjek a boltba', csak annyit mondok gondolatban, hogy: 'bolt'!
15.	Ha a gondolataimat papírra kéne vetnem, azok rendes, nyelvtanilag helyes mondatok lennének. (fordított)
Más hangja faktor	
3.	Más emberek hangját szoktam hallani a gondolataimban. Például, amikor egy bizonyos dolgot teszek, akkor anyám hangját hallom gondolatban.
4.	A gondolataimban más emberek hangját hallom, ahogy kérdeznek engem.
5.	A gondolataimban más emberek hangját hallom, amint nyaggatnak engem.
12.	Gondolataimban más emberek hangját hallom, amint olyasmiket mondanak nekem, amiket ők korábban sohase mondtak.
16.	Más emberek hangját szoktam hallani gondolataimban, amint olyasmiket mondanak, amiket egyszer ők tényleg mondtak nekem.
Pozitív önszabályozás	
19.	Bízatóan szoktam beszélni magamhoz.
27.	Meg tudom nyugtatni magamat a másoknak nem hallható, belső beszédemmel.
32.	Amikor dühös vagyok, meg tudom nyugtatni magamat úgy, hogy nem hallhatóan beszélek magammal.

35.	Ha olyan gondolatokat mondok magamnak, amik felzaklatnak, akkor könnyen témát tudok váltani úgy, hogy elkezdek magamnak kellemesebb dolgokról beszélni.
Általános értékelő faktor – Önértékelő alfaktor	
9.	Belső beszéddel szoktam gondolkozni arról, amit tettem, hogy az helyes volt-e vagy sem.
11.	Gondolatban szoktam mondani magamnak, hogy miket csináljak.
17.	Belső beszédben szoktam mondani magamnak, hogy mit ne csináljak, és ez más számára nem hallható.
18.	Gondolatban ki szoktam értékelni a viselkedésemet. Például, azt mondom magamnak, hogy 'ez jó volt', vagy hogy 'ez hülyeség volt'.
Általános értékelő faktor – Kiváltott állapot alfaktor	
20.	Gondolataimban kritikusan beszélek magammal.
21.	Bizonyos szavak vagy mondatok ismétlődni szoktak a gondolataimban.
28.	Olyasmiket mondok a belső beszédben magamnak, amik idegesítenek.
30.	A belső beszédben mondott gondolatmenetem akár odavezethet, hogy nagyon izgatottá válok.
31.	A belső beszédem hozzájárulhat ahhoz, hogy szomorú vagy depressziós legyek.
33.	Meglep, hogy miket tudok mondani magamnak a gondolataimban.
34.	Vannak olyan szavak és kifejezések, amiket nem tudok kiverni a fejemből.
Faktorba nem sorolt tételek	
22.	Második személyben gondolkozom magamról, például így: 'Nyugi, meg tudod csinálni' vagy 'A fenébe, elfelejtetted megcsinálni'.
23.	Amikor szavak segítségével gondolkozom, az inkább olyan, mintha beszélnek, és nem olyan, mintha hallgatnék valamit.
24.	Amikor szavakkal gondolkozom, az olyan, mintha egy felvételt hallanám a saját hangomat.
26.	Én irányítom a belső beszédemet.

29.	Olyan metaforákat szoktam használni a belső beszédemben, mint hogy 'Ez egy rémálom' vagy 'Az micsoda egy tetű'.
------------	---

Megjegyzés: A táblázatban az Általános értékelő faktor két alfaktorra bontva szerepel. Az ötfaktoros modell esetében ez a két alfaktor nincs elkülönítve. A *fordított tétel* azt jelenti, hogy a tétel kapcsolódik egy adott faktor többi tételéhez, azonban jelentése ellentétes.

4.2. Megerősítő faktorelemzés

Az azonosított ötfaktoros struktúrát, valamint ennek alfaktorokkal bővített változatát is (a hatfaktoros modell) megvizsgáltuk megerősítő faktorelemzéssel (*Confirmatory Factor Analysis*) a faktorba nem sorolt tételeket kihagyva. A megerősítő faktorelemzés során a *Diagonally Weighted Least Squares* (DWLS) módszert alkalmaztuk. Mind a két modell elfogadható illeszkedést mutatott (3. táblázat), ám a hatfaktoros modell jobb mutatókkal rendelkezett.

3. táblázat: A két modell illeszkedési mutatóinak összehasonlítása

	χ^2	df	CFI	TLI	RMSEA	SRMR
Ötfaktoros modell	2719,33	367	0,92	0,91	0,06	0,07
Hatfaktoros modell	2048,518	362	0,94	0,94	0,05	0,06

Megjegyzés: df = szabadságfok, CFI = comparative fit index, TLI = Tucker Lewis index, RMSEA = Root Mean Square Error of Approximation, SRMR = Standardized Root Mean Squared Residual. A CFI és TLI mutatóknál 0,90 feletti érték esetében a modell elfogadható. Az RMSEA esetében a 0,5 alatti érték, az SRMR mutató esetében a 0,8 alatti érték utal elfogadható modellre.

4. táblázat: A tételek faktortöltése a két modellben

	Ötfaktoros modell	Hatfaktoros modell
Interakció		
2	0,80	0,80
6	0,72	0,72
10	0,80	0,80
13	0,82	0,82
25	-0,27	-0,27
Struktúra		
1	0,80	0,80
7	-0,65	-0,65
8	0,78	0,78
14	0,68	0,68
15	-0,56	-0,56
Más hangja		
3	0,70	0,70
4	0,70	0,70
5	0,69	0,69
12	0,66	0,66
16	0,68	0,68
Általános értékelő - Önértékelő alfaktor		
9	0,59	0,65
11	0,53	0,61
17	0,62	0,70
18	0,56	0,64

Általános értékelő - Kiváltott állapot alfaktor		
20	0,56	0,58
21	0,58	0,61
28	0,50	0,55
30	0,59	0,61
31	0,56	0,61
34	0,55	0,59
Pozitív önszabályozó		
19	0,47	0,51
27	0,83	0,81
32	0,73	0,72
35	0,50	0,51

Megjegyzés: A tételek faktortöltése a megerősítő faktorelemzés alapján. Az ötfaktoros modell esetében az Általános értékelő faktor két alfaktora nincs kettéválasztva. A két modell között eltérés az Általános értékelő faktor és a Pozitív önszabályozó faktor között van.

A faktorok megbízhatóságát és validitását tekintve mindkét modell elfogadható, a hatfaktoros modell azonban magasabb átlagos magyarázott varianciával jellemezhető. A faktorok validitását az átlagos magyarázott variancia (AVE = Average Variance Extracted) értéke jelzi (5. táblázat).

5. táblázat: A két modell faktorainak megbízhatósága és validitása

<i>Ötfaktoros modell</i>	Interakció	Struktúra	Más hangja	Értékelő	Pozitív
omega	0,83	0,83	0,81	0,82	0,74
AVE	0,52	0,49	0,47	0,32	0,43

<i>Hatfaktoros modell</i>	Interakció	Struktúra	Más hangja	Önértékelő	Kiváltott állapot	Pozitív
omega	0,83	0,83	0,81	0,74	0,76	0,74
AVE	0,52	0,49	0,47	0,42	0,35	0,43

Megjegyzés: A faktorok megbízhatóságát az omega koefficiens jelzi (0,7 felett elfogadható). A faktorok validitását az Átlagos Magyarozott Variancia értéke jelzi (AVE= Average Variance Extracted). Értékelő = Általános értékelő faktor, Pozitív = Pozitív önszabályozó faktor.

A faktorok összefüggéseit a 6. táblázat mutatja. Magas korreláció ($r = 0,72$) figyelhető meg a kettébontott Általános értékelő faktor két alfaktor között (Önértékelés és Kiváltott állapot faktorok). Közepes korreláció tapasztalható a Kiváltott állapot alfaktor és a Más hangja faktor között ($r = 0,58$), illetve az Önértékelő alfaktor és az Interakció faktor között ($r = 0,51$). Gyenge korreláció látható az Interakció és a Más hangja ($r = 0,35$), az Interakció és a Kiváltott állapot ($r = 0,41$) faktorok között, valamint a Más hangja és az Önértékelő ($r = 0,37$), illetve a Pozitív önszabályozás és az Önértékelő ($r = 0,44$) faktorok között.

6. táblázat: A hatfaktoros modell faktorainak korrelációi

	Interakció	Struktúra	Más hangja	Önértékelő	Kiváltott állapot	Pozitív
Interakció	1,00	-0,04	0,35	0,51	0,41	0,28
Struktúra	-0,04	1,00	0,12	0,04	0,11	-0,05
Más hangja	0,35	0,12	1,00	0,37	0,58	0,08
Önértékelő	0,51	0,04	0,37	1,00	0,72	0,44
Kiváltott állapot	0,41	0,11	0,58	0,72	1,00	0,07
Pozitív	0,28	-0,05	0,08	0,44	0,07	1,00

Megjegyzés: Minden faktorkorreláció szignifikáns ($p < .001$). A legalább **közepes erősségű korrelációk félkövérrel** vannak szedve ($r > 0,5$). Pozitív = Pozitív önszabályozó faktor.

4.3. A stratégiák elkülönítése

A kitöltői stratégiák elkülönítése Mixture Rasch-modellel történt. A modellben a kérdőívnek mind a 35 állítása szerepelt. Mivel a priori feltételezésünk nem volt arról, hogy hány stratégiát lehet elkülöníteni, ezért több modellt futtattunk különböző számú stratégiát feltételezve, majd a modellek illeszkedését hasonlítottuk össze a Bayesian Information Criterion (**BIC**) és a Consistent Akaike's Information Criterion (**CAIC**) mutatók alapján. A BIC és CAIC mutatók számításba veszik a modellek potenciális túlillesztését (Baghaei – Carstensen 2013), ezért alkalmasak az optimális információtartalom meghatározására, azaz arra a tényezőre, hogy **minél kevesebb stratégiával minél nagyobb magyarázóerőt** kell biztosítani.

7. táblázat: A Mixture Rasch-modellek illeszkedése a stratégiák számának függvényében

Stratégiák száma	BIC	CAIC
1	158376,63	158510,63
2	156234,35	156503,35
3	155453,37	155857,37
4	154853,52	155392,52
5	154732,49	155406,49
6	154980,86	155789,86

Megjegyzés: BIC = Bayesian Information Criterion, CAIC = Consistent Akaike's Information Criterion. A kisebb érték a jobb illeszkedésre utal. A BIC esetében ez öt stratégiánál, a CAIC esetében négy stratégiánál optimális.

Az optimális illeszkedésű modell alapján négy vagy öt kitöltői stratégia azonosítható a választott mutatótól függően. A további elemzéshez a BIC eredménye alapján az ötstratégias modellt választottuk, mivel a CAIC alapján a négy- és ötkomponensű modellek információtartalma egymáshoz közelebb esik (ld. 7. táblázat). Minden személy ahhoz a stratégiához lett rendelve, amelybe a modell szerint a legnagyobb valószínűséggel tartozik. Az egyazon stratégiához tartozó személyek válaszai hasonló mintázatot mutatnak a kérdőív **egészén** (a más stratégiához tartozó személyekhez képest), azonban a stratégián belül az észlelt gyakoriság intenzitása eltérhet személyenként. A csoporton belüli egyéni varianciát jelöli a **théta érték**. Ha a théta értéke -2, az a válaszadók körében egy biztos *Soha* választ jelent, a -1 értéke több *Előfordult már* választ jelent, a 0 (átlag) értéke körülbelül egyforma arányban jelenthet *Előfordult már*, *Néha* és *Gyakran* válaszokat, az 1 értéke a *Gyakran* és *Mindig* között helyezkedik el, a 2 pedig egy biztos *Mindig* válasszal egyenértékű.

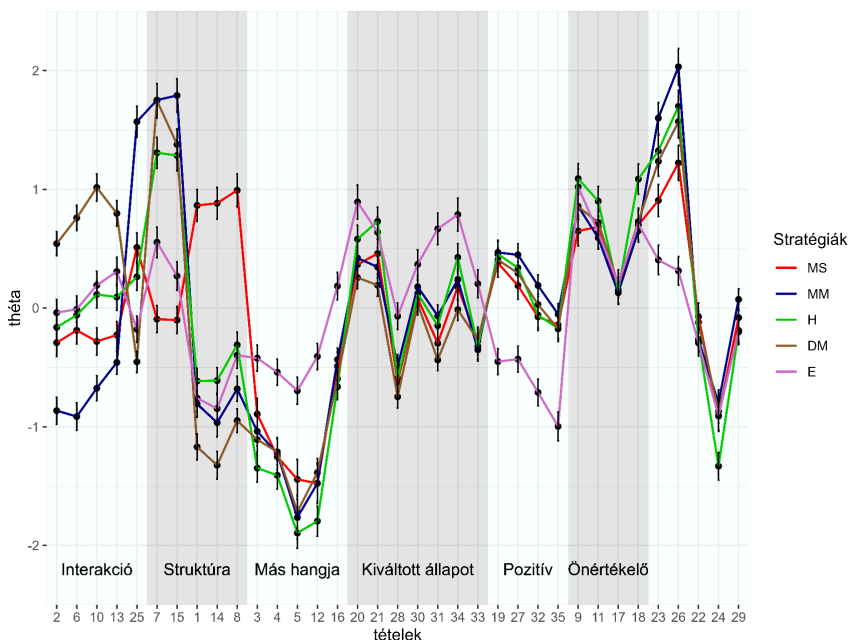

8. táblázat: A stratégiák elnevezése és elemszáma

Stratégia neve	Személyek száma (alminta (fő))
Dialogikus-Mondatszerű (DM)	364 fő
Monologikus-Mondatszerű (MM)	386 fő
Monologikus-Sűrített (MS)	245 fő
Hezitáló (H)	431 fő
Elszenvedő (E)	245 fő

Megjegyzés: A stratégiák a kitöltői csoportokkal azonosak. A stratégiák elnevezése post-hoc.

Az alábbi 1. ábráról kiderül, hogy a stratégiák középértéke (théta: 0) konzisztensen változik tételenként aszerint, hogy a tétel mely korábban azonosított faktorba tartozik. Ez megerősíti a feltárási faktorelemzés eredményét. A Rasch-modell alapján a stratégiák théta-értékkel jellemezhetők (a válaszok természetes alapú logaritmus függvényé, logittá transzformálva), ezért az értelmezés megkönnyítéséhez az **adott sorszámú tétel** adott válaszáértékéhez tartozó stratégiát is feltüntettük, vagyis azt, hogy adott stratégiát követő személy adott sorszámú tételhez mely válaszkategóriát választaná legmagasabb valószínűséggel.

1. ábra: Összkép: Az öt stratégia értékei a 35 tétel

Megjegyzés: Az öt stratégiát az öt különböző színű vonal jelöli (piros, kék, zöld, barna, lila). MS=Monologikus Sűrített, MM= Monologikus-Mondatszerű, H=Hezitáló, DM=Dialogikus-Mondatszerű, E= Elszenvedő.

A tételek a faktorok szerint vannak rendezve, amelyet a szürke háttér és az elnevezések jeleznek. Minél **magasabb** egy adott stratégia esetében a **thézia-érték**, annál **magasabb gyakoriság** tartozik az adott tételhez, másképpen fogalmazva: annál nagyobb valószínűséggel tartozik egy magasabb ordinális skálabeli érték hozzá. Az értékek mellett szerepel az azokhoz tartozó 95%-os konfidenciaintervallum.

4.4. Elemzés faktoronként

4.4.1. Interakció faktor

Az Interakció faktoron belül a 2., 6., 10. és 13. tételek a belső beszéd dialogikus jellegére kérdeznak rá. Az Interakció faktoron belül látványosan szétválik mind az öt stratégia. (Emelkedő gyakoriságban: Monologikus-Mondatszerű = MM, Monologikus Sűrített = MS, Hezitáló = H, El-

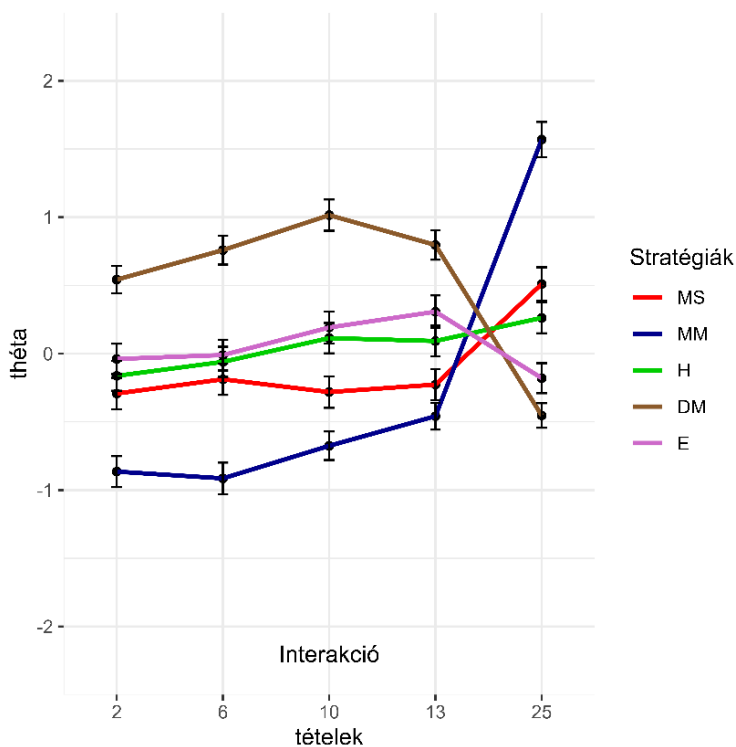
szenvető = E, Dialogikus-Mondatszerű = DM.) Ezek közül a DM (Dialogikus-Mondatszerű) stratégia jellemző válasza³ a *Mindig* és *Gyakran*, az MM (Monologikus-Mondatszerű) stratégia jellemző válasza a *Soha*, az MS (Monologikus-Sűrített) stratégia válasza az *Előfordult már* és *Néha*, a H (Hezitáló) és E (Elszenvedő) stratégia jellemző válaszai pedig lehetnek az *Előfordult már*, *Néha*, illetve *Gyakran* is, ami megosztottságra utal.

Az Interakció faktor többi tételétől eltér a 25. tétel, mely alacsony faktortöltést mutatott a megerősítő faktorelemzés során (lásd a 4. táblázatot). Tartalmilag is elkülönül, hiszen ez bizonyos stratégiáknál a dialogikusság **ellentétét** jelenti (DM és MM). A 25. tételre a H stratégiánál ez a tendencia nem jelenik meg, azaz mind az expliciten dialogikus (DM), mind az expliciten monologikus (MM) tételeket elfogadták a kitöltők. A DM stratégia jellemző válasza az *Előfordult már* és *Néha*, az MM stratégia jellemző válasza a *Mindig*, az MS, H és E stratégiák jellemző válasza pedig a *Gyakran* volt a 25. tételre (ld. a 9. táblázatot követően a 2. ábrában).

9. táblázat: Az Interakció faktor tételei

Interakció faktor
2. Amikor gondolatban magammal beszélek, az olyan, mintha oda-vissza kérdezném magamat, és aztán válaszolnék.
6. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyasmi, mint egy párbeszéd magammal, és nem olyan, mint egy monológ a gondolataimmal.
10. Amikor magammal beszélek arról, amit gondolok, az olyasmi, mint egy társalgás.
13. Oda-vissza beszélgetek magammal a dolgokról a gondolataimban.
25. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyan, mint egy monológ vagy beszéd, és nem olyan, mint egy társalgás. (fordított)

³ A jellemző válasz alatt azt a válaszkategóriát értjük, mely a stratégia (thétában kifejezett) középértékéhez legnagyobb valószínűséggel tartozik a modell szerint.

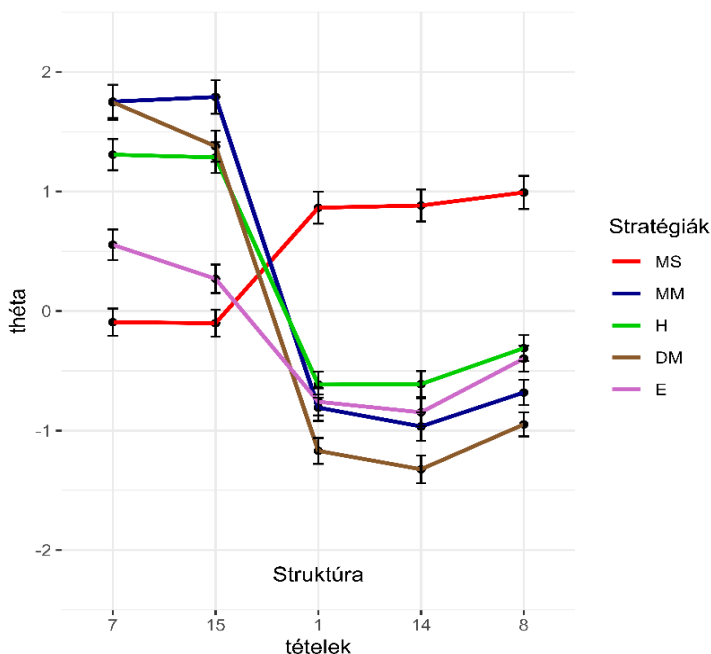
2. ábra: Stratégiák az Interakció faktoron

4.4.2. Struktúra faktor

A Struktúra faktor a belső beszéd szerkezeti megformáltságára kérdez rá. A sűrítettséget expliciten kifejező 1., 8. és 14. tétel esetében az MS (Monologikus-Sűrített) stratégia látványosan elválnak a többi négy stratégiától a magas értékeivel. A többi stratégia (MM, DM, E, H) is különbözik egymástól, azonban ezek a sűrítettséget a belső beszédben általában elutasítják. Az MS stratégia jellemző válasza a *Gyakran*, a H stratégia jellemző válasza a *Néha*, a DM, MM, illetve E stratégia jellemző válasza a *Soha* és *Előfordult már*: A 7. és 15. tétel esetében, melyek a teljes mondatok használatát jelzik, az MS és E stratégia alacsonyabb gyakoriságot mutat a teljes mintához képest, amely így is a *Gyakran* választ implicálja. A DM, MM és H stratégiák pedig határozottan a *Mindig* választ implicálják.

10. táblázat: A Struktúra faktor tételei

Struktúra faktor
1. Amikor gondolkozom magamban, akkor rövid nyelvi kifejezéseket vagy csak egy-egy szót használok, nem teljes mondatokat.
7. Magamban teljes mondatokban gondolkozom. (fordított)
8. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyasmi, mint a rövid jegyzetek, nem pedig teljes, nyelvtanilag tökéletes mondatok.
14. Amikor szavakkal gondolkozom, az mindig rövidebb, mint ahogy hangosan mondanám. Például, ahelyett, hogy azt mondanám magamnak, hogy 'el kell menjek a boltba', csak annyit mondok gondolatban, hogy: 'bolt'!
15. Ha a gondolataimat papírra kéne vetnem, azok rendes, nyelvtanilag helyes mondatok lennének. (fordított)

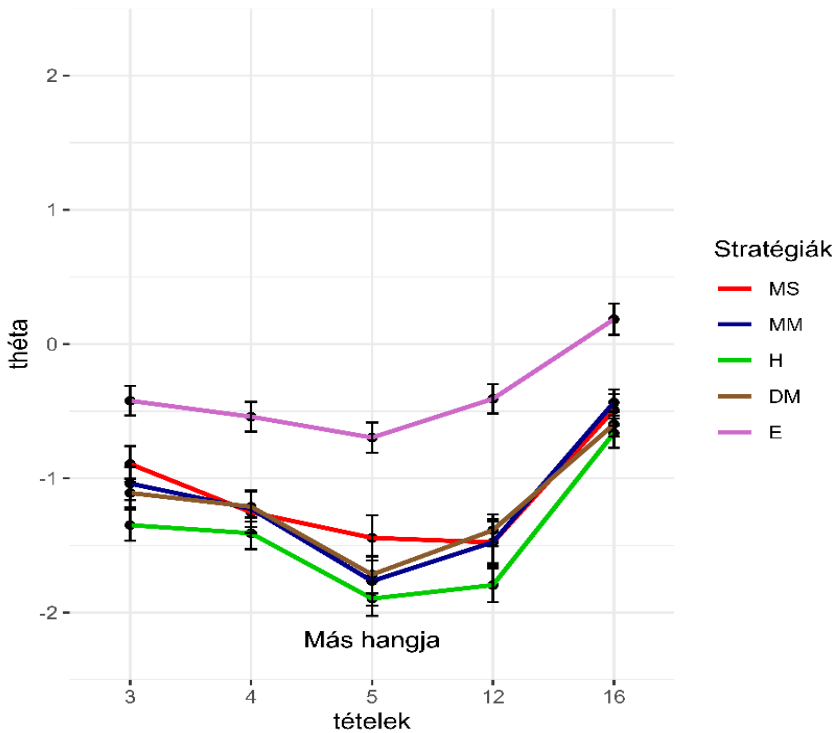
3. ábra: Stratégiák a Struktúra faktoron

4.4.3. Más hangja faktor

A Más hangja faktor olyan tételeket tartalmaz, melyek a belső beszédben a más személynek tulajdonított közlések gyakoriságára kérdeznak rá. A faktoron belül hasonlóan alacsony gyakoriságot jelöltek az MM, MS, H, DM stratégia személyei, ezektől elkülönül az E (Elszenvedő) stratégia, mely mind az öt tétel esetében magasabb gyakorisággal jellemezhető, azonban fontos megemlíteni, hogy így az E stratégia átlagos személye számára is az elutasítás (*Soha* válasz) a legtipikusabb, s kisebb arányban megjelent az *Előfordult már* válasz.

11. táblázat: A Más hangja faktor tételei

Más hangja faktor
3. Más emberek hangját szoktam hallani a gondolataimban. Például, amikor egy bizonyos dolgot teszek, akkor anyám hangját hallom gondolatban.
4. A gondolataimban más emberek hangját hallom, ahogy kérdeznak engem.
5. A gondolataimban más emberek hangját hallom, amint nyaggatnak engem.
12. Gondolataimban más emberek hangját hallom, amint olyasmiket mondanak nekem, amiket ők korábban sohase mondtak.
16. Más emberek hangját szoktam hallani gondolataimban, amint olyasmiket mondanak, amiket egyszer ők tényleg mondtak nekem.

4. ábra: Stratégiák a Más hangja faktoron

4.4.4. Általános értékelő faktor

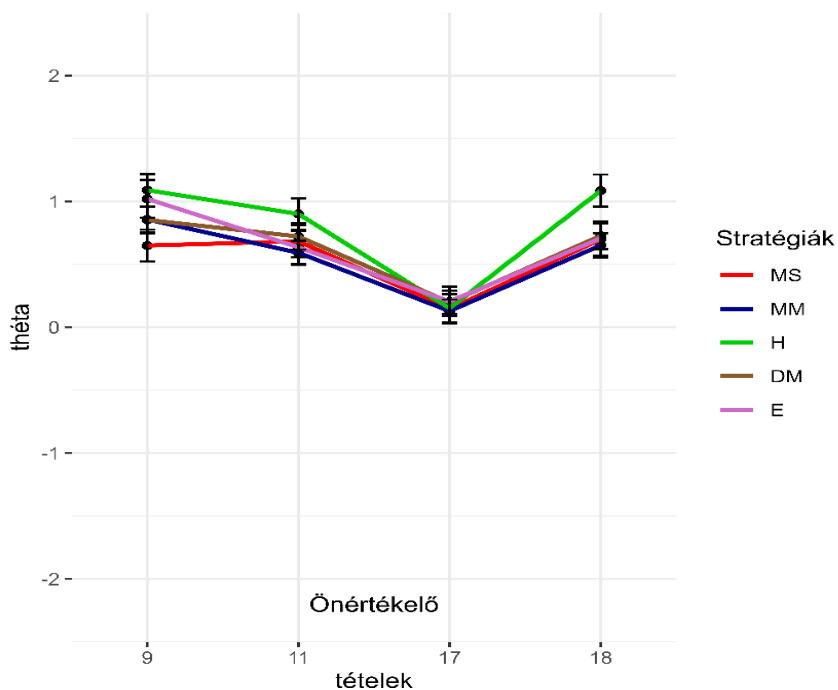
Az ötfaktoros modellben 10 tétel egy általános értékelő faktorhoz tartozott, melyet a részletesebb elemzés végett egy további feltáró faktoranalízissel két alfaktorra bontottunk, ezek az Önértékelő faktor és a Kiváltott állapot faktor. A két alfaktor között magas korreláció mutatkozott.

4.4.4.1. Önértékelő faktor

Az Önértékelő faktor a viselkedésre adott kiértékelő funkciót jellemzi. Az öt stratégiát illetően nem mutatkoznak markáns eltérések, a H (Hezitáló) stratégia válik ki valamelyest a 18. tétel esetében. Ez esetben a stratégiától nem függ, hogy a tétéleken milyen gyakoriságot jelöltek a személyek. Az Önértékelő faktor tehát stratégiafüggetlen faktornak tekinthető abban az értelemben, hogy az egyéni varianciát nem magyarázza.

12. táblázat: Az Önértékelő faktor tételei

Önértékelő faktor
9. Belső beszéddel szoktam gondolkozni arról, amit tettem, hogy az helyes volt-e vagy sem.
11. Gondolatban szoktam mondani magamnak, hogy miket csináljak.
17. Belső beszédben szoktam mondani magamnak, hogy mit ne csináljak, és ez más számára nem hallható.
18. Gondolatban ki szoktam értékelni a viselkedésemet. Például, azt mondom magamnak, hogy 'ez jó volt', vagy hogy 'ez hülyeség volt'.

5. ábra: Stratégiák az Önértékelő faktoron

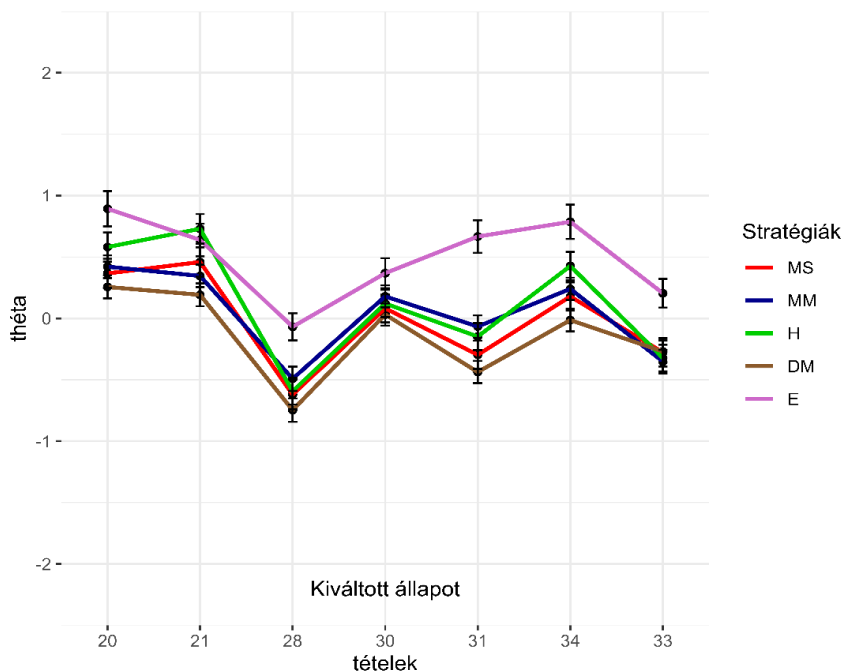

4.4.4.2. Kiváltott állapot faktor

A Kiváltott állapot faktor tételei a belső beszéd tartalmára kérdeznek rá, azon belül önkritikát és kevésbé kontrollált belső beszédet jelölnek. A stratégiák közül az E (Elszenvedő) stratégia elválnak a többi stratégiától, ugyanis általában magasabb értékek társulnak hozzá. Ez különösen nagy mértékű a 31. tétel kapcsán, ahol az E stratégia átlagos személye *Gyakran* választ jelöl, míg a többi stratégia képviselője tipikusan *Előfordult már*; illetve *Soha* választ adna. (A korábban faktorba nem sorolt tételek közül gyenge együttjárása miatt a 33. tétel is itt szerepel.)

13. táblázat: A Kiváltott állapot faktor tételei

Kiváltott állapot faktor
20. Gondolataimban kritikusan beszélek magammal.
21. Bizonyos szavak vagy mondatok ismétlődni szoktak a gondolataimban.
28. Olyasmiket mondok a belső beszédben magamnak, amik idegesítenek.
30. A belső beszédben mondott gondolatmenetem akár odavezethet, hogy nagyon izgatottá válok.
31. A belső beszédem hozzájárulhat ahhoz, hogy szomorú vagy depressziós legyek.
34. Vannak olyan szavak és kifejezések, amiket nem tudok kiverni a fejemből.
33. Meglep, hogy miket tudok mondani magamnak a gondolataimban.

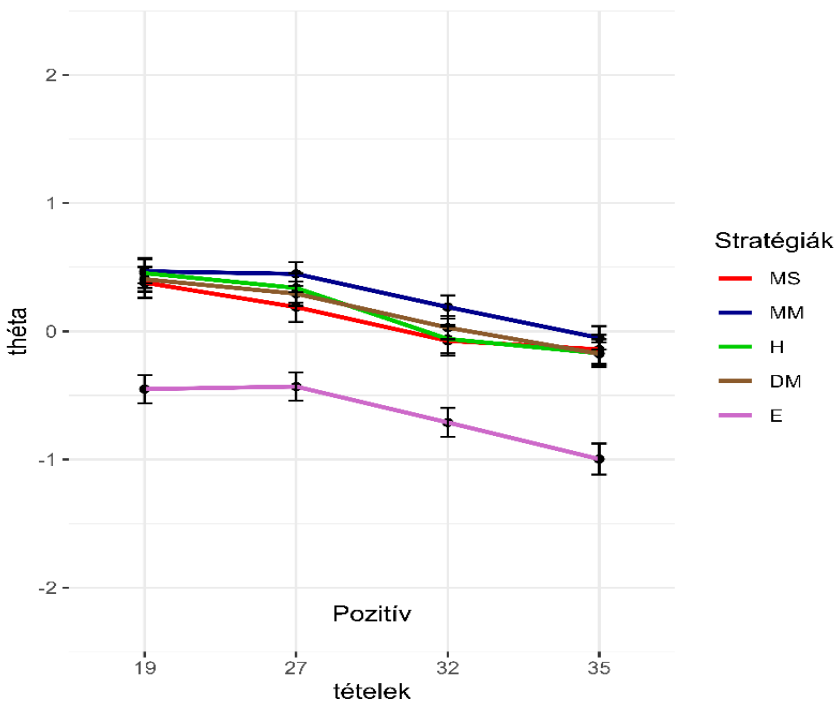
6. ábra: Stratégiák a Kiváltott állapot faktoron

4.4.5. Pozitív önszabályozás faktor

A Pozitív önszabályozás faktor a belső beszéd érzelmi szabályozó funkciójára kérdez rá. Hasonló mintázatot mutat, mint a Kiváltott állapot faktor, azaz a négy stratégia közel esik egymáshoz (MM, DM, MS, H), az E (Elszenvedő) stratégia pedig elkülönül jóval átlag alatti értékeivel (*Soha, Előfordult már*). Ez az eredmény konzisztensnek mondható az E Kiváltott állapot faktornál mutatott magasabb értékeivel.

14. táblázat: A Pozitív önszabályozás faktor tételei

Pozitív önszabályozás faktor
19. Biztatóan szoktam beszélni magamhoz.
27. Meg tudom nyugtatni magamat a másoknak nem hallható, belső beszédemmel.
32. Amikor dühös vagyok, meg tudom nyugtatni magamat úgy, hogy nem hallhatóan beszélek magammal.
35. Ha olyan gondolatokat mondok magamnak, amik felzaklatnak, akkor könnyen témát tudok váltani úgy, hogy elkezdek magamnak kellemesebb dolgokról beszélni.

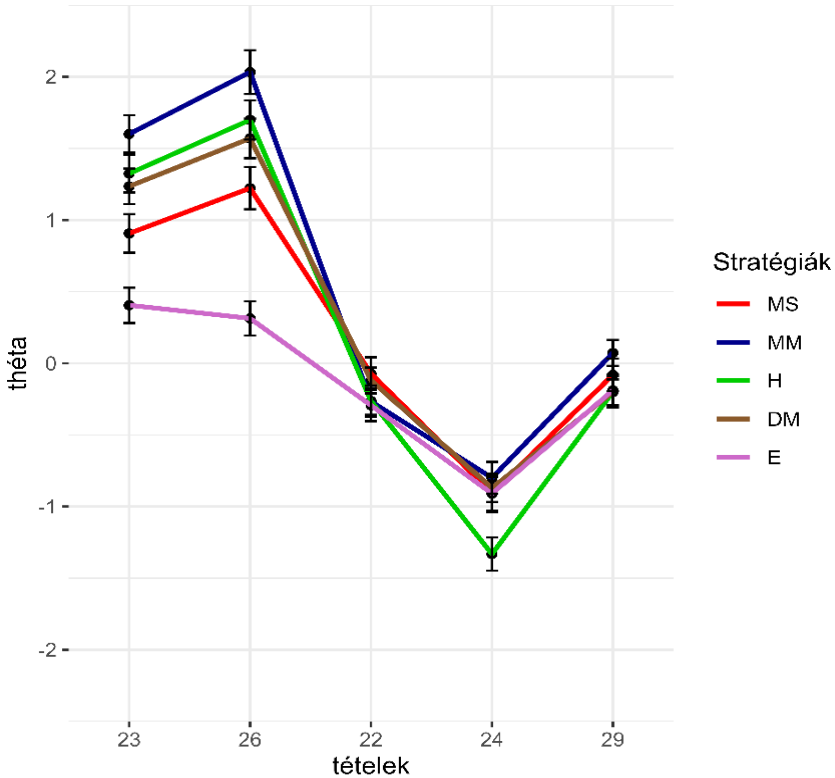
7. ábra: Stratégiák a Pozitív önszabályozás faktoron

4.4.6. A faktorba nem sorolt tételek

A kérdőív része volt öt további tétel, amelyeket a feltáró faktoranalízis alapján nem lehetett az előzőekben bemutatott faktorokba sorolni. (A 33. tétel gyenge együttjárása miatt a Kiváltott állapot faktornál szerepel.) A tételek közül a 23. és 26. mutatott gyengébb összefüggést, mely abból is látszik, hogy az öt stratégia relatív sorrendje azonos. A 23. és 25. tételt illetően kiemelendő az Elszenvető (E) stratégia, mely jellemzően a többi stratégia alatt szerepel, ami azt jelenti, hogy míg a személyek többsége ezen tételeken határozottan *Mindig* választ adna, az E stratégiához tartozó személyek az eggyel megengedőbb *Gyakran* válaszokat is preferálnak. A 22., 24. és 29. tételek esetében a stratégiák nem válnak szét. Az öt tétel tartalmilag a belső kontroll fogalmi körét érintik. Ezen belül érdemes megemlíteni a 23-26 tétel-pár és a 24. tétel oppozícióját, előbbit – a teljes mintát tekintve – elfogadó hozzáállás, míg utóbbit elutasító hozzáállás jellemzi. (Ez tehát nem egyéni belső oppozíció, hanem mintán belüli.)

15. táblázat: A faktorba nem sorolt tételek

A faktorba nem sorolt tételek
22. Második személyben gondolkozom magamról, például így: 'Nyugi, meg tudod csinálni' vagy 'A fenébe, elfelejtetted megcsinálni'.
23. Amikor szavak segítségével gondolkozom, az inkább olyan, mintha beszélnék, és nem olyan, mintha hallgatnék valamit.
24. Amikor szavakkal gondolkozom, az olyan, mintha egy felvételt hallanám a saját hangomat.
26. Én irányítom a belső beszédemet.
29. Olyan metaforákat szoktam használni a belső beszédemben, mint hogy 'Ez egy rémálom' vagy 'Az micsoda egy tetű'.

8. ábra: Stratégiák a faktorba nem sorolt tételeken

5. Diskusszió: a stratégiák sajátosságai

5.1. A kitöltői csoportok

A belső beszéd egyéni különbségeinek vizsgálatához adaptáltuk a VISQ-R belső beszéd kérdőívet magyar nyelvre, ezt elemeztük feltáró, majd megerősítő faktorelemzéssel, melynek eredménye az eredeti kérdőívéhez hasonló ötfaktoros struktúra. A részletesebb elemzés érdekében az egyik faktort további alfaktorokra bontottuk, s így hat faktor mentén vizsgáltuk a tételekre adott válaszok eloszlását.

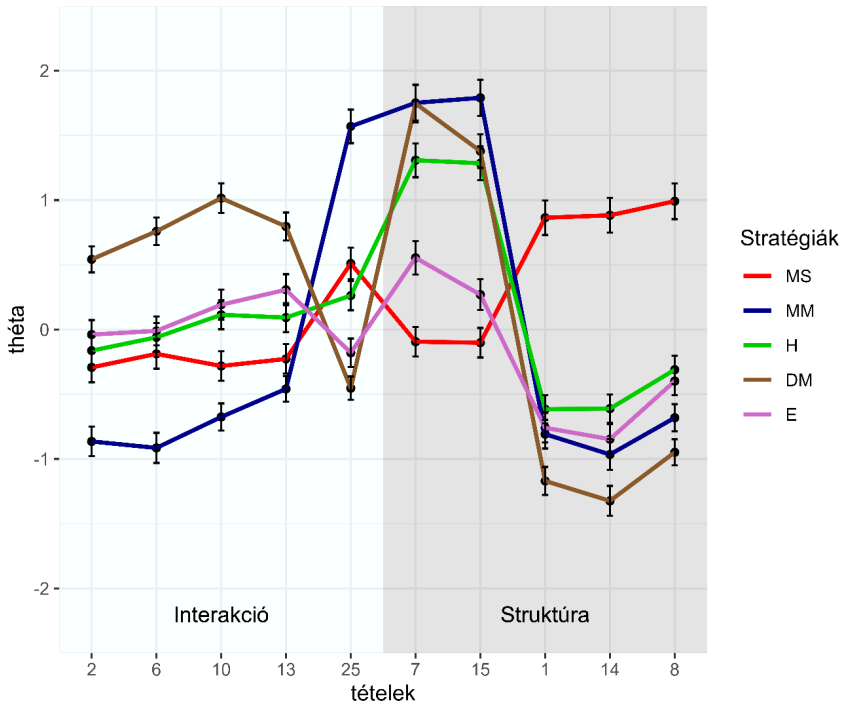
Alderson-Day és mtsai. (2018) eredeti kérdőívének eredményeiben szignifikáns, gyenge korreláció mutatkozott az Interakció (Dialogic) és

az Általános értékelő (Evaluative) faktorok között ($r = 0,38$), illetve a Pozitív önszabályozó (Positive) és Általános értékelő (Evaluative) faktorok között ($r = 0,40$). A kutatásunkban ehhez hasonló irányú, közepes erősségű hatásokat találtunk az Interakció és az Általános értékelő faktor két alfaktora között, valamint a Pozitív önszabályozó és az Általános értékelő faktorhoz tartozó Önértékelő alfaktor között. Emellett közepes és gyenge kapcsolat mutatkozott a Más hangja faktor és az Interakció és értékelő faktorok között.

A tételek csoportosítását követően a kitöltők csoportjait vizsgáltuk meg, lehetséges általános stratégiákat keresve. **A Mixture Rasch-modell alapján a teljes minta öt kitöltői csoportra, azaz öt kitöltői stratégiára bontható.** A kitöltői stratégiák hasonló relatív sorrendet mutatnak a hasonló tartalmú tételek esetében, ezért e stratégiák elemzéséhez adaptáltuk a **faktorelemzés eredményeként létrejött hatfaktoros struktúráját** (beleértve a faktorba nem illeszkedő tételeket is).

A stratégiák elemzésének egyik fontos eredménye az Elszenvető (E) stratégia elkülönülése a további négy stratégiától (Dialogikus-Mondatszerű (DM), Monologikus-Mondatszerű (MM), Monologikus-Sűrített (MS), Hezitáló (H)), amelyeket alapstratégiáknak is hívhatunk.

Az alapstratégiák esetében megállapítható, hogy a hat faktor közül két faktor (az Interakció és a Struktúra) esetében robusztos eltérések láthatóak. Részletesebben vizsgálva, az Interakció faktorban elkülönül az expliciten dialogikus 2, 6, 10 és 13. tétel az expliciten monologikus 25. tételtől. Emellett a Struktúra faktoron belül elkülönül az expliciten sűrítettséget jelölő 1, 8, 14. tétel a teljes mondatok használatát jelölő 7. és 15. tételtől. A többi négy faktor esetében a stratégiák feltételezése nem bír többlet magyarázóerővel az egyéni varianciákat illetően. Tehát az alapstratégiákkal elsősorban a belső beszéd formai struktúrája jellemezhető, és kevésbé a belső beszéd tartalma.

9. ábra: Stratégiák az Interakció és Struktúra faktoron

5.2. A stratégiák fő vonásai

5.2.1. A Dialogikus-Mondatszerű (DM) stratégia

Ez olyan kitöltői csoportra vonatkozik, amely magas gyakoriságot jelölt a dialogikusság tételeken, alacsony gyakoriságot az expliciten monológ 25. tételen. A stratégia tagjai a sűrítettséget kifejező tételeket elutasították, s kifejezetten magas gyakoriság társult a belső beszédet teljes mondatként leíró tételekhez. Tehát a DM stratégiához tartozó személyek olyan belső beszédről számoltak be, amely jellemzően párbeszédszerű, szerkezetileg kidolgozott, és a hangzó társalgást szimulálja. Érdekes, hogy a 'dialogikusság' vonás nem jár együtt a 'sűrítettség' preferenciájával (a külső beszédben a dialógusok inkább fragmentáltak). A stratégia szempontjából fontos *Interakció* faktor tételeinek/állításainak kulcskifejezései a *magammal beszélek, beszélgetek, párbeszéd magammal* terminusok. Fölte-

hető, hogy az ilyen tételek elfogadásaihoz valamilyen akusztikum élménye is társulhat, egy folyamatszerű, szempontváltogató belső beszéd élményében, amely ágatitív és irányított karakterű.

5.2.2. A Monologikus-Mondatszerű (MM) stratégia

Ezen stratégia kitöltői csoportja a DM stratégiával szemben állandó jellemzőjének tartja a monologikus nyelvi formát, és ezzel konzisztensen elutasítja a párbeszédszerű belső beszédet. Az MM stratégiába tartozó személyek igen magas gyakoriságról számolnak be a teljes mondatok használata és szerkesztettsége terén, ezzel szemben nem tartják magukra jellemzőnek a sűrített, csak rövid szavakat alkalmazó belső beszédet. Az MM stratégia tehát egy monologikus és kidolgozott nyelvi formájú belső beszédet mutat be. A kérdőív *Struktúra* faktor tételeinek/állításainak kulcskifejezései: ***gondolatok, magamban gondolkodom, teljes mondatokban gondokozom*** és metanyelvi terminusokként: ... *gondolataim... papírra vetve nyelvtanilag helyes mondatok lennének*. Viszont nem tartották jellemzőnek a ***szavakkal gondolkodom*** tartalmú tételeket/állításokat. A teljes, akár leírt mondatokban gondolkozás élményét elfogadó és a szavakkal gondolkozás tételeit nem elfogadó stratégia a belső beszédnek olyan élményét tükrözi, ami absztraktabb, és nem tűnik fel az akusztikum vonása. A monologikus jelleg okán inkább nézőponttartó, a teljes mondatokra emlékezés a grammatikai kódolás kidolgozottságára utal. Belső beszédükben a személyek ágatitívnek és irányítónak érzik magukat.

5.2.3. A Monologikus-Sűrített (MS) stratégia

Az ezen stratégiához tartozó személyek a dialogikusságot kifejező tételekre az MM stratégiához hasonló, elutasító jellegű válaszokat adnak, csak kevésbé radikálisokat. Viszont a monologikus nyelvi formát gyakorinak jelölték, mely a stratégia fő jegye. A belső beszéd szerkesztettségét vizsgálva az MS stratégia képviselői kifejezetten magas sűrítettségről számolnak be, jellemzőnek tartva a ***szavakkal gondolkodom*** tartalmú tételeket/állításokat, ami más stratégiánál nem tapasztalható. A szavakhoz a gondolkodást, valamint a szavakkal végzett monológot tartalmazó tételek/állítások elfogadását társítják. Érdekes, hogy ugyanezen kitöltők a teljes mondatokra vonatkozó állításokat csak enyhén utasították el. A személyek tehát olyan, monológyszerű belső beszédéről számolnak be, amelynek nyelvi formája erősen sűrített. Ismét a belső beszédnek egy absztraktabb élményét látjuk, melyhez nem társul specifikus akusztikum élmény. A ***szavakkal gondolkodom*** preferenciája a grammatikai kódolás

sűrítettségének élményére is utalhat. Ez megfelelhet a belső beszéd kezdeti fázisainak, mely a Levelt és mtsai. (1999) értelmében vett konceptualizálóból és olyan nyelvtani kódolásból áll, ami kiválasztja a megfelelő lemmát a lexikonból, és a fonológiai kód **tervét** hozzárendelve létrehozza a lexémát. Belső beszédükben a személyek ágéntatívnak és irányítóknak tekintik magukat.

5.2.4. A Hezitáló (H) stratégia

Ez a kitöltői csoport a dialogikusságot illetően bizonytalan, amit a nulla közeli théta érték jelez, mely azonos arányban implikálhat *Néha, Előfordult már*; illetve *Gyakran* válaszokat is személytől függően. A monologikusságot állító 25. tételt sem utasítják el. Határozottan a teljes mondatokból álló belső beszédet fogadják el, a sűrített szerkezetek használatát kevésbé tartják jellemzőnek. Lehetséges, hogy a Hezitáló stratégia nem egy valódi (látens) működésmód, hanem egy kitöltői attitűd eredménye, s azok tartoznak ide, akik óvatosságból nem jelölik a szélsőségeket (bár az anonim kérdőív nem különösen sarkallhat az óvatosságra), de azt is mutatja, hogy a személyek nagyon változatos belsőbeszéd-élményekről adnak számot: a belső beszéd kezdeti, sűrített fázisáról is, és a belső beszéd későbbi, kiterjesztett szakaszáról, a szerkesztett mondatok alkalmazásának élményeiről is.

5.2.5. Az Elszenvető (E) stratégia

A négy alapstratégiától eltérően az **Elszenvedő (E)** stratégia több faktoron átívelő sajátos mintázatot mutatott. Olyan komplex stratégiáról van szó, melyben a résztvevők élményét két fontos vonás: a $\langle +/\text{-}\mathbf{\acute{a}}\mathbf{g}\mathbf{e}\mathbf{n}\mathbf{s} \rangle$ és a $\langle +/\text{-}\mathbf{k}\mathbf{o}\mathbf{n}\mathbf{t}\mathbf{r}\mathbf{o}\mathbf{l}\mathbf{l} \rangle$ vonás értékeinek váltakozása befolyásolt. Ez faktoronként különféle módon realizálódik.

5.2.5.1. Az E stratégia jellegzetessége, hogy a személyek az átlagnál magasabb gyakoriságot adtak a *Más hangja* faktor tételeire, de ez nem elfogadást jelent, hanem enyhe elutasítást, szemben az összes többi stratégia erősen elutasító jellegével ugyanennél a faktornál. A „más ember hangját hallom” faktor dialogikus jellegű, kiterjesztett belsőbeszéd-élményre utal, ahol a belső beszéd „tulajdonosa” saját magához nem annyira az ágéntatív, hanem inkább az **experiensi** jellegű funkciót rendeli, vagyis nem irányítói, hanem inkább elszenvetői élményről ad számot. Nem mérül fel a sűrített belső beszéd élménye, hanem komplex beszédaktusok involváltak.

5.2.5.2. A *Kiváltott állapot* faktor tételeire/állításaira, egy tételt kivéve, csakis az **E** stratégia követői elfogadóak valamilyen mértékben. Ez olyan belső beszéd módozatra utal, melynek „tulajdonosa” ágensatív funkcióval bír, de csak részlegesen rendelkezik a kontrollal: a belső beszédét indító, motiváló célállapothoz képest nem az abból prediktíven adódó állapot, hanem egy másik, nem várt mentális állapot jön létre, ennek élménye inkább negatív, mint pozitív.

5.2.5.3. A *Pozitív önszabályozás* faktor esetében az **E** stratégia mérsékelten **elutasító** válaszmintázata szinte **tükörképe** az **E** stratégia *Kiváltott állapot* faktornál mutatott, mérsékelten **elfogadó** mintázatának, ha a théta tengely mentén nézzük (vö.: a 6. és 7. ábra).

5.2.5.4. A faktorba nem sorolt, ám a belső beszéd **irányítottságát** érintő 23. tétel/állítás (*Amikor szavak segítségével gondolkozom, az inkább olyan, mintha beszélnek, és nem olyan, mintha hallgatnék valamit.*) és 26. tétel/állítás (*Én irányítom a belső beszédemet.*) tartalmát a többi stratégiához képest az **E** stratégia válaszolói tartották a **legkevésbé jellemzőnek**. Ezzel szemben legerősebben az MM, a H, a DM és az MS válaszolói is jellemzőnek tartották önnön belső beszédükre.

A belső beszéd struktúráját illetően az **Elszenvedő stratégia** a sűrített, szavakkal funkcionáló faktorokat elutasítva, a teljes, szerkesztett mondatokkal kapcsolatos faktorokra ad elfogadó válaszokat, az interakciót tekintve pedig inkább a dialogikusság, nem pedig a monologikusság faktorokra elfogadó.

5.3. A prediktív kontroll az E stratégiában

5.3.1. Hipotézisek

A Más ember hangja, a Pozitív önszabályozás és a Kiváltott állapot faktorok, valamint az *irányítottság* vonás esetében a belső beszédbeli prediktív kontroll funkció is valamilyen szerepet játszhat. Hozzá kell tennünk, még nem teljesen világos, hogy mely régiók dolgozzák fel a prediktív kontroll kapcsán feltételezett összehasonlítások eredményeit, és hogy a kognitív kontroll miképpen integrálja ezeket. Jelen cikkünkben pusztán jelezzük ezt a fontos funkciót, de a részleteivel kapcsolatos kérdéskörök tárgyalása nem fér témánk kereteibe.

Lœvenbruck és mtsai. (2018) modellje szerint a belső beszéd olyan szándékolt, céljellegű multiszenzoros aktivációból ered, amely a tempo-

rális és a parietális régiókból jön, majd a frontális régiókban „csillapított” motoros parancsokká alakul. Ezeknek a motoros parancsoknak egy másolata, kópiája visszakonvertálódik a temporális és a parietális régiókba, olyan szenzoros észleléseket generálva, amik előrejelzettek, amennyiben a szándékolt és a tényleges szenzoros visszacsatolás egyezik. Így keletkezik a modell lényegét adó temporo-parieto-fronto-temporo-parietális hurok. Lœvenbruck és mtsai. (2018) értelmében a prediktív kontroll funkciója nagyon fontos a belső visszacsatolásokban: a verbalizálható célok-
nak csillapított motoros parancsokká alakításában, továbbításában az orofaciális és manuális rendszerekhez, majd a csillapított motoros parancsok másolatának visszakonvertálásában a multiszenzoros belső észlelésekre: az elménk által „hallott” belső akusztikumra, az elménk által „érezett” orofaciális és más izomzattónus változásokra. Houde és mtsai. (2002) szerint ezek a **belső** visszacsatolások a valós időben **hamarabb** jelentkeznek, mint ha „tényleges”, **külső** tapasztalatok lennének. A **belső** visszacsatolások/előrejelzések pedig egy természetes folyamat viselkedését **szimulálják**, annak **modelljei** (Jordan – Rumelhart 1992). A modell akkor működhet, ha a szenzoros visszacsatolás **egyezik** az előrejelzett szenzoros jellel, ekkor a szenzoros kéreg információt kap arról, hogy az észlelt ingerek öngeneráltak, ami az ágentativitás és a tulajdonlás belső élményét adja. Lœvenbruck és mtsai. (2018) szerint az önmagunk által generált akusztikum megkülönböztetése a mások által generált hangoktól erősen jelen van a felnőtt belső beszédben. Saját belső hangunkat, hangszínünket és lektális változatainkat nem tévesztjük össze a külső hangokkal. Frith (1992) szerint a prediktív kontrollmechanizmus zavarai magyarázhatják a verbális hallucinációt, ha ugyanis a predikció hibás, a belső beszéd tényleges észlelési következményei nem csillapítottak, az idegen hang élenken „hallható” az ezt átélő személy számára.

5.3.2. A prediktív kontroll lehetséges zavarai

Az *Önértékelő* és a *Pozitív önszabályozás* faktorok esetében, valamint az *irányítottság* vonás kapcsán feltételezhető a prediktív kontroll megfelelő működése, viszont a prediktív kontroll zavara valószínűsíthető a *Más ember hangja* és a *Kiváltott állapot* faktorok esetében. Az utóbbi kettőnél az akaratlan és a szándékolt belső beszéd „fluktuációja” kiválthatja a nem kontrolláltnak megélt belső beszéd élményét, ami experiens (elszenvedői) jellegűvé teheti a belső beszédet, de megőrzi a „tulajdonlását” (vö. a *Kiváltott állapot* faktornál például: *Meglep, hogy miket tudok mondani magamnak a gondolataimban*; a *Más emberek hangja* faktornál például: *Más emberek hangját hallom, amint nyaggatnak engem*). Az *irányított-*

ság kapcsán a kontrollmechanizmusok hibáira utalhat a szándéktalan verbális ismétlés (*Vannak olyan szavak és kifejezések, amiket nem tudok kiverni a fejemből*) és a szélsőségesen eltúlzott, negatív tartalmú belső beszéd élményei (a *Kiváltott állapot* faktornál például: *A belső beszédem hozzájárulhat ahhoz, hogy szomorú vagy depressziós legyek*). A prediktív kontroll zavara esetében előfordulhat, hogy az önmagunk indította cselekvés valamilyen mértékben külsőleg irányítottnak érezhető – akkor, ha a jósolt és a tényleges szenzoros visszacsatolás nem egyezik, mivel ekkor valamilyen külső hatás történhetett, lehet, hogy a személy a belső beszédnek egy részét valaki más által generált beszédként vagy tartalomként éli meg: *Amikor egy bizonyos dolgot teszek, akkor anyám hangját hallom gondolatban.; Amikor szavakkal gondolkodom, az olyan, mintha egy felvételről hallanám a saját hangomat*. Ezek a belsőbeszéd-élmények negatívan érintik az ágatativitást és a tulajdonlást.

Az **Elszenvedő (E)** stratégia tehát elsődlegesen a belső beszéd tartalmában, valamint az ágens és a kontroll tekintetében válik el a másik négy stratégiától. Lehetséges összefüggés, hogy a belső beszédben megjelenő más emberek hangja alapvetően kritikussággal és negatív érzelmekkel jár együtt.

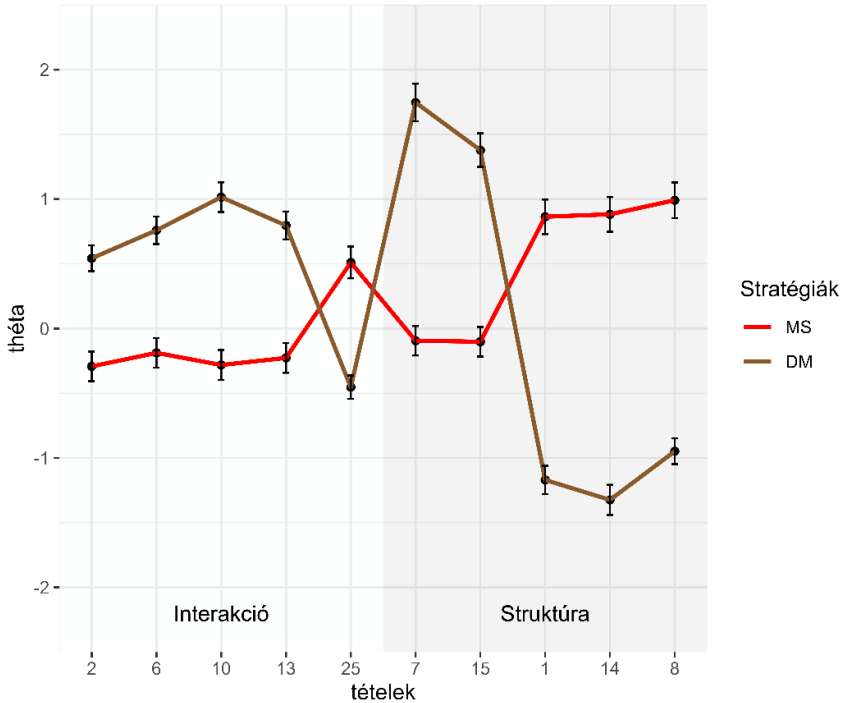
6. Következtetések

6.1. A stratégiák beazonosításának jelentősége

A kitöltői csoportok (stratégiák) **azonosításával** a faktorok részletesebb elemzése vált lehetővé. Például az *Interakció* és *Struktúra* faktorok között az egész mintát vizsgálva nincs összefüggés, de bizonyos kitöltői csoportokat (stratégiákat) vizsgálva felfedezhető, hogy a minta egy jelentős részénél **fordított kapcsolat van a két faktor között**. A DM stratégia magas gyakoriságú dialogikusság tételeihez alacsony gyakoriságú sűrítettség tételek tartoznak, míg az MS stratégia alacsony gyakoriságú dialogikusság tételeihez magas gyakoriságú sűrítettség tételek társulnak (ld. alább a 10. ábrát). E két stratégia további közös eleme a *Más hangja* faktor tételeinek elutasítása. Ez megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a faktorok közötti kapcsolatok elemzésénél a teljes minta vizsgálata csak az **egyik** lehetséges szempont, s a **mintán belül létező variancia** további változókkal (jelen esetben a stratégiákkal, kitöltői csoportokhoz tartozással) pontosabban leírható.

A faktorokon belüli tételek elemzése is új tanulságokkal szolgálhat. Az *Interakció* faktor dialogikus és monologikus tételeit vizsgálva kiderült, hogy bizonyos emberek számára a kettő nem oppozícióként jelenik

meg (**Hezitáló stratégia**), hiszen mindkét jelenséghez tartozó tételeket elfogadtak. Ez azért jelent többletinformációt, mert a stratégia további jellemzői is vizsgálhatóvá válnak, beleértve azt, hogy adott személy többfajta belsőbeszéd-élménnyel rendelkezhet, illetve változathatja a belső beszéde karakterét.

10. ábra: Stratégiák az Interakció és Struktúra faktoron az MS és DM stratégiák esetében

6.2. Az alapstratégiák

A Mixture Rasch-modell alapján a teljes minta öt kitöltői csoportra, azaz öt kitöltői stratégiára bontható. A stratégiák elemzésének egyik fontos eredménye az Elszenvedő (E) stratégia elkülönülése a további négy stratégiától (Dialogikus-Mondatszerű (DM), Monologikus-Mondatszerű (MM), Monologikus-Sűrített (MS), Hezitáló (H)), amelyeket alapstratégiáknak is hívhatunk. A kitöltői stratégiák tehát aszerint is jellemezhetők, hogy a válaszadó személyek egyes csoportjai mennyire tartják jellemző-

nek saját belső beszédükre, hogy az (i) átélt, elszenvedett, vagy pedig (ii) szándékvezérelt, ágensatív.

A kitöltői stratégiák hasonló relatív sorrendet mutatnak a hasonló tartalmú tételek esetében, ezért e stratégiák elemzéséhez adaptáltuk a feltáró/megerősítő faktorelemzés eredményeként létrejött hatfaktoros struktúráját. Az alapstratégiák a kitöltői csoportoknak a saját belső beszédük karakterére vonatkozó élményeit jelzik. A személyek egyes csoportjai önnön belső beszédüket sűrítettnek, rövidítettnek, más csoportjuk pedig teljes mondatokból állónak tartják, és ezeket kombinálja a szereptartó (monologikus) és a szerepváltó (dialogikus) funkciókkal. A csak részben vagy egyáltalán nem szándékvezéreltnek érzékelt belső beszédnél – különösen az E stratégia tekintetében – további kutatásokkal tisztázandó szerepet játszhat a prediktív kontroll működése, illetve annak lehetséges korlátozottsága.

7. Összefoglalás

7.1. Áttekintettük a belső beszéd mint szimulációs modell hipotézisét, és értelmezési keretként utaltunk egy, szerintünk jelentős heurisztikus értékkal bíró neurológiai modellre (Løvenbruck et al. 2018).

7.2. A VISQ-R kérdőíves tesztanyagát (Alderson-Day et al. 2018) továbbfejlesztettük és magyar nyelvre adaptáltuk, majd 1675 személlyel végeztük el. A feltáró és megerősítő faktorelemzés eredményeként hat faktor mentén vizsgáltuk a tételekre adott válaszok eloszlását. Közepes erősségű hatásokat találtunk az *Interakció* és az *Általános értékelő* faktor két alfaktora között, valamint a *Pozitív önszabályozó* és az *Önértékelő* alfaktor között. Emellett közepes és gyenge kapcsolat mutatkozott a *Más hangja* faktor és az *Interakció* és *Értékelő* faktorok között.

7.3. Felismertük, hogy az 1675 ember képezte, viszonylag nagyobb válaszmintázat megértését nagyban elősegíti, ha válaszadói csoportokat, kitöltési alapstratégiákat találunk. Így a teljes mintán belüli variancia, a faktorok közötti kapcsolatok lényegesen jobban leírhatók.

A monologikus sűrített és a dialogikus, mondatszerű alapstratégiák két faktor, az *Interakció* és *Struktúra* esetében robusztus eltéréseket mutatnak, a theta tengely mentén tükröképszerű mintázatot képeznek, amint a 10. ábra mutatta.

Az alapstratégiák a személyek csoportjainak a saját belső beszédük karakterére vonatkozó élményein alapulnak.

7.4. Eredményeink azokat a hipotéziseket támogatják, melyek szerint a belső beszéd nem egyszerűen a külső beszéd internalizációja, hanem olyan szenzoros-motoros rendszer, mely egy specifikus kognitív képesség, és az említett hipotézisek szerint mentálisan szimulált jeleket használ, a külső folyamatok belső szimulációs modelljét képezve.

Függelék

A belső beszéd kérdőív:

<https://lab.nytd.hu/index.php/s/P7Zfí6iy8qvgthJ>

Nyers adatok:

<https://lab.nytd.hu/index.php/s/CqFJ0YToTYXjY8B>

Belső beszéd, válaszmintázatok:

<https://lab.nytd.hu/index.php/s/z2rpO4nPcKgKXbc>

Irodalom

- Alderson-Day, Ben – Fernyhough, Charles (2015), Inner speech: development, cognitive functions, phenomenology, and neurobiology. *Psychological Bulletin* 141/5: 931–965. <https://doi.org/10.1037/bul0000021>
- Alderson-Day, Ben – Mitrenga, Kaja – Wilkinson, Sam – McCarthy-Jones, Simon – Fernyhough, Charles (2018), The varieties of inner speech questionnaire – revised (VISQ-R): Replicating and refining links between inner speech and psychopathology. *Consciousness and Cognition* 65: 48–58. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2018.07.001>
- Baddeley, Alan – Chincotta, Dino, Adlam – Anna-Lynne R. (2001), Working memory and the control of action: evidence from task switching. *Journal of Experimental Psychology: General* 130/4: 641–657. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.130.4.641>
- Baghaei, Purya – Carstensen, Claus H. (2013), Fitting the mixed Rasch model to a reading comprehension test: identifying reader types. *Practical Assessment, Research & Evaluation* 18: 1–13. <https://doi.org/10.7275/n191-pt86>
- Bánréti Zoltán (2024), Öntudat és belső beszéd. In: Lipp Veronika – Ligeti-Nagy Noémi – Simon László (szerk.), PG70. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. 13–23. <https://doi.org/10.18135/PG70.2024.2>
- Blakemore, Sarah-Jayne – Wolpert, Daniel M. – Frith, Christopher D. (2002), Abnormalities in the awareness of action. *Trends In Cognitive Sciences* 6/6: 237–242. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(02\)01907-1](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(02)01907-1)

- Brinthaup, Thomas M. – Benson, Scott A. – Kang, Minsoo – Moore, Zaver D. (2015), Assessing the accuracy of self-reported self-talk. *Frontiers in Psychology* 6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00570>
- Brinthaup, Thomas M. – Dove, Christian T. (2012), Differences in self-talk frequency as a function of age, only-child, and imaginary childhood companion status. *Journal of Research in Personality* 46/3: 326–333. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2012.03.003>
- Brinthaup, Thomas M. – Hein, Michael B. – Kramer, Tracy E. (2009), The self-talk scale: development, factor analysis, and validation. *Journal of Personality Assessment* 91/1: 82–92. <https://doi.org/10.1080/00223890802484498>
- Brinthaup, Thomas M. – Kang, Minsoo (2014), Many-faceted Rasch calibration: an example using the self-talk scale. *Assessment* 21/2: 241–249. <https://doi.org/10.1177/1073191112446653>
- Buchtel, Henry – Stewart, John, D. (1989), Auditory agnosia: apperceptive or associative disorder? *Brain and Language* 37/1: 12–25. [https://doi.org/10.1016/0093-934X\(89\)90098-9](https://doi.org/10.1016/0093-934X(89)90098-9)
- Calvete, Esther – Estévez, Ana – Landín, Covadonga – Martínez, Yolanda – Cardenoso, Olga – Villardón, Lourdes – Villa, Aurelio (2005), Self-talk and affective problems in college students: valence of thinking and cognitive content specificity. *The Spanish Journal of Psychology* 8/1: 56–67. <https://doi.org/10.1017/S1138741600004960>
- Denes, Gianfranco – Semenza, Carlo (1975), Auditory modality-specific anomia: evidence from a case of pure word deafness. *Cortex* 11/4: 401–411. [https://doi.org/10.1016/S0010-9452\(75\)80032-3](https://doi.org/10.1016/S0010-9452(75)80032-3)
- Duncan, Robert M. – Cheyne, James A. (1999), Incidence and functions of self-reported private speech in young adults: a self-verbalization questionnaire. *Canadian Journal of Behavioural Science / Revue Canadienne Des Sciences Du Comportement* 31/2: 133–136. <https://doi.org/10.1037/h0087081>
- Emerson, Michael J. – Miyake, Akira (2003), The role of inner speech in task switching: a dual-task investigation. *Journal of Memory and Language* 48/1: 148–168. [https://doi.org/10.1016/S0749-596X\(02\)00511-9](https://doi.org/10.1016/S0749-596X(02)00511-9)
- Fernyhough, Charles (2004), Alien voices and inner dialogue: towards a developmental account of auditory verbal hallucinations. *New Ideas in Psychology* 22/1: 49–68. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2004.09.001>
- Filik, Ruth – Barber, Emma (2011), Inner speech during silent reading reflects the reader's regional accent. *PLoS ONE* 6/10: e25782. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0025782>
- Fischer, Ronald – Karl, Johannes (2020), The network architecture of individual differences: personality, reward-sensitivity, and values. *Personality and Individual Differences* 160: 109922. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.109922>
- Frick, Hannah – Strobl, Carolin – Zeileis, Achim (2015), Rasch mixture models for DIF detection: a comparison of old and new score specifications. *Educational and Psychological Measurement* 75/2: 208–234. <https://doi.org/10.1177/0013164414536183>

- Geva, Sharon – Bennett, Sophie – Warburton, Elizabeth A. – Patterson, Karalyn (2011a), Discrepancy between inner and overt speech: implications for post-stroke aphasia and normal language processing. *Aphasiology* 25/3: 323–343. <https://doi.org/10.1080/02687038.2010.511236>
- Geva, Sharon – Jones, P. Simon – Crinion, Jenny T. – Price, Cathy J. – Baron, Jean-Claude – Warburton, Elizabeth A. (2011b), The neural correlates of inner speech defined by voxel-based lesion-symptom mapping. *Brain* 134/10: 3071–3082. <https://doi.org/10.1093/brain/awr232>
- Goodman, Leo A. (1974), Exploratory latent structure analysis using both identifiable and unidentifiable models. *Biometrika* 61/2: 215–231. <https://doi.org/10.1093/biomet/61.2.215>
- Harris, Roy (1996), *Signs, language and communication*. Routledge, London – New York.
- Harris, Roy (2003), *History, science and the limits of language: an integrationist approach*. Indian Institute of Advanced Study, Shimla.
- Hatzigeorgiadis, Antonis – Zourbanos, Nikos – Mpoupaki, Sophia – Theodorakis, Yannis (2009), Mechanisms underlying the self-talk–performance relationship: the effects of motivational self-talk on self-confidence and anxiety. *Psychology of Sport and Exercise* 10/1: 186–192. <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2008.07.009>
- Hedge, Craig – Powell, Georgina – Sumner, Petroc (2018), The reliability paradox: why robust cognitive tasks do not produce reliable individual differences. *Behavior Research Methods* 50/3: 1166–1186. <https://doi.org/10.3758/s13428-017-0935-1>
- Houde, John F. – Nagarajan, Srikantan S. – Sekihara, Kensuke – Merzenich, Michael M. (2002), Modulation of the auditory cortex during speech: a MEG study. *Journal of Cognitive Neuroscience* 14/8: 1125–1138. <https://doi.org/10.1162/089892902760807140>
- Hurlburt, Russell T. – Alderson-Day, Ben – Kühn, Simone – Fernyhough, Charles (2016), Exploring the ecological validity of thinking on demand: neural correlates of elicited vs. spontaneously occurring inner speech. *PLoS ONE* 11/2: e0147932. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0147932>
- Hurlburt, Russell T. – Heavey, Christopher L. (2015), Investigating pristine inner experience: implications for experience sampling and questionnaires. *Consciousness and Cognition* 31: 148–159. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2014.11.002>
- Jones, Peter E. (2009), From ‘external speech’ to ‘inner speech’ in Vygotsky: a critical appraisal and fresh perspectives. *Language & Communication* 29/2: 166–181. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2008.12.003>
- Jordan, Michael I. – Rumelhart, David E. (1992), Forward models: supervised learning with a distal teacher. *Cognitive Science* 16/3: 307–354. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1603_1

- Jorgensen, Terence D. – Pornprasertmanit, Sunthud – Schoemann, Alexander M. – Rosseel, Yves (2022), *semTools*: useful tools for structural equation modeling (R package version 0.5-6).
<https://CRAN.R-project.org/package=semTools>
<https://doi.org/10.32614/CRAN.package.semTools>
- Khodayarifard, Mohammad – Brinthead, Thomas M. – Zardkhaneh, Saeed Akbari – Azar, Golrokh Ebadi Fard (2014), The psychometric properties of the self-talk scale among Iranian university students. *Psychology* 5/2: 119–126.
<https://doi.org/10.4236/psych.2014.52019>
- Kidd, Evan – Donnelly, Seamus – Christiansen, Morten H. (2018), Individual differences in language acquisition and processing. *Trends in Cognitive Sciences* 22/2: 154–169. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2017.11.006>
- Langland-Hassan, Peter (2014), Inner speech and metacognition. *Mind & Language* 29/5: 511–533. <https://doi.org/10.1111/mila.12064>
- Langland-Hassan, Peter – Faries, Frank R. – Richardson, Michael J. – Dietz, Aimee (2015), Inner speech deficits in people with aphasia. *Frontiers in Psychology* 6: 528. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00528>
- Levelt, Willem J. M. (1989), *Speaking: From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge, MA – London.
<https://doi.org/10.7551/mitpress/6393.001.0001>
- Levelt, Willem J. M. – Roelofs, Ardi – Meyer, Antje S. (1999), A theory of lexical access in speech production. *Behavioral and Brain Sciences* 22/1: 1–38.
<https://doi.org/10.1017/S0140525X99001776>
- Lidstone, Jane S. M. – Meins, Elizabeth – Fernyhough, Charles (2010), The roles of private speech and inner speech in planning during middle childhood: evidence from a dual task paradigm. *Journal of Experimental Child Psychology* 107/4: 438–451. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2010.06.002>
- Lœvenbruck, Hélène – Grandchamp, Romain – Rapin, Lucil – Nalborczyk, Ladislav – Dohen, Marion – Perrier, Pascal – Baci, Monica – Perrone-Bertolotti, Marcela (2018), A cognitive neuroscience view of inner language: to predict and to hear, see, feel. In: Langland-Hassan, Peter – Vicente, Agustin (eds), *Inner speech: new voices*. Oxford University Press, Oxford. 131–167.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198796640.003.0006>
- Marshall, Robert C. – Rappaport, B. Z. – Garcia-Bunuel, Louis (1985), Self-monitoring behavior in a case of severe auditory agnosia with aphasia. *Brain and Language* 24/2: 297–313.
[https://doi.org/10.1016/0093-934X\(85\)90137-3](https://doi.org/10.1016/0093-934X(85)90137-3)
- McCarthy-Jones, Simon – Fernyhough, Charles (2011), The varieties of inner speech: links between quality of inner speech and psychopathological variables in a sample of young adults. *Consciousness and Cognition* 20/4: 1586–1593.
<https://doi.org/10.1016/j.concog.2011.08.005>
- Morin, Alain – Everett, James (1990), Inner speech as a mediator of self-awareness, self-consciousness, and self-knowledge: an hypothesis. *New Ideas in Psychology* 8/3: 337–356. [https://doi.org/10.1016/0732-118X\(94\)90020-5](https://doi.org/10.1016/0732-118X(94)90020-5)

- Oleś, Piotr K. – Brinthaup, Thomas M. – Dier, Rachel – Polak, Dominika (2020), Types of inner dialogues and functions of self-talk: comparisons and implications. *Frontiers in Psychology* 11: 227.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00227>
- Papathanasiou, Ilias – Macfarlane, Sarah – Heron, Chris (1998), A case of verbal auditory agnosia: missing the word...missing the sound... *International Journal of Language & Communication Disorders* 33/S1: 214–217.
<https://doi.org/10.3109/13682829809179425>
- Phillips, Louise H. (1999), The role of memory in the Tower of London task. *Memory* 7/2: 209–231. <https://doi.org/10.1080/741944066>
- Rasch, Georg (1980), *Probabilistic models for some intelligence and attainment tests*. University of Chicago Press, Chicago.
<https://doi.org/10.1177/014662168100500413>
- Reichl, Corinna – Schneider, Johann – Spinath, Frank M. (2013), Relation of self-talk frequency to loneliness, need to belong, and health in German adults. *Personality and Individual Differences* 54/2: 241–245.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.09.003>
- Ren, Xuezhu – Wang, Tengfel – Jarrold, Christopher (2016), Individual differences in frequency of inner speech: differential relations with cognitive and non-cognitive factors. *Frontiers in Psychology* 7: 1765.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01675>
- Revelle, William R. (2023), *psych: Procedures for psychological, psychometric, and personality research (R package version 2.3.9)*.
<https://CRAN.R-project.org/package=psych>
<https://doi.org/10.32614/cran.package.psychtools>
- Rosseeel, Yves (2012), *lavaan: an R package for structural equation modeling*. *Journal of Statistical Software* 48/2: 1–36.
<https://doi.org/10.18637/jss.v048.i02>
- Seal, Marc L. – Aleman, Andre – McGuire, Philip K. (2004), Compelling imagery, unanticipated speech and deceptive memory: neurocognitive models of auditory verbal hallucinations in schizophrenia. *Cognitive Neuropsychiatry* 9/1–2: 43–72. <https://doi.org/10.1080/13546800344000156>
- Seol, Hyunsoo (2023), *snowRMM: Rasch mixture, LCA, and test equating analysis (5.7.1) [Jamovi module]*.
<https://github.com/hyunsooseol/snowRMM>
- Shaw, Daniel Joel – Czekóová, Kristýna – Pennington, Charlotte Rebecca – Qureshi, Adam – Špiláková, Beáta – Salazar, Miguel – Brázdil, Milan – Urbánek, Tomáš (2020), You ≠ me: individual differences in the structure of social cognition. *Psychological Research* 84/4: 1139–1156.
<https://doi.org/10.31234/osf.io/tkvg8>
- Shi, Xiaowei – Brinthaup, Thomas M. – McCree, Margaret (2015), The relationship of self-talk frequency to communication apprehension and public speaking anxiety. *Personality and Individual Differences* 75: 125–129.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.11.023>

- Siegelman, Noam – Bogaerts, Louisa – Frost, Ram (2017), Measuring individual differences in statistical learning: current pitfalls and possible solutions. *Behavior Research Methods* 49/2: 418–432.
<https://doi.org/10.3758/s13428-016-0719-z>
- Steiner, Markus D. – Grieder, Silvia (2020), EFAtools: an R package with fast and flexible implementations of exploratory factor analysis tools. *Journal of Open Source Software* 5/53: 2521. <https://doi.org/10.21105/joss.02521>
- Thagard, Paul – Stewart, Terrence C. (2011), The AHA! Experience: creativity through emergent binding in neural networks. *Cognitive Science* 35/1: 1–33.
<https://doi.org/10.1111/j.1551-6709.2010.01142.x>
- The jamovi project (2023), Jamovi (Version 2.4). <https://www.jamovi.org>
- Tullett, Alexa M. – Inzlicht, Michael (2010), The voice of self-control: blocking the inner voice increases impulsive responding. *Acta Psychologica* 135/2: 252–256. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2010.07.008>
- Vygotsky, Lev S. (2012), *Thought and language*. MIT Press, Cambridge, MA – London.
- Williams, David M. – Bowler, Dermot M. – Jarrold, Christopher (2012), Inner speech is used to mediate short-term memory, but not planning, among intellectually high-functioning adults with autism spectrum disorder. *Development and Psychopathology* 24/1: 225–239.
<https://doi.org/10.1017/S0954579411000794>
- Willse, John T. (2014), *mixRasch: Mixture Rasch Models with JMLE*.
<https://github.com/cran/mixRasch.git>
<https://doi.org/10.32614/cran.package.mixraschtools>
- Yao, Bo – Belin, Pascal – Scheepers, Christoph (2011), Silent reading of direct versus indirect speech activates voice-selective areas in the auditory cortex. *Journal of Cognitive Neuroscience* 23/10: 3146–3152.
https://doi.org/10.1162/jocn_a_00022
- Yao, Bo – Belin, Pascal – Scheepers, Christoph (2012), Brain ‘talks over’ boring quotes: top-down activation of voice-selective areas while listening to monotonous direct speech quotations. *NeuroImage* 60/3: 1832–1842.
<https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2012.01.111>

Szemle, ismertetések

Nyina Alekszejevna Liszkova (1944–2024)

Nyolcvanéves korában, 2024. július 9-én Szentpétervárott elhunyt Nyina Liszkova, a Herzen Pedagógiai Egyetem professzora, az obi-ugor nyelvek kutatója és oktatója. Azok közé tartozott, akik egy távoli aprófaluból indulva tehetségük és szorgalmuk révén – évszázadok óta edződött alkalmazkodóképességüknek köszönhetően – értek el figyelemre méltó tudományos sikereket. Ez a nemzedék lassan elfogyóban van.

Nyina Alekszejevna Liszkova 1944. május 27-én született az Ob mentén, Kaltiszjani faluban (Tyumeny megye, Oktyabrszkojei járás). Közösségében a hanti nyelv serkáli, más néven közép-obi nyelvjárását beszélték. A nyelvjáróterületet Schmidt Éva a következőképpen jellemezte: „Történetileg a Kodai voloszty és a szomszédos területek tartoznak hozzá – valaha az ugor lakosság kiemelkedő, központi területe volt. Etnikailag a népesség többsége osztják, kisebbsége obi vogul” (1990: 181). Kaltiszjani kulturális jelentősége abban rejlik, hogy itt van az obi-ugorok egyik fő istenségének, Kaltes istenasszonyának, a szülő nők védőszellemének a kultuszközpontja. A kiseb-bik Kaltes-bálvány őrzői éppen a Liszkovok, azaz a Cirbolyatoboz nemzet-ség tagjai. Ez a feladat a mai napig nemzedékről nemzedékre öröklődik.

Nyina Liszkova apja, Alekszej Tyimofejevics Liszkov 1944-ben elesett a fronton. A félárva kislányt és idősebb testvéreit anyja, Grafira Nyikityicsna Jarkina nevelte a rokonok segítségével. Ő manysi volt, aki jól ismerte a hagyományokat, sokat énekelt, mesélt a gyermekeinek. Nyina Alekszejevna így kétnyelvűként nőtt fel, aminek nagy hasznát vette későbbi pályáján.

A tehetséges fiatal Hanti-Manszijszkban kezdte tanulmányait, 1958–1962 között volt a nemzetiségi tanítóképző diákja. Ezután szülőhelye közelében dolgozott általános iskolákban. 1968-ban ismét tanulásra adta a fejét, a leningrádi Herzen Állami Pedagógiai Főiskola hallgatója lett. 1973-ban szerzte meg orosz nyelv és irodalom szakos tanári diplomáját. Ötéves tanári működés után visszatért Leningrádba, immár aspiránsként. Ösztöndíja lejártával a főiskola tanársegédként alkalmazta (1982–1989), majd tudományos teljesítményeinek elismeréseképpen lépkedett előre a ranglétrán: 1991-től docensi, 2001-től professzori beosztásban dolgozott, az ekkor immár egyetemi rangú tanintézmény Távoli-Északi Népek fakultásán. Évti-

zedeken keresztül oktatta a szibériai diákokat, köztük az obi-ugorokat is. Ő volt többek között Valentyina Ivaskejeva (ma Szolovar) és Szofia Tali-gina (ma Onyina) szakdolgozatának témavezetője is.

Az 1990-es évektől kezdve az obi-ugor értelmiség igyekezett saját kezébe venni kultúrájának irányítását. A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben több új intézmény alakult, mely hazavonzotta az addig Moszkvában vagy Leningrádban dolgozó kutatókat. 2001-ben Hanti-Manszijszkban megalapították a Jugor Állami Egyetemet. Az első évtizedben „Jugria népeinek nyelve, történelme és kultúrája” nevű intézet is működött az intézményben, ezen belül a manysi filológiai tanszék, melynek 2004–2006 között Liszkova volt a vezetője. A professzor asszony a tanszék megszűnése után is folytatta oktató- és tudományszervező munkáját, a fiatal tudósnevezdek nevelését.

A Jugor Egyetem kiadott egy füzetet, melyben összefoglalták Liszkova munkásságát (Gromova – Szmirnova 2009). Addigi publikációinak listája 124 tételt tartalmaz. A tudományos műveken kívül – mint mindenki, aki felelősséget érez anyanyelvének jövője iránt – Liszkova szótárakat állított össze, számos oktatási segédanyagot publikált, igyekezett elősegíteni a nyelvi és kulturális revitalizáció ügyét.¹

A kutatónő külföldön is nagy ismertségre szert tett műve a hanti szintaxisról írt könyvfejezete (1988). Ez a maga nemében első és páratlan összefoglalás, mely minden további kutatás kiindulópontja lehet, a tanítóképzőkben használt tankönyvben jelent meg (Szengepov et al. 1988).

Liszkova ugyanebben az évben, 1988-ban védte meg Tartuban *Подлежащее и сказуемое в хантыйском и мансийском языках* [Az alany és az állítmány a hanti és a manysi nyelvben] című kandidátusi disszertációját. A mondattani problémák később is, egész életében izgatták. Ebben különbözött kortársai többségétől, akik inkább morfológiai és lexikológiai kérdések iránt érdeklődtek. Kutatómunkájában Liszkova sikeresen használta ki azt az előnyét, hogy két obi-ugor nyelvet beszélt anyanyelveként. Minden állítását bőséges példaanyaggal támasztotta alá. Ezt elsősorban nem írott forrásokból gyűjtötte, hanem egyrészt saját anyanyelvi kompetenciáját használta, másrészt pedig kikérdezte különböző nyelvjárású tanítványait. A példamondatokból látszik, hogy rendszeres gyűjtőmunka eredményei: a hanti és a manysi mondatok egymás megfelelői, így más szempontú összevetésre is alkalmasak.

A nyelvtudományok doktora fokozatot Nyina Liszkova 1998-ban nyerte el. Joskar-Olában megvédett értekezésének címe: *Синтаксис имени существительного в обско-угорских языках (семантический аспект)* [A

¹ A jelen íráshoz fűződő bibliográfiában csak néhány fontos művét tüntetem föl.

főnév szintaxisa az obi-ugor nyelvekben (szemantikai nézőpont)]. A dolgozat elkészültét hosszas anyaggyűjtés előzte meg, s nem kevésbé alapos általános nyelvészeti tanulmányok. A szemantikai nézőpont alapját a Charles Fillmore által kidolgozott (1968) és orosz nyelven is elérhető (1981) mélyszerkezeti esetgrammatika jelentette, melyet Nyina Liszkova eredményesen adaptált az obi-ugor nyelvekre. Az értekezés témájából három monográfia is született (1996, 2003, 2007), valamint több terjedelmes tanulmány (1995a, 1995b, 2005a) és nemzetközi konferencia-előadás (1995c, 2005b). Ezekben részletesen kifejti meglátását arról, hogy a Fillmore-féle értelmezés szerint milyen szemantikai (thematikus) szerepek érhetők tetten a mélyszerkezetben, és milyen grammatikai formát öltenek ezek a mélyesetek a felszínen az obi-ugor nyelvekben. Az alábbiakban röviden bemutatom őket.²

Alanyi argumentumok (Liszkova 1995a, 2003: 58–86):

Agentivus – aktív, élő cselekvő: 'A férfi kivágott egy nagy fenyőt.'

Causativus – az esemény előidézője kauzatív helyzetben: 'Apám Miska bácsival szánt csináltattott.'

Elementivus – aktív, élettelen alany, természeti jelenség: 'Esik az eső.'

Experientivus – élő alany bizonyos fizikai vagy pszichikai helyzetben: 'A gyerek unatkozik.'

Beneficientivus – élő alany konkrét helyzetben, a cselekvés címzettje: 'Csoomagot küldtünk a bátyámnak.'

Descriptivus – élő vagy élettelen alany, tulajdonság hordozója: 'A zár megrozsdásodott'; 'Az öreg bölcs.'

Comitativus – a cselekvés alanyának élő vagy élettelen kísérője: 'Élt egy ember a feleségével.'

Contragentivus – a cselekvés alanyának élő vagy élettelen ellenfele, akadálya: 'Harcoltak az ellenséggel'; 'A halászok az oroszokkal kereskednek.'

Tárgyi argumentumok (Liszkova 1995b, 2003: 87–108):

Patientivus – a cselekvés vagy viszony élő tárgya: 'A nép új vezetőt választott.'

Objectivus – a cselekvés élettelen tárgya: 'A feleségem befűtötte a fürdőházat.'

Perceptivus – fizikai/pszichikai cselekvés vagy állapot tárgya: 'Fáj a foga.'

Resultativus – a tárgy cselekvés eredménye: 'A háló fel van akasztva.'

² A bőséges példaanyagból csak egy-egy mondatot idézek, de az egyszerűség kedvéért nem a hanti vagy manysi eredetit, hanem a magyar jelentést.

Deliberativus – a tárgy a cselekvés forrása: 'A bátyám az utazásairól mesél (ír, olvas stb.).'

Instrumentativus – a cselekvés eszköze: 'Az ágakat fejszével vágták le.'

Mobilitivus – a helyváltoztatás eszköze, jármű: 'A rokonok gőzhajóval érkeztek.'

Mediativus – egyéb eszköz: 'Zsírral kente be az edényt.'

Határozói argumentumok (Liszкова 2003: 109–122):

Locativus – a legszélesebb értelemben vett helyet jelölő argumentum: 'A lányok most Péterváron laknak.'

Temporativus – a cselekvés idejét jelölő argumentum: 'A hideg tél után beköszönt a meleg tavasz.'

Mesurativus – a cselekvés módját, mértékét, fokát jelölő argumentum: 'Az öreg a kutyájával vadászik'; 'Gyalog megyek'; 'Ketten érkeztek.'

Causativus – a cselekvés okát jelölő argumentum: 'A prémekért sok pénzt kapott'; 'Íván miatt utolsónak érkeztünk.'

Finativus – a cselekvés célját jelölő argumentum: 'A lány kenyérért ment a boltba.'

Jelzői argumentumok (Liszкова 2003: 123–146):

Possessivus – a) elidegeníthetetlen tulajdonság: a gyermek arca, a kutya farka, a kislány öröme, a fa ága, a tó partja, a bátyám lánya; b) elidegeníthető: a város utcája, másodéves hallgató, az iskola igazgatója; c) birtoklás: a bátyám csónakja.

Compositivus – a) élettelen anyag, tárgy argumentuma: selyeming, kőház, tejfölös csésze; b) összetétel: rénszarvasnyáj, gyerekcsapat.

Completivus – a tárgyak mennyiségét jelölő argumentum: 'A kutyám nyolc mókust fogott.'

Állítmányi argumentumok (Liszкова 2003: 147–163):

Onomaciativus – névadás: 'A fiát Jurának hívják.'

Nominativus – megnevezés, osztályozás: 'A férje a kolhozelnök.'

Translativus – a valamivé válás, átalakulás argumentuma: 'Anyám fejőnő lett.'

Locativus – a helyjelölés argumentuma: 'A kés a tokjában van.'

Az obi-ugor kutatók közül többen hangoztatták, hogy nagy hatással voltak rájuk azok a magyar nyelvészek, akikkel először adatközlőként találkoztak. Je. I. Rombangejeva Lakó György és Kálmán Béla kutatói módszereit követve vált maga is anyanyelvének, a manysinak kiváló kutatójává. Hasonlóképpen példaadó volt Rédei Károly munkamódszere, amikor Lenin-grádban többek között Je. A. Nyomiszovától és M. K. Vagatovától gyűjtött

anyagot, vagy Honti László közös munkálkodása Agrafena Peszikovával. Az első találkozás, melyet további kapcsolattartás követett, meghatározó jelentőségű volt mind szakmai, mind emberi szempontból.

Nyina Liskova ugyanezt tapasztalta meg Schmidt Éva részéről (Liskova 2008). Többször is összehozta őket a sors: Leningrádban először diákként (1969–1970), majd aspiránsként (1979–1982) töltöttek sok időt együtt. Schmidt Éva elkötelezett, céltudatos személyisége lenyűgözte a diáktársakat, és felébresztette bennük az anyanyelvük iránti érdeklődést. Az aspirantúra idején Schmidt Éva mindent megtett, hogy megismertesse kollégáit az európai obi-ugrisztikai szakirodalommal. A magyar és a német nyelvű tanulmányokról rövid összefoglalásokat készített, hogy be tudják építeni kutatásaikba ezeket az ismereteket. 1980-ban Schmidt Éva többek között Liskova szülőfalujában és annak környékén is gyűjtött. Itt az expedíció gondos, mindenre kiterjedő előkészítése, valamint Éva kapcsolatteremtő tehetsége hagyott maradandó nyomot a kutatótársban. 2001-ben pedig Belojarszkijban a Schmidt Éva által szervezett helyesírási konferencia győzte meg Liskovát arról, hogy Szibériában is lehet európai szintű, magas tudományos színvonalú kutatómunkát folytatni.

Az obi-ugor kutatók közül Nyina Liskova volt az első, aki nagydoktori fokozatot szerzett (Rjabcsikova 1999). Egész élete, kutatói és oktatói munkássága oroszországi intézményekhez kötődött. Elsősorban hazai konferenciákon vett részt, hazai fórumokon, oroszul publikált. Ezért kutatási eredményei – sajnálatos módon – nem épültek be a nemzetközi tudományos diskurzusba, pedig lehetett volna tanulni tőle. Jelen írásnak az is a célja, hogy változtasson ezen a helyzeten.

Irodalom

- Fillmore, Charles J. (1968), The case for case. In: Bach, Emmon W. – Harms, Robert T. (eds), *Universals in linguistic theory*. Holt, Rinehart, and Winston, New York. 1–88.
- Fillmore, Charles J. [Филлмор, Ч.] (1981), Дело о падеже. In: Звегинцев, В. А. (ред.): *Новое в зарубежной лингвистике*. Выпуск 10. Лингвистическая семантика. Наука. Москва. 369–496.
- Gromova, Je. G. – Szmirnova, Ny. I. (szerk.) [Громова, Е. Г. – Смирнова, Н. И. (ред.)] (2009), Лыскова Нина Алексеевна: библиографический указатель литературы. Учёные Югорского государственного университета. ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск.
- Liskova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (1988), Синтаксис. In: Szengepov et al. 1988: 143–203.

- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (1995a), Аргументы-субъекты в обско-угорском предложении. *Linguistica Uralica* 31/4: 263–271.
<https://doi.org/10.3176/lu.1995.4.03>
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (1995b), Аргументы-объекты в обско-угорском предложении. In: Künnap, Ago (ed.), *Minor Uralic languages: Grammar and lexis*. University of Tartu – University of Groningen, Tartu – Groningen. 128–144.
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (1995c), Концепция глубинных падежей в обско-угорских языках. *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Jyväskylä*. 233–234.
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (1996), Семантический аспект синтаксиса имени существительного в обско-угорских языках. Образование, Санкт-Петербург.
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (2003), Семантика падежа в обско-угорских языках. Издательство Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург.
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (2005a), Универсалии семантического синтаксиса (на материале индоевропейских и финно-угорских языков). *Вестник угроведения* 2005/1: 109–156.
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (2005b), Категория определённости в обско-угорских языках в свете теории функционально-семантического поля. In: *Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II: Лингвистика. Йошкар-Ола*. 101.
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (2007), Подлежащее и сказуемое в обско-угорских языках. Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, Санкт-Петербург.
- Liszkova, Ny. A. [Лыскова, Н. А.] (2008), Научная школа Е. А. Шмидт. In: Рябчикова, З. С. – Надь, Каталин – Дмитриева, Т. Н. (ред.), *С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт*. Полиграфист, Ханты-Мансийск. 254–257.
- Rjabcsikova, Z. Sz. [Рябчикова З. С.] (1999), Одна из первых ...: очерк, посвящённый 70-летию факультета народов Крайнего Севера РГПУ им. А. И. Герцена и 55-летию со дня рождения доктора филологических наук Н. А. Лысковой. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Schmidt Éva (1990), Az osztják metrika másik oldaláról. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 181–194.
- Szengerepov, A. M. – Nyomiszova, Je. A. – Moldanova, Sz. P. – Volgyina, M. K. – Liszkova, Ny. A. [Сенгепов, А. М. – Нёмысова, Е. А. – Молданова, С. П. – Волдина, М. К. – Лыскова, Н. А.] (1988), Хантыйский язык: учебник для педагогических училищ. Просвещение, Ленинград.

Jevdokija Andrejevna Nyomiszova (1936–2024)

Ez év júliusában elhunyt Jevdokija Andrejevna Nyomiszova, akit túlzás nélkül nevezhetünk a hantioktatás és a hanti írásbeliség nagyasszonyának. Pótolhatatlan személyiség, aki még hozzátartozott a hagyományos hanti kultúrához, de nyitott volt az új időkre és az új módszerekre is.

Felvetődhet a kérdés, hogy egy kicsiny – ráadásul dialektusokra és alnyelvjárásokra tagolódó – nyelv írásbeliségének, amely kultúráját jellemzően a szóbeliségben hozta létre, napjainkban pedig jellemzően a nyelvi veszélyeztetettség kontextusában említjük, vajon milyen értelemben lehet valaki kiemelkedő képviselője. Azt a folyamatot, ahogyan a Szovjetunió kis nyelvei, illetve ezen belül a hanti számára igyekeztek az 1920-as és 1930-as évektől írásbeliséget teremteni, többen is leírták (például Comrie 1981; Schmidt 2006). A hanti írás megteremtése több nyelvjárásban is megindult, és e próbálkozások különböző tényezők hatására enyésztek el vagy erősödtek meg. Annak, hogy a hanti nyelv kazimi nyelvjárása ma az északi nyelvjárások legerősebb dialektusa, amelyen könyvkiadás folyik, és amelynek cirill alapú, nagyjából fonematikus helyesírása is kialakult,¹ nyilvánvalóan számos összetevője van. Annyi azonban bizonyos, hogy e relatíve stabil állapot egyebek között Jevdokija Andrejevna Nyomiszova elhivatott munkájának köszönhető.

A pályái részletes ismertetése után is úgy tűnhet, hogy egy tankönyvírással és tanárképzéssel foglalkozó szakemberről szóló megemlékezés indokolatlan egy nyelvészeti folyóiratban. Jevdokija Andrejevna azonban nem egyszerűen e tudomány művelője, hanem megteremtője és érdekeinek aktív képviselője is volt.

Amint azt a visszaemlékezések, életrajzok mindig kiemelik, Jevdokija Andrejevna Nyomiszova halászattal és vadászattal foglalkozó hanti családban született Polnovatban² 1936. május 4-én, tehát volt alkalma megismerni a hagyományos hanti életet. Szülei a kollektivizálás után „kollektív

---

¹ Még akkor is így van, ha a hanti nyelvű újság ezt nem feltétlenül követi, illetve a kiadványok sem mindig ugyanazt az ortográfiát használják.

² Polnovat a Hanti-Manysi Autonóm Körzet Belojarszkiji járásában helyezkedik el az Ob keleti partján, a Kazim folyó torkolatától délre.

gazdálkodók”³ lettek. Ezen a településen a kazimi nyelvjárás (Kazim-)torkolati változatát beszélik; később főként ez a nyelvismeret szolgált alapul tudományos tevékenységének. Gyermekkora a háborús időkben nehéz körülmények között telt, és több rokona is áldozatul esett a harcoknak. Jevdokija Andrejevna polnovati ismeretei révén később rengeteg település- és családtörténeti adattal tudott szolgálni a kutatás és az emlékezet számára.

Ha tanulmányainak áttekintésekor csupán a szikár tényekre szorítkozzunk, pedagógiai érdeklődése és tudományos ambíciói akkor is hamar nyilvánvalóvá válnak. Tanulmányait a polnovati általános iskolában kezdte, és 1952-ben fejezte be.⁴ Ezután tanulmányait a hanti-manszijszki nemzeti tanítóképzőben végezte (1956-ig). Majd 1962 és 1965 között aspiránsként tanult a leningrádi Herzen Állami Pedagógiai Főiskola Távoli-Északi Népek fakultásán, a hanti nyelvre specializálódva. Első tudományos írásai is ekkor születtek: *Словообразование глаголов усть-казымского языка* [A hanti nyelv Kazim torkolati dialektusának igealakjai], továbbá *Характеристика согласных усть-казымского говора* [A Kazim torkolati dialektus más-salhangzóinak jellemzői] címmel egy oktatási segédletben. Erre az időszakra esik együttműködése Rédei Károllyal is, aki akkortájt északi hanti nyelvtenát (Rédei 1968) állította össze. Jevdokija Andrejevna a grammatikai fejezetekben működött közre.

Ezután kezdett dolgozni: 1965 és 1969 között orosz nyelvet és irodalmat tanított vidéki iskolákban (Vanzevat, Serkalszkaja), majd a hanti-manszijszki 1. számú általános iskolában. 1969 és 1974 között már a hanti-manszijszki tanítóképzőben oktatott orosz, illetve hanti nyelvet és irodalmat. Utána 1974 és 1977 között a hanti nyelv módszertanosaként működött a hanti-manszijszki Pedagógustovábbképző Intézetben. Ezután az oktatáshoz már irányítói feladatok is társultak: 1975-től 1985-ig az északi népek nemzeti iskoláinak anyanyelvi tanárai számára szervezett körzetközi szak-

³ <https://hantimansiysk.bezformata.com/listnews/hantiyskogo-yazika-evdokiya-andreevna/134305886/>
<https://ouipiir.ru/sites/default/files/docs/Nemysova.pdf>
<https://khanty-yasang.ru/khanty-yasang/no-14-3650/18744> (megtekintésük: 2024. szeptember 10.)

⁴ Ennek jelentősége az, hogy az internátusban, családjuktól elszakítva nevelkedő gyerekek korán tettek szert orosz nyelvtudásra, amely a kapcsolattartás fő eszközévé vált az iskolai években. Más szóval Jevdokija Nyomiszoza nem családjától elszakítva, nem döntően orosz nyelvi környezetben töltötte életét 16-17 éves koráig.

mai továbbképzések vezetője volt. Majd pályája a kutatás felé vette az irányt: 1977 és 1990 között az Oktatási Minisztérium alá tartozó Nemzetiségi Iskolák Kutatóintézetben dolgozott segédmunkatársként. 1990 márciusában megvédte *Обучение грамоте на казымском диалекте хантыйского языка* [Az írásoktatás a hanti nyelv kazimi dialektusában] című kandidátusi disszertációját. Áprilisban pedig a Hanti-Manszijszki Kerületi Tanárképző Intézet anyanyelvi tanszékének vezetője lett. 1991-ben alapítója volt az Obi-ugor Népek Újjászületése Kutatóintézetnek, és 1998-ig ennek igazgatójaként tevékenykedett. 2002–2004 között a Jugor Állami Egyetemen a Hanti Filológiai Központ docense, illetve tudományos igazgatóhelyettese volt. 2004-ben – Ny. A. Liszkovával társszerzőségben – megjelent egy kézikönyv az általános oktatási intézmények 5–9. osztályos tanulói számára *Хантыйский язык в таблицах* [A hanti nyelv táblázatokban (kazim dialektus)] címmel. 2004 januárja óta a Regionális Oktatásfejlesztési és Továbbképzési Intézetben az obi-ugor népek anyanyelv- és irodalomtanításának módszertani fejlesztésével foglalkozó laboratórium vezetője volt.

Jevdokija Andrejevna konferenciák és szakmai találkozók rendszeres előadója is volt, Oroszországon belül és külföldön egyaránt. Több alkalommal részt vett az uralisztika akkoriban különösen nagy jelentőségű fórumán, a Nemzetközi Finnugor Kongresszuson: 1985-ben Sziktivkarban, 1990-ben Debrecenben, 1995-ben Jyväskyläben, továbbá 2000-ben Tartuban is. Előadott ezenkívül kanadai szakmai találkozón: 1990-ben az *Észak asszonyai: különböző életstílusok, közösségi trendek* című nemzetközi konferencián (Whitehorse, Yukon tartomány, Kanada). 2003 szeptemberében az *Ablak a mitológiai időkre* elnevezésű nemzetközi kiállítás (Frankfurt am Main, Németország) résztvevője volt.

Nyomiszova igen termékeny szerző volt. Elsősorban tankönyvírónak tarthatjuk: összesen kilenc kisiskolásoknak szánt olvasókönyve jelent meg.⁵ Különböző szótárakat is összeállított, köztük klasszikus kétnyelvű, társalgási, valamint képes szótárt is a legfiatalabb diákok számára. Hanti találós kérdésekből két gyűjteményt is kiadott. Számos oktatási, illetve módszertani segédkönyvet írt. Fűződnek a nevéhez irodalmi antológiák (M. Sulgin, A. Tarhanov, J. Vella stb), szerkesztett orosz–hanti társalgási

---

⁵ Az újrakiadásokkal együtt számuk legalább tizenkettő, és közülük nem egy társszerzőségben készült.

zsebkönyvet, és állított össze kétkötetes hanti irodalmi antológiát is. Fordított más északi népek meséiből, sőt *Ковёр-самолёт* [Repülő szőnyeg] címmel a világ mesekincséből is készített hanti nyelvű válogatást.

Jó néhány tankönyve Magyarországon is fellelhető. Közülük a régebbiekről (pl. Nyomiszova – Venyijaminova 1982) nehéz véleményt alkotni: akkortájt a szerzőknek vélhetőleg megadott mintát kellett követniük, és a kötelező ideológiai elemek alapján is sejthető, hogy kicsiny lehetett a mozgásterük. Ez sokat változott az évtizedek folyamán, így egy későbbi tankönyvében (Szengepov – Nyomiszova 2001) nemcsak a nagyobb tematikai szabadság feltűnő,⁶ hanem a szerzők módszertani szakértelme is érvényesülhetett. A szövegfeldolgozást segítő kérdések nem egyszavas vagy egymondatos feleletre, hanem hosszabb kifejtésre készítetik a tanulókat. Hanti nyelven tárgyalja a morfológiai és szemantikai alapfogalmakat (tő, toldalék, esetrag, illetve rokon értelmű szavak stb.). A szövegekben előfordulnak olyan hanti nyelvi elemek is, amelyeknek nincs orosz megfelelője.⁷ A szerzők természetesen tekintik az orosz kölcsönzavakat, nem erőltetik feltétlenül a hantira jellemző igeneves megformálást stb., tehát ez az olvasókönyv sok szempontból más színvonalat képvisel, mint a korábbi iskolaskönyvek. A harmadikosoknak szánt irodalmi olvasókönyv (2008) az ismeretlen szavakat egynyelvű értelmezéssel világítja meg. A hetedikeseleknek szánt irodalmi kresztomátia (2007) remek érzékkel válogat régebbi és kortárs hanti klasszikusoktól, de gazdagon illusztrált, ízléses kiállítás is figyelemre méltó. Amit az adott pillanatban az oktatási kiadványok terén meg lehetett tenni a hanti nyelv (és irodalom) iskolai oktatásának megkedveltetéséért, azt Nyomiszova minden bizonnyal megtette.

Jevdokija Andrejevna nem csupán a nyelvvel és az oktatással kapcsolatos tevékenységeket folytatott. 1989-ben ő állt a Jugria megmentése elnevezésű társadalmi szervezet élén. 2005-től a hanti-manszijszki Obi-ugor Népek Színházában is segédkezett. 2011-től pedig a Tórum Maa Szabadtéri Néprajzi Múzeum vezető kutatója volt, és itt számos munkát fűződik nevéhez, legutóbb *A hanti nő tűzhelye* című kiállítás, ahol autentikus tárgyak összegyűjtésében vagy létrehozásában működött közre.

---

⁶ A párbeszédés olvasmányban a gyerekek arról beszélgetnek, hogy a tévében az Amerikában készült, Walt Disney-féle Kacsameséket fogják megnézni. Leninről már csak egyetlen kurta szöveg szól (Szengepov – Nyomiszova 2001: 17, 118).

⁷ Ilyen például bizonyos partikulák használata.

Emellett ő volt az egyik kezdeményezője egy kulturális antropológiai iskola létrehozásának Kazim városban, illetve Varjoganban⁸ annak a középiskolai kísérletnek volt tudományos szakértője, amely az *Egységes szakképzési rendszer mint az őslakosok társadalmának újjáélesztési mechanizmusa* elnevezésű modellt kívánta megvalósítani. Ez egyben arra is példa, hogy nem csupán a saját nyelvjárása és kultúrája megőrzésébe fektetett energiákat, hanem a keleti hantik is sokat köszönhetnek neki.

Rendszeres önkéntes tudósítója volt a hanti-manszijszki újságoknak (Hanti Jaszang – hanti nyelvű, Novosztyi Jugri – orosz nyelvű), valamint a körzet rádió- és tévécsatornáinak.

1995-től a M. A. Castrén Társaság (Finnország) koordinátora a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben, valamint tagja a szintén finnországi Finn-ugor Társaságnak, és a magyarországi Reguly Társaságnak is.

Jevdokija Andrejevna szívesen népszerűsítette a hanti nyelvet és kultúrát, számos alkalommal részt vett ilyen témájú rádiós és televíziós beszélgetéseken.⁹ Vettek fel vele egyszerű, rövid hanti nyelvórákat is.¹⁰ A Hanti Jaszang újság fotóriportjai tanúsítják, hogy aktív résztvevője volt a legtöbb obi-ugor tematikájú ünnepnek, fesztiválnak, eseménynek.

Jevdokija Andrejevna Nyomiszovát életében is megérdemelt respektus övezte, díjait, kitüntetéseit nehéz volna felsorolni. Távoztával nagy űrt hagy maga után az aktív hanti értelmiség körében. Egyenes tartású, magas alakja – amely letisztultan egyszerű, európai öltözetben éppúgy méltóságteljes volt, mint az aprólékosan megvarrt hagyományos díszítésű hanti ünnepelőben – nyugdíjba vonulása után is sokszor feltűnt konferenciákon, szakmai találkozókön. Barátságos, támogató, új ismeretségekre mindig nyitott lény, maníroktól mentes viselkedése és felejthetetlen kazimi hanti kiejtése a nemzetközi tudományosság számára is sokáig fog hiányozni.

---

⁸ Varjogan keleti hanti területen található, Nyomiszova nyelvjárása az északi hanti csoportba tartozik.

⁹ Ezek a műsorok sok esetben bántóan nem mennek túl az egzotikum-faktor kiaknázásán. Ennek egy példája megtekinthető itt: <https://ugramediaperson.ru/works/work7311636471466/>. A beszélgetés leírata kínos tájékoztatlanságot tükröz a csatorna részéről.

¹⁰ https://www.youtube.com/watch?v=ymZ_p0IOxmE Köszönetet mondok Vitalij Szigiljetovnak, hogy az interneten fellelhető műsorokra felhívta a figyelmet, valamint más forrásokat is ajánlott.

Irodalom

- Comrie, Bernard (1981), *The languages of the Soviet Union*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nyomiszova, Je. A. [Нёмысова, Е. А.] (2007), *Литература (7-8 класс)*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Nyomiszova, Je. A. – Venyjaminova, Sz. Sz. [Нёмысова, Е. А. – Венияминова, С. С.] (1982), *Букварь*. Просвещение, Ленинград.
- Rédei, Károly (1968), *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Schmidt Éva (2006), *A nyelvfejlődés és nyelvújítás tükröződése a közép-obi és a kazimi osztják irodalmi nyelvben*. Szakdolgozat (1973). In: Sipos Mária (szerk.), *Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom*. Schmidt Éva Könyvtár 2. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szengerev, A. M. – Nyomiszova, Je. A. [Сенгепов, А. М. – Нёмысова, Е. А.] (2001). *Хантыйский язык*. Просвещение, Ленинград.

SIPOS MÁRIA
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Párhuzamos életrajzok

Hajdú Péter (1923–2002) és Robert Austerlitz (1923–1994) pályájáról
Összeállította: Simoncsics Péter. Gépeskönyv, Budapest. 2023. 397 l.
[elektronikus változat: <https://f-book.com/book/2023/Parhuzamos-eletrajzok>]

Egy terjedelmes, 397 oldalas könyv jelent meg nyomtatott formában és teljesen azonos formátumban elektronikus kiadványként a Gépeskönyv Kiadó gondozásában két ugyanabban az évben és ugyanabban a hónapban (1923 decemberében) született világhírű nyelvészprofesszor: a budapesti születésű magyar Hajdú Péter és a bukaresti születésű (de voltaképpen cseh-amerikai és brnoi osztrák felmenőkkel rendelkező) „román-amerikai” Robert Austerlitz életpályájáról és munkásságáról.

A 2023 decemberében írt *Szerkesztői előszó*-ban Simoncsics Péter, a kiadvány megtervezője, szerkesztője és jórészen szerzője (aki egyébként mind Hajdú Péternek, mind Robert Austerlitznek tanítványa, munkatársa, szívbeli barátja volt, és mindkettejük mindmáig örök és végtelen tisztelője) a két életpálya összekapcsolhatóságát az alábbiakban fogalmazta meg:

„Hasonlóságuk három vonatkozásban tanulságos: az önreflexióban, szakmai hatásukban (a tanítványok reflexióiban) és mestereikhez való viszonyukban. Eszerint állt össze a három nagy fejezet: *Önmagukról*, *Róluk*, *Mestereikről*. A negyedik, záró fejezetet: *Vitae et gesta virum inlustrium*, összefoglalásul írtam, amelyben pályájuk és munkásságuk párhuzamosságait, illetőleg komplementer voltát igyekeztem kimutatni, és megpróbáltam a komparatív nyelvéstet e szeletét elhelyezni a XX. század kontextusában, különös tekintettel a nyelvészet társadalmi (akadémiai) beágyazottságára idehaza és a nagyvilágban.”

Ez a megközelítés határozta meg a kiadvány szerkezeti részeit: a rövid *Szerkesztői előszó*-t (7) a külön oldalas kiemelt alcímekkel elkülönített érdemi írások követik.

Az *Önmagukról* elnevezésű első rész (9–181) Hajdú Péter hat önmagával kapcsolatos írását, valamint a Pertti Virtaranta „riporter” közreműködésével 1986-ban készült, majd 1995-ben (mintegy Austerlitz-nekrológiaként) Helsinkiben finn nyelven írásban is megjelentetett (és Simoncsics Péter által magyarra lefordított) Robert Austerlitz-életinterjút tartalmazza.

Az önvallomások közül elsőként egy lejegyzett és szerkesztett formába öntött rövid videófelvétel tárja fel Hajdú Péter életútjának 1975-ig tartó

eseményeit, fontos tényezőit: egyetemi tanulmányait, meghatározó tanárait, korábbi munkaköreit, könyvtárosi, kutatói, majd egyetemi oktatói időszakait. Tudományos pályájának legismertebb területe az általános urá-lisztika (valamennyi rokon nyelv) keretén belül a szamojédisztika lett, de foglalkoztatta az uráli őstörténet is. Laziczius tanítványaként elmélyedt a fonológiában, majd a nyelvtipológiában és az areális nyelvészetben is. Készített uráli összefoglaló munkákat is, a modern nyelvészeti módszerek ezekbe való beépítésével.

Felkérték Hajdú Pétert arra is, hogy „tegyen vallomást” Finnországról. Találkozása Finnországgal 1938-ban kezdődött, amikor cserediákként egy hónapot töltött egy kelet-finnországi családi birtokon. Az erre felkészítő családi leckék során Rosenqvist kitűnő német nyelvű finn nyelvtanából tanult, ezért őt „teszi felelőssé” azért, hogy az lett belőle, ami lett. Mégis hiányolja, hogy – hosszabb kintlétek, huzamosabb ösztöndíjak hiányában – finnől nem ért el a nyelvészeti munkákhoz szükségesnél magasabb nyelvtudási szintet. Mindig érdekelte azonban a finn kultúra, elbűvölték az ország természeti szépségei, és becsülte a finneket megfontoltságukért, gazdasági, kulturális, tudományos eredményeikért, elismerésre méltó példaállamnak tekintette Finnországot.

Hajdú Péter saját írásai között szerepel a kötetben egy különleges – *Kőszeg város 1532-es ostromnaplójá-hoz* hasonló – saját ostromnapló, amely részben a szerző saját (sokszor ijesztő) emlékeire, részben Imolya Imrének az 1944. év végi és 1945. eleji történéseknek – Budapest ostromának és benne az Eötvös Collegium életében bekövetkezett vészes történeti periódusnak – az eseményeit felidéző, *A Collegium ostromának naplója* címen 1990-ben közzétett visszaemlékezéseire épül. Ezek számos esetben összecsengenek a *Budapesti tavasz* hadi és politikai eseményeivel. A Karinthy Ferencnek e – tematikájában és végkicsengésében teljesen különböző – vészkorszaki regényére való utalást csupán az teszi itt indokolttá, hogy a regény főhőse is tétovázó, útját kereső, majd a szerelemben és a bátran vállalt „harcban” magára találó fiatal tudósjelölt, és története is a magyar értelmiség egy típusának útja a háború utolsó szakaszában. Hajdú Péter írása azonban hiteles tanúvallomás és egyben tiltakozás is minden hadi és civil gonoszság, erőszakosság, kegyetlenség és atrocitás ellen.

Hajdú Péter sajátos, fanyar humorára jellemző, hogy amikor felkérték *A nyelvészetről – egyes szám első személyben* című interjúkötetben való megjelenésre, ahol hat előre megírt kérdésre kellett a résztvevőknek választ adniuk, a saját írásának *Pályateirém, avagy: a nyelvészetről – VxI.Sg-ban* címet adta. A válaszai erősen tömörítve: 1. A nyelvész attól nyelvész, hogy

az lesz. A nyelvesszé lételet tehát meg kell tanulni. 2. Mérnöknek, fizikusnak készült, az akusztika érdekelte igazán. Néhány hangtani, általános fonetikai, később fonológiai művet olvasva támadt fel szittyá vére a nyelvészeti pályára. 3. Az OSzK-ban Györke József keze alatt lett előbb könyvtáros, ahol hivatalos teendői mellett szabad volt saját témáin is dolgoztatnia, innen „kiszabadulva” lett főállású nyelvész, majd egy furcsa csavarral egyetemi „ál-tanár” (minthogy tanári oklevelet sohasem szerzett). 4. Nyelvészeti nézetei a prágai strukturalizmusból indulva, a generatív nyelvészetet éppen csak súrolva jutottak el a strukturális tipológia, az univerzálék és az areális nyelvészet felé, az alapnyelvek természetével kapcsolatos kutatások irányába. 5. Pályája alakulásában a nagy nevek mellé odakíváncsoznak a személyesen ismert pályatársaké is, köztük a nála „két héttel” idősebb Austerlitzé (meg egy rakás fiatalé is). 6. A magyar nyelvészetre ható irányzatokról szólva inkább azok hiányát látja, a konzervatív arculat egyfajta belterjes működéssel párosul. A kitöréshez az újabb kutatói nemzedéknek meg kell szereznie a szakma műveléséhez szükséges német, orosz, angol (és finn) nyelvi ismereteket, egy-egy új finnugor nyelvész kiképzése még így is legalább 10–12 évet vesz igénybe.

Volt egy olyan időszaka Hajdú Péter életpályájának, ahol számos buktatóval, akadályoztatással kellett szembenéznie: ezek voltak a szegedi professzori évei. Kinevezését egy méltatlan támadás miatt csak egy év késséssel kapta meg, és bár leköltözött Szegedre, a város (elitje) nem igazán fogadta be, „munkássága Szegeden nagy föltűnést nem keltett”. Ehhez társult három olyan betegsége, amelyek közül bármelyik végzetes kimenetelű lehetett volna. Mégis sikerült a tanszékét elismertetnie, fölfejlesztenie, és mellé egy jól működő akadémiai kutatórészleget is megszerveznie.

Véleményem szerint azonban Hajdú Péter szegedi működése sikersorozat volt! Kialakított egy többszemélyes, nemzetközileg is elismert oktató-kutató tanszékét, rendkívül gazdag szakkönyvtárral, amely sajátos profiljával a szamojédisztika egyik első számú műhelyévé lett az egész világon. Nagy szerepe volt a finnugor nyelvészet szak létrehozásában, Róna-Tas András Szegedre hozatalával előbb altajisztikai csoportot hozott létre, majd ebből nőtt ki a ma is széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező önálló altajisztikai tanszék. Számos tanítványa (köztük én is) vált az urálistika sikeres művelőjévé. Utódja, Mikola Tibor sikeresen vitte tovább a tanszék ügyét, még egy külön szegedi urálistikai doktori iskolát is létrehozva.

A szegedi méltatlanságból való kitörést jelentette Hajdú Péternek a *Wiener Wahl* (a „Bécsi döntés”), azaz a bécsi egyetem vendégprofesszori állásának elvállalása.

Az erről szóló írása feltárja e lehetőség előzményeit, azt a Györke Józsefhez és Király Péterhez köthető kapcsolathálót, amely a méltatlanul meghurcolt felvidéki Arany A. Lászlón és bécsi féltestvérén, Zagiba Ferencen keresztül jutott el odáig, hogy éppen őt kérjék fel „prófab professzornak” a bécsi egyetemre. (Amikor azonban az ügy 1973-ban elért a tényleges tanszékalapítás stádiumába, a keszthelyi és szegedi „grundolások” után ezt a harmadikat ő már nem vállalta, átengedve ennek a gondját Rédei Károlynak.)

Robert Austerlitz viszont, aki mindig is sajátos, rövid és tömör tudományos cikkeiről volt ismert szerte a világon, csak a Pertti Virtaranta finn professzorral való 1986-os baráti (de magnóra felvett) beszélgetés kapcsán nyilatkozott meg bővebben magáról. Ez az „életinterjú” végigvezet minket „RA” gyermekkorán, iskoláin, kamaszként Amerikába költözésén, ottani tanulmányain, a háború és a hadifogság viszontagságain, veteránként és a Ford-alapítvány jóvoltából elnyert finnországi és japán ösztöndíjas kutatóútjain, külön részletezve azt, hogyan is kutatta ő, „Robaato” a gilják nyelvet. Szó esett még a népköltészetéről és a metrikai kutatásokról is, valamint arról, hogy a pénztől függ minden (például a tanszékek létezése) Amerikában is. Saját életpályáját pedig így összegezte: „Egyetlen, ami hiányzik, az az idő. Különben elégedett vagyok az élettemmel.”

A *Róluk* elnevezésű második részben (183–280) előbb Csepregi Márta Hajdú Péterről írott „megkésett köszöntőjét” olvashatjuk, ezt követi Hajdú Péter írásainak teljes bibliográfiája, majd Daniel Abondolo emlékezése Robert Austerlitzről, kiegészítve ezt Austerlitz műveinek bibliográfiájával. E két neves „vendégszerző” után Simoncsics Péter saját írásai következnek Hajdú Péter pályájáról, valamint egy Robert Austerlitzre és Kecskeméti Istvánra való közös emlékezés és egy – Austerlitzhez is kötődő – szubjektív önvallomás formájában.

Hajdú Péter 2002. szeptember 19-én halt meg. Bár mindenki az ő leendő nyolcvanadik születésnapjának megünneplésével egybekötve tervezte a Nyelvtudományi Közlemények 100., ünnepi kötetének a tartalmait, „szerény ember lévén Hajdú Péter minden ünnepléstől igyekezett távol tartani magát, ezúttal sikerült végtelenen kitérni előle” – írta *Megkésett köszöntő*-jében szeretett tanítványa, Csepregi Márta. Az általa írt számvetésnek oka és célja így már nem az ünnepi köszöntés volt, hanem az életmű áttekintése, hiszen akik ismerték, szerették és tisztelték, egyetértének abban, hogy Hajdú Péter korunk egyik legnagyobb formátumú nyelvésze volt. Elég ennek igazolására – az egyes részletezések elhagyásával – csupán e megemlékezés kiemelt alcímekként kezelt tömör megállapításait sorra venni: Az urálistika megújítója. A magyarországi szamojédelógia megalapítója. Nép-

tudományi művek alkotója. Az uráli őshaza helyének meghatározója. A tudománytörténet eredményes művelője. Tudományos ismeretterjesztő, tudományszervező egyetemi tanár.

A 100., ünnepi kötet része volt a szintén Csepregi Márta által összeállított *Hajdú Péter írásainak bibliográfiá*-ja, amelynek 400, sorszámozott tétele az 1942-től 2001-ig terjedő hatvan esztendő magas szintű, briliáns alkotói tevékenység tömör lenyomata.

„1994. szeptember 9-én meghalt Robert Austerlitz. Emlékezetének itt következő tömör és rövid ünneplése az ő nyelvészi fejlődését és tevékenységét állítja középpontba” – írta 2004-ben Daniel Abondolo egykori mestere halálának tizedik évfordulójára.

Robert Paul Austerlitz életpályájának kezdetét meghatározta rendkívül változatos, heterogén, multilingvális és multikulturális környezete: cseh-amerikai édesanya és brnói osztrák édesapa gyermekeként szász-német, magyar és román nyelvi közegben nevelkedett Brassóban (német nyelvű elemi iskolába, majd román nyelvű középiskolába járt, ahol különösen francia és latin nyelvtanárai gyakoroltak rá nagy hatást) születésétől kezdve egészen tizenöt éves koráig. Ekkor a korábban elvált szülők meggyezése szerint édesanyjához költözött át New Yorkba, ahol megérkezése után egy héttel már egy angol nyelvű iskola növendéke volt.

Kezdeti hiányos angol nyelvtudása miatti nehézségei ellensúlyozására érdeklődése az azonnal érthető zene irányába fordult. Orgonán, zongorán játszott, zenedarabokat is írt: az így szerzett zenei ismeretei adták a szakmai alapját a különböző metrikákról írt későbbi tanulmányainak is.

Bár még nem volt amerikai állampolgár, katonai frontszolgálatra mégis behívták: részt vett a normandiai partraszállásban, német fogságba is esett, kilenc hónapi fogság után szabadították ki az előrenyomuló amerikai katonatársai.

Hazatérése után rövid ideig filozófiai előadásokat hallgatott, majd ugyanott nyelvészetet kezdett tanulni: óangol, török, gót, indoeurópai nyelvészetet már akkor is neves mesterektől, a legnagyobb hatással mégis a Roman Jakobson által Svédországból Amerikába csábított Lotz János volt nyelvészeti érdeklődésének alakulására.

Kihasználva a háborús veteránoknak biztosított egyéves ösztöndíjat, Finnországban folytatta tanulmányait: az uráli nyelvészet, a szamojéd nyelvek mellett egyre inkább a titokzatos paleoszibériai ket nyelv keltette fel az érdeklődését.

Sikerült egy újabb kétéves Ford-ösztöndíjat is elnyernie a „keleti és nyugati szibériai kis nyelvek” tanulmányozására. Az első évet Finnországban, a második évet Japánban kellett felhasználnia ezekre a kutatásokra.

A ket nyelvvel végül is nem nagyon jutott előbbre, Japánban viszont ráta-
lált a gilják nyelvre egy csodálatos adatközlő, a Dél-Szahalinról mene-
kült, Hokkaido szigetén élő Csijoko Nakamura gilják (saját nevükön nyivh)
egykori sámánasszony személyében. Kezdeti (japán és gilják) nyelvi ne-
hézségeit itt másik csodálatos képességével, a rajzolni tudásával oldotta
fel: fésűt, fát rajzolt, és leírta melléjük a giljákul hallott szavakat. Zenei tudá-
sa, kiváló hallása sokat segítette terepmunkái során a hallott szavak pontos
lejegyzésében.

A gilják nyelvvel negyven éven át foglalkozott, ám sohasem adott ki gil-
ják nyelvtant vagy szótárt. A kiadói kéréseket azzal hátrította el: „Perfek-
cionista vagyok, és legtöbb munkám posztumusz leend.” (Simoncsics ide
vonatkozó értesülése szerint ez az értékes nyelvi korpusz Austerlitz halá-
la után jó kezekbe, kiváló tanítványához, az itt emlékező Daniel Abondo-
lóhoz került Londonba.)

Legfőbb munkásságának itteni kiemelése után sokrétű, hatalmas élet-
művének áttekintésére a megemlékezés egyéb részletei és az itt (Simoncsics
által) mellékletként közölt, kilencvenegy tételes bibliográfia szolgálhatnak
kiindulópontul.

Hajdú Péter életpályájának méltatásával Simoncsics Péter maga is
foglalkozott egy szegeói periodikában 2002-ben megjelent írásában. Mint-
hogy ezt az írást nem szakmabelieknek, hanem a laikus, de értő „nagy-
közönségnek” szánta, bevezetőként egy kisebb előadást is tartott a több
mint kétszáz éves urálsztika mibenlétéről mintegy azoknak is, „akik nem
hajlandók tudomásul venni, hogy »Amerika már föl van fedezve«” (254),
azaz az uráli nyelvészetnek ugyan még sok-sok feltáratlan területe van,
de napjainkban már egyáltalán nem feladata az, hogy ezeknek a nyelvek-
nek a rokoni voltát újfent és újfent igazolja. Hajdú Péter maga az urálsz-
tikát nem külön diszciplinának, hanem csupán az összehasonlító nyelvészet
egy elég kicsi szeletének tartotta.

Hajdú Péter heroikusan nagyot alkotott, ám szemérmes volt, és nyel-
vészként nagyon is tisztában volt a hallgatás erejével. Mestere volt a „zé-
rus jel” használatának. Életműve azonban így is néma kiáltás a modern
államiság „civilizációs indexének, kulturális értékeinek” napjainkban annyira
megtapasztalható szétesése ellen.

A két nagy tudós életpályájának párhuzamos bemutatásán belül van
egy „al-párhuzam” is: Simoncsics Péter a „Szabadság, szerelem” jegyében
együtt emlékezik a szabadság két igazi szerelmésére, Robert Auster-
litzre, és a finnek között élt magyar turkológusra, Kecskeméti Istvánra,
kitérve arra az anekdotára is, amikor ők ketten (ahogy most a Google

fordító tenné) finnre „ferdítették” Petőfi versét: *Loma ja rakkaus / molemmat tarvitsen* (azaz: ’Vakáció és szerelem, mindkettőt szükségem’)

Egy kis kitérőként került a kötetbe Simoncsics Péternek arról szóló írása, hogy dániai (aarhusi) lektorsága idején erősen balos diákjai (és tanártársai) a „létező szocializmus” üdvöskéjének tartották őt, valódi pedagógiai sikerei azonban közöttük emiatt nemigen voltak. A lektorságból 1992-ben hazatérve a pesti tanszéken egy finn kezdő nyelvtanfolyam vezetését bízták rá. Engedélyt kapott ugyanakkor arra, hogy szabályos nyelvórák helyett Austerlitz finn morfofonológiai leírásával foglalkozzanak a tanfolyamon. Ennek az egyszemeszteres finn nyelvtanfolyamnak a sikere hallgatói körében bebizonyította számára a tanszabadság, és általában a szabadság üdvös voltát az oktatásban is.

A *Mestereikről* elnevezésű harmadik részben (281–331) Hajdú Péter egykori mestere, Györke József emléke előtt tiszteleg, részletesen bemutatva (sajnálatosan rövid) életpályáját és (az utókor számára is jelentős) munkásságát, egy rövidebb írásban pedig Robert Austerlitz emlékezik meg egykori mesteréről, John Lotzról, azaz Lotz Jánosról. (Az angol nyelvű szöveget is Simoncsics Péter fordította magyarra.)

Hajdú Péter *Portré Györke Józsefről* című megemlékezése 2000-ben jelent meg a szegedi *Néprajz és Nyelvtudomány* 40. számában.

Györke – eredetileg Georgovits – József 1906-ban született Celldömölkön. A pécsi egyetemre járt, ott is doktorált a „jóságos” Zolnai Gyulánál. Ő lett az első magyar ösztöndíjas a tartui egyetemen, majd az ottani magyar lektor, ahonnan az uráli szóképzésről írt munkájával és egy észt feleséggel tért haza 1936-ban. Itthon az OSzK könyvtárosa, majd igazgatója lett, egyetemi magántanári képesítést is szerzett, egyetemi órákat is tartott. A könyvtárból is tudományos műhelyt tervezett csinálni, ezért vette fel oda kezdetben gyakornokként Hajdú Pétert is. Györke volt az első, aki az uráli primér szóképzésről összefoglaló értékelést írt, ennek az úttörő műnek a jelentőségét azonban hamarosan homályba borította Toivo Lehtisalo 1936-ban megjelent négyszer akkora terjedelmű, saját szamojéd gyűjtéseinek anyagára is támaszkodó hasonló munkája. Györke legismertebb és egyben utolsó műve a *Tő, képző, rag* (1943), amely után még egyéb ambíciós tervei voltak, szeretett volna egy általános nyelvészeti könyvet is írni. 1946-ban, 40 évesen bekövetkezett korai halála azonban megakadályozta ebben.

Robert Austerlitz nekrológiát az 1973-ban elhunyt Lotz Jánosról az amerikai nyelvészeti társaság évkönyve tette közzé 1974-ben. Lotz János Amerikában született és alig hatvan évesen ott is halt meg. 1947 és 1967 között húsz évig volt a Columbia Egyetem alkalmazásában, előtte 1935

és 1947 között Svédországban élt, ahol előbb lektora, majd igazgatója lett a Stockholmi Egyetem Magyar Intézetének. Magyar származású szülei még az első világháború előtt emigráltak Amerikába, 1920-ban azonban, Lotz János hétéves korában, visszaköltöztek Magyarországra. Így iskolai és egyetemi tanulmányait Magyarországon végezte. Filozófia, német és angol szakos tanulmányait 1935-ben fejezte be, 1937-ben pedig kitüntetéses doktorrá avatták.

E fordított időrendű (angolos) életrajzi áttekintés után került sor Lotz akadémiai személyiségének méltatására. Érdeklődésének fő területei a magyar nyelvtan, az általános fonetika és a metrika (*verstan*) voltak. Független szelleme tette Lotz számára lehetővé, hogy sok szellemi áramlattal tartson kapcsolatot anélkül, hogy bármelyikük is elnyelhetette volna. Több cikket írt a nyelvről és a kultúráról, de sohasem lett belőle antropológiai nyelvész. Nagyszámú projekt elindítója volt (az uráli és altaji nyelvek és a kontrasztív fonetika köréből; a világ nyelveiről). Akik képesek voltak megismerni őt közelebbről, azok fogják összekötni alakját az utókorral.

A *Vitae et gesta virum inlustrium* [Egy jeles ember élete és tettei] elnevezésű negyedik, záró rész (333–397) teljes egészében Simoncsics Péter írása: ez – a kötetben korábban leírtak egyfajta összegezésének szánt – összehasonlító tanulmány a két illusztris személy életéről és tetteiről egyben a szerző-szerkesztő tisztelgő főhajtása e két szellemóriás előtt.

Majdnem egy időben (két hét különbséggel) születtek, szülővárosaikat (Budapest – Bukarest) is gyakran összekeverik, mégis eltérő életképzésekből lett egy mérnök-fizikusnak készülő és egy magát zenésznek, zeneszerzőnek álmódó fiatalból korunk két nemzetközileg is ismert és elismert összehasonlító nyelvésze.

Majdnem egy időben történt egy-egy nagy változás az életükben: RA Romániából Amerikába, HP pedig Budapestről Finnországba ment „újviláglátásra”.

Mindketten belesodródtak a második világháborúba: RA részt vett a normandiai partraszállásban, megismerte a hadifogságot, HP részese lett a budapesti ostrom eseményeinek, az óvóhelyi, pincei bujkálásoknak, hadifogságból való megszökéseknek.

Jó felsőfokú iskoláik voltak, RA-nak a Columbia University, HP-nek az Eötvös Collegium. Mindketten kiváló tanítómesterekre találtak: RA a Svédországból Roman Jakobson által Amerikába csábított John Lotzra, HP pedig Györke Józsefre és Laziczius Gyulára a pesti bölcsészkaron.

A nyelvészet iránti érdeklődésük kialakulásában közös nagy szerepe volt Castrén munkáinak: RA a szamojéd nyelvek (különösen a szőlkup) iránti vonzalmát hamar átvitte a titokzatos paleoszibériai két nyelvre, HP

pedig hűen kitarva mellettük az egyik (ha nem a) legnagyobb szamojédista lett.

Mindkettőjüknek voltak előzetes vargabetűik: RA csak öt évvel később kezdte el nyelvészi pályafutását, mint HP, aki viszont a pesti, majd a „száműzetéses” keszthelyi könyvtárosi kitérőkkel lett főhivatású nyelvkutató.

Voltak eltérő tulajdonságaik is: RA a „handoutok”, apró, tömör írások mestere volt, az obi-ugor metrikáról szóló doktori disszertációján kívül nem írt könyvet, HP lényeglátó, szintetizáló elme volt, erről tanúskodnak kézikönyvei, egyetemi tankönyvei.

RA világgjáró volt, jó zenei hallása, ritmikai érzéke kiváló terepmunkássá, helyszíni gyűjtővé tette, HP-nek alig volt alkalma helyszíni gyűjtésekre.

Mindketten fontosnak tartották a népköltészetet, mindketten írtak a szöveg és a dallam viszonyáról: RA az obi-ugoroknál, HP a szamojédoknál elemezte ezt.

Életük végére mindkettőjük élete megkeseredett: RA a rák miatt a saját testét láthatta fokozatosan széthullani, HP a betegségei mellett inkább nagy szellemi alkotásának: az uráli nyelvészet egészének, intézeteinek a hanyatlását volt kénytelen megélni.

Az ebben az ismertetésben leírtak azonban csak nagyon szikár vázát adják vissza a Hajdú Pétert és Robert Austerlitzet párhuzamosan bemutató és méltató kötetnek, amelynek igazi lényege és szépsége csak a mű egészének elolvasásával ismerhető meg.

Maticsák Sándor: Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga.

Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024, 371 l.

Lehet, hogy véletlen egybeesés, de mégiscsak egy tudománytörténeti jubileum esztendejében jelent meg Maticsák Sándor itt bemutatandó monográfiája: 250 éve fejeződött be az ún. orenburgi expedíció (1768–1774). A könyv méltó köszöntés.

Maticsák Sándor változatos tematikájú, sokoldalú tudományos munkásságának egyik, az utóbbi időben egyre fontosabbá váló területe a finnugrisztika kevésbé vagy egyáltalán nem ismert forrásainak felkutatása, ismertetése, elemzése. Legyen elegendő a szerzőnek csak az elmúlt bő évtized során megjelent három monográfiájára felhívni a figyelmet: *A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012; *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016; *The beginnings of Mordvin literacy*. Buske Verlag, Hamburg, 2017. Ezekon kívül számos, a témába vágó tanulmánya jelent meg hazai és külföldi kiadványokban, amint erről a könyv irodalomjegyzéke alapján is meggyőződhetünk.

Találó, s a recenziens fenti megjegyzését igazoló legújabb munkájának főcíme is: *megtalált szavak*. Mert itt valóban olyan területet tár az olvasó elé – legyen az szakember vagy csupán érdeklődő –, amely tudományunk fejlődése szempontjából nagy jelentőséggel bír, mert – egyebek között – fontos adalékokkal szolgál a nyelvek változásának vizsgálatához.

Maticsák Sándor legújabb könyve az ún. orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyagát mutatja be és elemzi. Könyve, ahogy az *Utószó*-ban megfogalmazza (342), „tisztelgés azok előtt a hősök előtt, akik sokszor életük kockáztatásával öt-hat évet töltöttek terepen, mostoha körülmények között. A nagy megpróbáltatások során is csak egy cél lebegett a szemük előtt: a tudomány szolgálata. Tevékenységük révén a művelt pétervári nagyközönség, majd a nyelvek és a népek iránt érdeklődő európai tudósvilág rengeteg információhoz jutott a Volga–Káma-vidék és a távolabbi területek nem orosz népességének életkörülményeiről, szokásairól, hitvilágáról, nyelvéről.” Ezt a gondolatmenetet folytatva mondhatom, hogy ez az ismertetés tisztelgés Maticsák Sándor tudományos munkássága előtt, aki – főként az utóbbi esztendőben közzétett monográfiáiban – sorra tárja fel és teszi közkinccsé a finnugor népekkel, azok nyelveivel kapcsolatos, eddig csak kevesek által – ha egyáltalán – elér-

hető információkat, amelyek révén a finnugor tudományoknak egyre több fehér foltja tűnik el.

Egy csillagászati esemény, ti. hogy 1769. június 3-án a Vénusz áthaladt a Nap előtt, s ily módon kiszámítható lett a Nap és a Föld távolsága, nem csupán a csillagászat számára vált fontossá, hanem számos más tudományra, köztük a finnugor nyelvészetre is nagy hatást gyakorolt. Az Orosz Tudományos Akadémia 1768-ban indította el a több éven át tartó ún. orenburgi expedíciót, amelynek során, hogy csak a finnugrisztika számára fontos eredményt említsem, sok finnugor és szamojéd népről készültek leírások, nyelveikből szójegyzékek. Ugyancsak ennek a csillagászati eseménynek köszönhető az asztronómiai kutatásoknak mintegy melléktermékeként megszületett magyar–lapp összehasonlítás, Sajnovics János *Demonstratio*-ja (1770).

Az öt részlegből álló expedíció és az 1. orenburgi részleg vezetője a német Peter Simon Pallas volt, a 2. orenburgi csoport vezetője az orosz Ivan Lepjohin, a 3. orenburgi csoport vezetője a svéd Johann Peter Falck, majd a német Johann Gottlieb Georgi – hogy csak a finnugor szempontból releváns részlegeket említsem.

Az expedíció során feltérképezték a Középső- és az Alsó-Volga-vidéket, a Kaszpi-tenger térségét, a kalmük sztyeppét, Baskíriát, a Dél-Urál, számos dél-szibériai települést, eljutottak az orosz–kínai határig, északon a Kola-félszigetig. Az expedíció befejeztével részletes útbeszámolóik készültek németül és oroszul.

Az expedíció célja az volt, hogy az orosz birodalom számos területéről sokoldalú információkat gyűjtsenek. Ezért a rengeteg természettudományi adat mellett az expedicionisták részletes feljegyzéseket készítettek az általuk kutatott területek népeiről, azok életéről, öltözködéséről, orvosságairól, gyógyfüveiről, hitvilágáról, isteneiről, házassági és temetkezési szokásairól és nyelvéről. A nyelvi adatok főként állat- és növénynevek, ruhadarabok megnevezése, hónapnevek, istenek és szellemek nevei.

Az öt expedíció közül három áthaladt a Volga–Káma-vidéken, ennek köszönhetően születtek az útleírásoknak a térség finnugor és törökségi népeit (mordvinokat, cseremiszeket, votjakokat, tatárokat, csuvasokat, baskirokat) bemutató fejezetei (10). Az Urál két oldalán találtak vogulokkal, osztjákokkal, szamojédokkal (11).

Az utazók több mint 3000 szót gyűjtöttek mintegy két tucat nyelvből: ld. Pallas félszáz szavas osztják–vogul–mordvin, illetve egy hasonló terjedelmű szamojéd (tkp. nyenyec) szójegyzékét; Falck 203 szavas finn–cseremis–votják–osztják szószedetét, Lepjohin 262 címszóból álló zürjén

szóanyagát, valamint az általa lejegyzett zürjén imákat, az ózürjén liturgiát, az 50 szavas permják szójegyzéket.

A szerző az expedicionisták mordvin, cseremisiz és votják anyagait dolgozta fel. Összesen 763 szóról van szó, ebből 30 személynév. A mordvin szavak száma 210, a cseremisiz szavak száma 228, a votják szavaké 325. Falck 445 szót jegyzett fel, Georgi 176-ot, Pallas 112-t, Lepjohin 52-t és Ricskov 45-öt. Több szó két, néha három utazó anyagában is szerepel. A szavak jelentős része írásban itt fordul elő először. Maticsák beazonosítja a szavakat, elemzi az ortográfiai és nyelvjárási sajátosságokat. Munkájának nehézségét mutatja, hogy a ráolvasások, varázsigék, mondókák szóanyagában sok a bizonytalanság. 11 közszót és 15 személynevet nem is sikerült összekapcsolni valamely mai szóval (11).

Szerzőnk munkájának tudománytörténeti fontosságát jelzi az is, hogy „az oroszországi nyelvészek a szovjet időkben az eredeti német nyelvű útleírásokhoz nem juthattak hozzá, az orosz fordítások nyelvi anyaga viszont erősen hiányos és pontatlan, így átfogó képet nem tudtak alkotni a nyelvi anyagról, írásaikban csak néhány szó bukkant fel”. Ennek a hiánynak a pótlása (is) a jelen könyv (11).

Lássuk ezek után a könyv szerkezetét és tartalmát!

Az első fejezetben (*Az írásbeliség kialakulása a Volga–Káma-vidék finnugor népeinél*) rövid áttekintést kapunk a jelzett kérdéstről (13–19). A vidék finnugor nyelveinek írásbelisége mintegy 300 évre tekint vissza.

Röviden áttekinti az első gyűjtéseket és közléseket a holland N. Witsentől kezdve D. G. Messerschmidten át Strahlenbergig (13–14). A 18. század második felében megsaporodtak a nyelvemlékek: kéziratos szójegyzékek, összefüggő szövegek (15). A II. Katalin 1767-es kazanyi látogatása tiszteletére kiadott kötetben (*Духовная церемония*) a térség nyelvein íródott, Katalint dicsőítő szövegek kaptak helyet (egy 24 szavas votják vers, egy 35 szavas mordvin szöveg és egy 25 szavas (hegyi-)cseremisiz vers). Az 1782-ben megjelent kötetben (*Сочинения в прозе и стихах на случай открытия Казанского наместничества*) egy 38 szavas moksa-mordvin, egy 50 szavas votják és egy 30 szavas mezei cseremisiz vers szerepel. „A 18. században jelentek meg a kis finnugor nyelvek első Miatyánk-fordításai” (16). A szerző a továbbiakban áttekinti a 18. századi szótárakat¹ (17–18). A 18. század végén elkészültek az első nyelvtnak is.

¹ Damaszkín 1785: orosz–tatár–csuvas–erza-mordvin; orosz–cseremisiz; Krotov 1785 (csak 1995-ben jelent meg): votják–orosz; Pallas 1787, 1789: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*.

Az orenburgi expedíció vezéralakjainak (Pallas, Lepjohin, Falck, Georgi, Ricskov) könyveiben mintegy másfél ezer finnugor és szamojéd szó található, ebből több mint 700 a mordvin, cseremisiz és votják adat. Az eddigi szakirodalom alig, vagy egyáltalán nem vett tudomást a gyűjtött anyag-ról (18). Tudománytörténeti jelentőségű tehát Maticsák utóbbi évtizedben végzett feltáró munkássága.

A 2. fejezetben összefoglalást olvashatunk az orenburgi expedíció előzményéről, a Vénusz-átvonulásról (21–26).

A 3. fejezetben (*Az orenburgi expedíció és a főszerelők*) Maticsák Sándor bemutatja e nagyszabású vállalkozás legfontosabb szereplőit (27–50).

Az orenburgi expedíció irányítója s egyúttal az első részleg vezetője Peter Simon Pallas volt. Egyéb tevékenysége mellett nyelvészeti munkát is végzett. Az expedíció után ő szerkesztette a fentebb már említett *Linguae totius orbis vocabularia comparativa*-t, amelyben 200 nyelv adatai (nyelvenként 285 szó) szerepelnek (1787, 1789), majd ezt 1790–91-ben átdolgozta 272 nyelvre, köztük 30 afrikai és 23 amerikai nyelvre bővítve a nyelvek választékát. Az expedíció során „rengeteg anyagot gyűjtöttek Oroszország állat- és növényvilágáról, a földrajzi viszonyokról, a bejárt helyek történelméről, az ott élő népek szokásairól, kultúrájáról” (33).

A második orenburgi részleg vezetője Ivan Ivanovics Lepjohin volt (34). Lepjohinnak emellett nagy szerepe volt az orosz tudományos nyelv megteremtésében, s részt vett az orosz nyelv nagyszótárának készítésében is (34–35).

A harmadik orenburgi részleg vezetője Johann Peter Falck (38). Johann Gottlieb Georgi, aki nem volt részlegvezető, de ő készítette el – a terepen végzett megfigyeléseire támaszkodva – Oroszország népeinek első részletes, tudományos leírását (*Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs*, 40), s ő adta ki 1785–86-ban Falck feljegyzéseit németül (Falck betegsége miatt 1774-ben öngyilkos lett, 41).

Az „expedíciók eredményeit Európa tudományos világa is hamar megismerte”, köszönhetően a beszámolók németnyelvűségének, továbbá a francia fordításoknak (49).

A 4. fejezetben (*Az expedíciók eredménye: az útleírások*, 51–88) áttekintést kapunk arról, hogy az expedíció résztvevői milyen beszámolókat, útleírásokat tettek közzé.

Pallas *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs* című, több mint 2000 oldalas útleírása három részben látott napvilágot (1771, 1773, 1776; ill. oroszul 1773, 1786, 1788). Pallas számos nyelvből közöl adatokat, főként állat- és növényneveket, az öltözködés és a hitvilág szókincsét. Az 1. kötetben mordvin, tatár, csuvas nyelvi adatok (pl. hónap-

nevek, ruhadarabok neve, a hitvilág szókincse, csuvas imák), de vannak kalmük, kirgiz, cserkesz szavak is. A 2/1. kötet Baskírföld leírása, a könyv végén a vogulokról ír, de csak egyetlen nyelvi adatot, egy vogul hangszer nevét közli. A 2/2. kötetben Omszk, Barnaul, Abakan térségének leírását hozza, nyelvi adatok nélkül. A 3/1. kötetben közreadja Zujev feljegyzéseit, ebben az osztjakok és a szamojédok részletes leírását, néhány osztják és szamojéd szót (halnevek, a hitvilág szókincsből egy-két szó, állatnevek), ill. egy 53 szóból álló táblázatot osztják, vogul és mordvin adatokkal. 1772-ben Abakan vidékén gyűjtöttek. A Szaján hegységben kojbalokkal (eltörökösödött déli szamojéd nép) találkoztak, aminek eredménye egy 52 déli szamojéd – kojbál, mator, karagasz – szóból álló szószedet (22 számnév, természeti képződmények, testrészek). A 3/2. kötetben olvasható a votjákok és a cseremiszek ismertetése, valamint a kötet végén, mellékletben 59 állat és 79 növény leírása – némelyiknek a nevét megadja más nyelveken is (pl. öt szamojéd és négy osztják név). Pallas állást foglal a nyelv-rokonság kérdésében is. Megállapítja, hogy a vogul nyelvnek sok közös vonása van a finnel; az obi osztjakok nyelve legszorosabban a vogullal rokon; a távolabbi finn nyelvjárások közül a mordvin hasonlít legjobban az osztjákhoz: „Az obi osztjakok nyelve, mint már másoktól tudjuk, rokona a finn[ségi] vagy csúd nyelveknek, és legszorosabban a vogulnak. [...] A távolabbi finn nyelvjárások közül egyik sem hasonlít jobban az osztjákhoz, mint a mordvin” (54)² – ez utóbbi egy zseniális meglátás, magam is azt vallom, hogy az obi-ugor nyelvek (a szamojéddal együtt) a mordvinnal sok hasonlóságot mutatnak, bár ezt a feltevésemet a hagyományos finn-ugor nyelvészet képviselői hevesen támadták.

Pallas a *Reise...* első részében ír a mordvinokról, főként a moksákról (szokások, viseletek, hitviláguk, gyógyfüvek – megadva mordvin nevüket is). Összesen 34 mordvin szót jegyzett le, köztük három személynevet. A *Reise* 3/1: 57–58. oldalán a többnyelvű szószedetben az osztják és vogul adatok mellett 49 mordvin szó is van: 20 számnév, térszinformák, természeti képződmények (szél, felhő, hó, nap, hold, tűz, víz, folyó, tó, föld, hegy, kő, vas), néhány testrésznév (szem, fül, ajak, nyelv) és állatnév (hal, kutya, farkas, medve). Pallas összesen 83 mordvin szót adott közre.

² „Die Sprache der Obischen Ostjaken ist, wie man schon aus andern weiß, mit den finnischen oder tschudischen Sprachen, und am allernächsten mit der vogulischen verwandt [...] Unter den entferntern finnischen Mundarten hat keine mit der Ostjakischen mehr ähnliches, als das morduanische” (3/1: 56).

A *Reise 3/2.* kötetében (481–483) röviden ír a cseremiszekről, de csak kevés nyelvi anyagot közöl (a népnevet [*mari*], istennevet, két ünnep nevét és a szent liget, a *keremet* nevét).

Ugyancsak a *Reise 3/2.* kötetében (475–480) ír a votjákokról. Nyelvi anyagot is közöl: egy ruhadarab nevét, négy istennevet, négy ünnepnevet, a sámán és segítője nevét, a *keremet* szót, továbbá két közszót (fenyőfa, bölcs), összesen 20 votják nyelvi adatot, 22 lexémát.

Lepjohin naplója négy kötetben jelent meg 1771 és 1805 között (az utolsó már halála után). Ebben részletes információt adott a mordvinokról, csuvasokról, tatárokról, tudósított a zürjénekről és a vogulokról is. Közel három tucat mordvin szót és három pogány varázsigét közöl. A harmadik kötet elején a vogulokkal foglalkozik, szóanyag nélkül. 1771 nyarán Perm-járföldre érkezik. Bemutatja az őslakosságot, információt ad nyelvükről, közöl egy 50 szavas orosz–permják szójegyzéket: isten, ördög; rokonságnevek (apa, anya, fiú, lány, nővér, báty); állatnevek (ló, tehén, juh, disznó, bika, tyúk, kutya, macska, hal); néhány testrésznév (fej, szakáll, orr, nyelv, száj); ruhafélék (ing, kabát); bútordarabok (asztal, lóca). A legtöbb információt a zürjénekről adja. 1771-ben az egyik faluban (Podkiberszkoje) talált egy cirill betűkkel írt, 600 szavas ózürjén liturgikus szöveget, amelyet az útleírás 3. kötetében tett közzé – ebben szerepel egy Miatyánk-fordítás is. Végül közöl egy 262 tételes orosz–zürjén szójegyzéket; benne szavak, kifejezések, mondatok; változatos témák: vallási szókincs, állat- és testrésznevek, evőeszközök, 44 számnév. A szószedet egyfajta társalgási szótárként is funkcionált.³ A 4. kötetben Ozereckovszkij beszámolójában leírás olvasható a szamojédokról, s szerepel benne néhány nyenyec szó, férfi- és női nevek.

Az útinapló első kötetében mutatja be a mordvinokat. Ő az első kutató, aki említést tesz a karatájokról, akik eltatárosodott moksák. Anyagában 52 lexéma fordul elő (ebből három személynév), javarészt moksa nyelvterületről.

Falck útibeszámolója a *Beyträge zur topographischen Kenntniß des Rußischen Reichs*, amelyet Georgi rendezett sajtó alá. Az első kötetben bemutatja a kazanyi járás flóráját és faunáját: 24 növény-, 12 állatnév; ezek németül és oroszul, s ezen kívül általában a növények és állatok cseremisiz, csuvasiz, mordviniz, tatáriz, votjáz, esetenként örményiz, grúziz, kalmükiz és cserkesz elnevezését is megadja. Több helyütt közöl mordviniz, cseremisiz, votjáziz, voguliz és osztjáziz neveket is. A 3. kötet második felében

³ Lepjohin zürjén (komi) anyagát (a szöveget és a szótárt) Vasziliij Litkin 1952-ben publikálta, kísérelő tanulmánnyal és kommentárokkal, *Древнепермский язык* (АН СССР, Москва) c. könyvében (51–74, 148–161).

33 nép leírása kapott helyet, köztük a cseremiszek, mordvinok, votjákok, vogulok, zürjének, osztjákok (a végén a négy nyelvű szójegyzékkel) és csuvasok. Nyelvi adatai: osztják hónapnevek, továbbá egy szószedet 201 finn, 67 cseremis, 86 votják, 107 osztják szóval és kifejezéssel (számnevek, névmások, természeti jelenségek, növény- és állatnevek).

A mordvinok bemutatásában (az útleírás 1. kötetében) 20 mordvin szó fordul elő (14 növény-, 6 állatnév), a 2. kötetben 18 mordvin növénynév, a 3. kötetben 17 mordvin állatnév.

A 2. kötetben a cseremiszeket (is) bemutatja: az 1288 növénynév között 38 cseremis is van, mint ahogy a 3. kötet első felében a 412 állat leírása 43 cseremis adatot is tartalmaz. A már említett szószedetben 67 cseremis szó/kifejezés, főként számnevek, névmások, természeti jelenségek, növény- és állatnevek találhatók.

Nem ez az első és egyetlen eset, amikor eltér a német és az orosz változat – ez utóbbi a rövidebb; ebben a cseremis adatok közül mindössze 8-8 növény- és állatnév szerepel.

Mindhárom kötetben esik szó a votjácokról: az 1. kötetben 21 votják szót közöl⁴ (hét állat- és 14 növénynév), a 2. kötetben 48 votják növénynév, a 3/1. kötetben 59 votják állatnév található.

Georgi *Bemerkungen einer Reise im Rußischen Reich* és *Beschreibung aller Nationen des Rußischen Reichs* c. útibeszámolójának 1. részében (*Erste Ausgabe: Nationen vom Finnischen Stamme*, 1–84) szerepelnek a lappok, finnek, észtek, lívek, izsórok, cseremiszek, mordvinok, votjákok, vogulok és osztjákok, röviden a komik és a permjácok, valamint a finnugornak tartott lettek és csuvasok.

A 3. részben (*Dritte Ausgabe: Samojedische, Mandsurische und ostlichste Sibirische Nationen*, 272–396) esik szó – hogy csak az uralisztika szempontjából érdekes népeket említsem – a kojbalokról, matorokról, kamasszokról és karagaszokról. Georgi összesen 80 nép etnográfiai leírását adja – azonos szerkezetben: a nép elnevezése (külső és belső név), lakóterület egykor és most, eredet, külső jegyek, nyelv, gazdasági tevékenység, lakáskörülmények, ruházat, erkölcs, étkezés, népszokások, vallás, hiedelmek. Részletesen ír a lappokról, cseremiszekekről, votjácokról és az obi-ugorokról, röviden az izsórokról is. Érdekesek a nyelvrokonságra vonatkozó megfigyelései is: feltételezi a magyarok és az obi-ugorok rokonságát. Az osztjácokról megállapítja, hogy a vogulhoz áll a legközelebb, de erősen keveredik a samojéddal.

---

⁴ Az orosz változatban összesen 19-et.

Georgi nyelvi anyagát illetően – csak a finnugorokra kitérve – mind az első, mind a második kötetben találni finnugor adatokat: vogul, cseremisiz, mordvin szavak (a 2. kötetben), lapp istenek megnevezései, köszönések, állatnevek, finnül az isten és az ördög neve, egy ünnepnap, egy-két közszó, cseremisiz istennevek, ünnepek megnevezése, öltözködés, hangszerrek; apa, anya, férj, feleség, néhány férfi- és női név, mordvin istenek és szellemek nevei, ruhadarabok, ékszerek; egy esküvői mondóka, 4-4 férfi- és női név, votják hónap- és napnevek, köszönések, néhány ruhadarab, férfi- és női név; gazdagon a pogány hitvilág szókincse (istenek, szellemek, áldozati helyek, régi ünnepek megnevezései), a vogul főisten, Tórem neve, ünnepek megnevezése, végül osztják istennevek, apa, anya, pogány nevek.

A mordvinok bemutatásakor felsorolja pogány isteneiket és ünnepeiket, szól a hitvilág főbb jellegzetességeiről. Közöl 25 mordvin közszót és 8 tulajdonnevet, köztük 10 istennevet, továbbá 8 szót az öltözködés témaköréből, valamint egy rövid esküvői mondókát.

A cseremiszekkel kapcsolatban említ 39 közszót (többnyire isten- és ünnepeket) és hét tulajdonnevet.

A votjákok kapcsán szól isteneikről, szellemeikről, ünnepeikről, áldozataikról – közölve ezek votják nevét is. Anyagában összesen 85 votják közszó és kilenc tulajdonnév szerepel. A legnagyobb csoportot a hitvilág szókincse teszi ki (közel két tucat lexéma), a további adatok megoszlanak a hat ünnepnév, két napnév, három hónapnév, néhány ruhadarab és hangszer neve, pár állatnév, néhány üdvözlő formula, jókívánások, átkok, szitkozódások között.

Ricskov kevés nyelvi anyagot közöl, csupán néhány votják és cseremisiz szót. A mordvinokról írva nyelvi adatot nem közöl. Az útleírás első kötetében három helyen szól a baskíriai cseremiszekről. Bemutatja hitvilágukat, felsorolja a főbb istenek nevét, lejegyzett egy rövid imaszöveget. A leírásban 17 istennév (ez 21 közszó), valamint két rövid imarészletben még 12 cseremisiz szó található. A pontatlan lejegyzés miatt nehéz azonosítani a szavakat. A votjákok kapcsán három istennév, három mitológiai fogalom neve, egy rövid imarészletben további három szó és az udmurt népnév olvasható, összesen 12 lexéma.

Az 5. fejezet (*Az útleírások nyelvi anyaga (mordvin, cseremisiz és votják adatok)*, 89–301) érthető módon a legterjedelmesebb része a könyvnek.

A szerző az adatokat az útleírások eredeti nyelve alapján mutatja be, így Pallas, Falck és Georgi nyelvi anyagát a német, Lepjohin és Ricskov adatait az orosz nyelvű munkákból közli, de megadja az orosz, ill. német nyelvű fordítás adatait is. Felsorolja azokat a régebbi és újabb mordvin,

cseremiszi és votják szótárakat, amelyek segítségével pontosíthatta az útleírások nyelvi adatait (89–91).

A lejegyzett szókincs java részét öt csoportra osztva közli: hiedelemvilág, ünnepek, öltözködés, növények, állatok. A mitológiai szókincs, az ünnepek és az öltözködés leírásakor megadja a szöveggörnyezetet is. A szavak hatodik csoportjába a szójegyzékek heterogén szókincse került, a hetedik csoportot a népvégek alkotják. A nyolcadik csoportba a fentebbi kategóriákban nem besorolható szavak kerültek (pl. hangszernevek, köszönések). A kilencedik csoportba került a több mint két tucat pogány személynév.

Az expedicionisták a nyelvi adatokat többnyire hallás után jegyezték le, s a lejegyzési pontatlanságok miatt több szó azonosítása nehézségekbe ütközött. A szavak egy része ma már nem létezik, vagy csak bizonyos nyelvjárásokban fordul elő. A három Volga-vidéki finnugor nyelv szóanyagában számos volgai török eredetű szó van (főleg mitológiai elemek, növény- és állatnevek) – gyakran ugyanazok a lexémák, ami a 9–16. századi egységes nyelvi area meglétét bizonyítja.

A hiedelemvilág szókincsét tárgyaló fejezetben – mordvin, cseremiszi, votják sorrendben – bemutatja a három nép isteneit, szellemeit, az áldozati helyeket, az áldozó papokat, közli és elemzi az esetlegesen felgyűjtött imákat. A szavak elemzése során megadja azok mai alakjait is, s etimológiai megjegyzéseket fűz hozzájuk.

Hasonlóképpen jár el az ünnepek, napok, hónapok elnevezését illetően is. A napok elnevezésének bemutatásakor hívja fel a figyelmet – a votjákok esetében – a vallásváltásra, ti. előbb – mohamedán hatásra – a péntek volt a pihenőnap, majd a kereszténység felvételével ez áttevődött vasárnapra.

A flóra és a fauna szókincse esetében sokszor nehézségekbe ütközött a növény- és állatnevek azonosítása, mert pl. a Falck által megadott latin nevek nem minden esetben egyeznek meg a szótári jelentésekkel; ezért Maticsák megadja a magyar megfelelőket is.

Az útleírásokhoz több esetben csatoltak szójegyzékeket (257–284). Ezek bemutatása és elemzése előtt a szerző áttekinti az expedíciót megelőzően mások által készített szójegyzékeket. Az expedicionisták anyagában hét szójegyzék található: Pallas német–osztják–vogul–mordvin szójegyzéke (53 címszóval); Pallas német–szamojéd (tkp. nyenyec)–kojbál–mator–karagasz szójegyzéke (52 címszó); Lepjohin orosz–permják szójegyzéke (50 címszó); Lepjohin orosz–zürjén szójegyzéke (262 címszó); Falck finn–cseremiszi–votják–osztják szójegyzéke (203 címszó). Maticsák ezek közül értelemszerűen Pallas és Falck Volga-vidéki gyűjtését mutatja be részletesen.

Pallas mordvin szójegyzékének egy részét egy fiatal gimnazista, Zujev gyűjtötte, aki tagja volt az expedíciónak. A szójegyzékben 48 szó található.⁵ Ebből húsz számnév, továbbá térszínformák, természeti képződmények, néhány testrésznév és állatnév. A szavak az alapszókinces elemei, amelyek az erzában és a moksában azonosak, így nem lehet eldönteni, melyik dialektusból származnak. A lejegyzés jónak mondható, csak két helyen van betűtévészítés, viszont a cirill átírás sokszor hibás. Pallas ismerhette Müller szójegyzékét, mert számos szó lejegyzése teljesen azonos (míg más forrásokban ez eltérő).

Falck cseremisiz szójegyzéke 203 német címszót tartalmaz. A finn rész két adat híján teljes, ezt Georgi csatolta az anyaghoz. A szójegyzékben 67 cseremisiz, 86 votják, 107 osztják szó található. A cseremisiz anyagban állatnevek, természeti jelenségek, képződmények; embert jelölő szavak, időviszonyt kifejező szavak, a négy évszak nevei, ételnevek, anyagnevek szerepelnek, de pl. nincsenek számnévek, testrésznevek. A lejegyzés során elkövetett betűtévészítéseket Maticsák javította.

Falck votják szójegyzékében ötletszerűen felgyűjtött 86 szó található (számnévek 1-től 12-ig, állatnevek, kilenc testrésznév, nyolc rokonságnév, étel- és anyagnevek, időviszonyt kifejező szavak, színnevek, névmások, természeti képződmények; ezen kívül az isten, menny; ház, kemence; falu, város; sapka; eszik, iszik, utazik, hall szavak – s ez utóbbiak ragozott alakjai. Sok a téves, bizonytalan lejegyzés.

Az *Ortográfiai kérdések* c. fejezetben (303–328) nyelvenként és forrásonként végigveszi a hangok lejegyzését. Ezt követik a *Nyelvjárási megjegyzések* (329–339). Itt nyelvenként és forrásonként mutatja be a szavak nyelvjárási hovatartozását.

Az *Utószó*-ban (341–342) röviden összefoglalja, mely területeket járták be az expedicionisták, a gyűjtésekben hány mordvin, cseremisiz és votják szó található, s méltatja az expedicionisták hatalmas teljesítményét (ld. a recenzió elején idézett méltatást). A kötetet az *Irodalom* (343–359) és a *Szómutató* (361–371) zárja.

Ahogy ismertetésem elején már említettem, Maticsák Sándornak ez a könyve is jelentős gazdagítása tudományterületünknek. A minél szélesebb körű ismertté tétel érdekében mielőbb szükség volna angol vagy német nyelvű kiadására is.

PUSZTAY JÁNOS
ELTE BTK Finnugor Tanszék

⁵ A 22. elem tévesen került ide: 'Teufel' – *kul*, ez obi-ugor szó; a vogulban és az osztjákban is felveszi Pallas.

Gregor Ferenc: A szlovák nyelv magyar elemei.

Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Zoltán András.
Kairosz Kiadó, Budapest, 2023. 953 l.

Habent sua fata libelli – tartja a mondás, amely a szóban forgó könyvre is teljes mértékben igaz. Az Akadémiai Könyvkiadónak 1998 végén leadott művet szerzője 2001-ben visszakérte, miután nem volt remény a közlésére. A kéziratot Udvari István, a Nyíregyházi Főiskola professzora akarta megjelentetni, korai halála azonban megakadályozta benne. A könyv kiadásának nehéz feladatát félállású utódja, Zoltán András budapesti egyetemi tanár örökölte meg. Neki, valamint szorgos munkatársainak és segítőinek köszönhető, hogy a posztumusz mű végre megjelenhetett (7–10).

Az impozáns méretű, 953 oldal terjedelmű könyv Gregor több évtizedes kutatómunkájának betetőzése. A szerkesztői előszón és a szerző bevezetésén kívül öt, eltérő terjedelmű fejezetből áll. Felhasznált irodalomjegyzéke közel 30 oldalt tesz ki, és a kötetet nagyon részletes szómutató zárja. Figyelembe véve, hogy a posztumusz könyv 26 év késéssel jelent meg, és hogy a szerzőnek nem állt módjában művének egyes részeit aktualizálni, Gregor egyes megállapításaihoz fűzött észrevételeim megfogalmazására nem az elmarasztalás, hanem a kiegészítés szándéka ösztönzött.

A *Bevezetés* c. fejezetben (43–44) a szerző megjegyzi, hogy a szlovák szókincs magyar elemeinek átfogó elemzése [addig] még nem készült el. Munkáját nehezítette, hogy a teljes szlovák nyelvtörténeti szótárnak csak néhány kötete jelent meg, és nem állt rendelkezésére sem szlovák etimológiai szótár, sem teljes szlovák nyelvjárási szótár. Korpuszát főként magyarországi levéltárakban és könyvtárakban őrzött kéziratok, szövegkiadások, egyéb publikációk, illetve szépirodalmi művek alkotják (43–44).

A *Történelmi körülmények* c. fejezet (45–54) a magyar–szláv nyelvi érintkezések történelmi keretét vázolja föl röviden. A honfoglalást követően a magyarság a Kárpát-medencében a „szlávokkal – természetesen a szlovákokkal is – érintkezve” (45) számos szót vett át. A kezdeti szláv–magyar kölcsönös nyelvi hatás után a 13. századdal kezdődően a magyar nyelvnek a szlovákra gyakorolt hatása felerősödött. Ez különböző időszakokban és különböző vidékeken eltérő módon érvényesült. Gregor a szlovák nyelvterület magyar eredetű szókincsét a következő fogalomkörökbe sorolja: 1. család, háztartás, ruházkodás, állattenyésztés; 2. államszervezet, jog, gazdaság; 3. katonaság, hadi élet; 4. kézművesség; 5. egyéb fogalomkörök: egyházi élet, közlekedés, kereskedelem, pénzügy, társadalmi élet, természeti jelenségek.

Gregor cáfolja azt a szlovák véleményt, miszerint a magyar jövevényszavak főleg a 18. század végén kezdődő erőszakos magyarosítás következtében kerültek átvételre, ugyanis már addigra is mintegy 950 magyar szókölcsönzés mutatható ki. Az időközben a nyelvhasználatból kiveszett szavakat és a különböző nyelvjárásokban honos kifejezéseket figyelembe véve a hungarizmusok száma jóval meghaladja a kétezret, többségük a nyelvjárásokban vagy a tájnyelvben él (47). A szlovák irodalmi nyelvben a magyar jövevényszavak száma több mint 400. Ennek magyarázata az, hogy a szlovákok egészen a 19. század közepéig irodalmi nyelvként a csehét használták (54).

A szerző összegyűjtött nyelvi anyagát alaposan megrostálta. Korpuszába felvette a hapax legomenonokat is, de általában kizárta a magyarországi, romániai és volt jugoszláviai szlovák nyelvszigetek nyelvében előforduló hungarizmusokat, továbbá a feltételezhetően alkalmi szóelőfordulásokat (47–49). A fejezet végén felsorolja az indokolatlanul magyar eredetűnek tartott szavakat, amelyek egymástól független átvételek lehetnek egy azonos forrásnyelvből, pl. a németből, latinból vagy törökből, ill. közöttük olyan nemzetközi szavak is lehetnek, amelyek közvetlen átadó nyelve nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg (49–54). Véleményem szerint megkérdőjelezhető, hogy a *bakšiš*, *harač*, *harambaša*, *kaftan* szavak miért ebben a csoportban szerepelnek, ui. magyarból való átvételek is lehetnek. Velük szemben Gregor magyar eredetűnek tekinti pl. a *beg/bíg*, *handžár*, *janičiar/jančiar* stb. szavakat, amelyek a magyarban közvetlen átvételek vagy a törökből, vagy a szerbhórvátból. A TESz. szerint a magyar *harács* szerbhórvát eredetű, vagy közvetlen átvétel a törökből, a *harambasa* átvétel a szerbhórvátból, a *baksis* és a *kaftán* pedig közvetlenül a törökből származik. Gregor sajnos nem indokolja meg, hogy a fentebb idézett szavakat miért nem tartja magyar eredetűnek a szlovákban.

A *Hangtani jelenségek* c. fejezetben (56–70) Gregor nagy részletességgel írja le a magyar szavaknak a szlovák nyelvjárások fonetikai és morfológiai rendszerébe való beilleszkedését. Számos esetben a szavak átvételének a korát is meg tudja határozni, pl. a *janičiar*, *šiator* típusú szavak (57), vagy a szókezdő *ch*-t (pl. *chotár*), ill. *h*-t (pl. *hab*) tartalmazó szavak esetében (64).

A negyedik fejezet – *Alaktani, szóképzési, jelentéstani jelenségek* – három, egymással lazán egybefonódó témát dolgoz fel, amelyeket csak a szó (amelynek alaktani és szemantikai jegyei vannak) fog össze.

Az alaktani rész (71–83) a magyar szavaknak a szlovák morfológiai rendszerbe való beilleszkedését mutatja be részletesen. A magyar jövevényszóknak a szlovák nyelvbe bekerült alakjával kapcsolatban Gregor

nagyon fontos jelenségre hívja fel a figyelmet, ugyanakkor szokatlan megállapítást tesz. „Sajátos típusa a magyar eredetű jövevényszavaknak a függő esetek szing. nom.-ként történő felhasználása. Egy részük ugyan megmaradt az aktuális [alkalmi?] kölcsönzés síkján, pl. *helpénzt, kantorpénzt, köszönőpoharirt, kurafiat* stb., más részük azonban élő eleme lett a szlovák szókincs valamelyik rétegének. A szlovákban szing. nom.-ként meghonosodott kifejezés a magyarban lehetett a) szing. akk. *kanapét, kapcát, kristušát, lašút, palcát* stb.; b) szing. gen.: *bukra, fara, fodra, sára, sirma, šarka, talpa* stb.; c) valamilyen határozói eset: *guňoba, hazba, kapura, šánfon* stb.; d) plur. nom.: *hajduk, katonák, mentiek* stb.; e) egyéb eset: *darvai > darvaj, lipicai > lipicaj* stb.” (71).

Az *aktuális* kölcsönzésre hozott példák a könyv szótári részében nem fordulnak elő. Valószínű, hogy Gregor az *alkalmi* melléknév helyett véletlenül az *aktuális*-t használja. A hagyományos magyar gyakorlattól eltérően (alanyeset, tárgy eset, határozói esetek) a szerző a magyar szavak eseteit a latin nyelvtani paradigma alapján nevezi meg, kivéve a c) és e) pontot. Utóbbiban megelégszik a „valamilyen határozói eset” besorolással. Az e) pont *eset* elnevezése félreértésre ad okot. Feltehetően nem nyelvtani eset jelentésben, hanem ’példa’ jelentésüként kell értelmezni. Kizárható ugyanis, hogy Gregornak ne tűnt volna fel, hogy a *lipicai* egyes számú alanyesetű főnév. A *darvai* szóról – a szótári részből hiányzik – egyéb adatok híján nem lehet megállapítani, hogy milyen alak. Nagyobb nehézséget a b) jelű csoportba tartozó főnevek alakjának meghatározása okoz. A felsorolt szavak a birtokos szerkezetek második tagjaként fordulnak elő, de nem genitívusi alakok. A magyar nyelvtanok nem említik a birtokos esetet, így a genitívusi ragot sem. A Gregor által említett alakok birtokszók, amelyeken a birtokos személyjel a birtokos számát és személyét, ill. a birtok számát jelöli.

A magyar szavak morfológiai beilleszkedését a szerző részletesen írja le, és megmagyarázza, hogy milyen okból és hogyan hárultak el a magyar szövégek jelentette akadályok a beilleszkedés során.

A magyar jövevényszavak szóvégi magánhangzóinak kezelése kihívást jelent a szláv nyelveken beszélőknek, mert ezek a magánhangzók [a, o, u, e, i] (most nem is beszélve a sok átvevő nyelvben hiányzó /b, e:, i:, o:, ø, u:, y, y:/ fonémákról) valamilyen esetvégződésnek felelnek meg az átvevő nyelvekben, amiből az is következik, hogy ezeket a magánhangzókat valamilyen módon ki kell küszöbölni. Ez végződés- vagy képzőcserével, magánhangzó elhagyásával, mássalhangzó hozzáadásával valósult meg (36–45. pont).

A magyar nyelvben számos olyan melléknév található, amelyekből szó-fajváltással főnév keletkezett úgy, hogy az eredeti melléknév is használatban maradt. Közülük sok magánhangzóra végződik. Ezek a melléknevek úgy illeszkedtek be a szlovák nyelvi rendszerbe, hogy melléknévi képzőt kaptak, pl. *bamba* → *bambavý*, *pisze* → *pisavý* stb. (36. pont). Érdekes, hogy főnévi párjuk beilleszkedését Gregor nem itt, hanem a hangtani jelenségek között tárgyalja, megjegyezve, hogy változatlan formában vették át őket (10.5. pont).

A mássalhangzóra végződő szavak kevesebb problémát jelentettek: részben megmaradtak, részben magánhangzó hozzáadására, illetve végződés-cserére került sor (47.1–47.8. pont).

Érdeemes egy nagyon fontos jelenséget megemlíteni. A szlovákba nagy számban kerültek be *-ás* és *-os* végződésű magyar szavak, pl. *árendás* → *árendáš*, *sípos* → *šipoš* stb., Gregor mutatóba harmincegyet sorol fel közülük. A szlovák beszélők ezekből a szavakból elvonták a szóvéget, és *-áš*, *-oš* képzőként szlovák szavak képzésére kezdték őket használni, pl. *bubnáš*, *gambáš*, *pleváš* stb. Véleményem szerint az elvonásnak kedvezett a szlovák–magyar kétnyelvűség is. Az új képzőkkel már beilleszkedett magyar jövevényszavak szóvégi morfémaikat is helyettesítették. Ez a jelenség, illetve az új képzőkkel eredeti szlovák szavakból új származékszavak képzése már a szlovák szó- és nyelvtörténet részét képezi (48.1–48.6. pont).

Gregor felhívja a figyelmet a tükörfordításokra is. A tükörszavak és *-jelentések* rendszerének, tipologizálásának a német szlavisztikához hasonló szintű kidolgozására idehaza nem került sor. A tükörszavak három típusát szokás a magyar szakirodalomban formai alapon megkülönböztetni. *Tükörfordítás* esetén az idegen nyelvi mintára alkotott összetett szó elemei már léteznek az átvevő nyelvben. A *részfordítás* azt jelenti, hogy az átvevő nyelvben az egyik elem az átvevő nyelvből származik, a másik pedig az idegen nyelv szava. *Képzéses/egyszerű tükörszó* esetében az idegen nyelvi minta képzett szó, és ilyen szerkezetű az átvevő nyelv is. *Tükörjelentésről* akkor beszélünk, amikor az idegen nyelvi szó egy jelentése átívődik az átvevő nyelv adott szavára. Vélhetően ezért (is) Gregor nem az említett szempontok szerint csoportosítja anyagát, hanem a magyar kifejezések szerkezetéből indul ki, és a következő típusokat sorolja föl, amelyek a szlovák kifejezések mintájául szolgáltak: egytagú magyar kifejezések, összetett szavak; jelzős összetételek, ill. szerkezetek; igékhez kötődő állandó kapcsolatok, szerkezetek; szólások, szóláshasonlatok (59–60. pont). Gregor olyan magyar hatásra létrejött szerkezeteket is számba vesz (az ige-kötőként használt határozószók alkalmazása, az értelmező és értelmezett

szó, ill. a vezetéknev + keresztnév sorrendje), amelyek véleményem szerint szintén a tükörjelenségek közé sorolhatók.

Az utolsó fejezet a *Szótári rész* címet viseli (85–877). Ez a könyv legfontosabb, egyben legterjedelmesebb, nagyon gazdagon adatolt része. A szócikkek felépítése a következő sorrendet követi: a címszó és alakváltozatai, az első adat (nem minden esetben), a szójelentés (hol csak magyarul, hol csak németül); a címszók és alakváltozataiknak szövegpéldákban való idézése; a származékok jelentésükkel együtt, ill. szövegpéldákban való idézése (nem minden esetben). Ezután a magyar szó etimológiai magyarázata következik, kiegészülve jelentésének és első adatának közlésével; ezt követi azoknak a munkáknak felsorakoztatása, amelyek a szlovák szó etimójának a magyart tartják; végül annak felsorolása, hogy a magyar szót mely szomszédos nyelvek vették még át. Számos esetben a szerző az illető magyar szó beilleszkedésének főbb jellemzőit is leírja. A címszavak között sok magyarból átvett személynév is helyett kapott, pl. *Jad'ud*/*Jadud* < *Egyed*, *Jakab* < ua., *Láslov/Láslav/Láclav* < *László* stb.

A szócikkek gazdag anyaga sok esetben egyéb információkat is tartalmaz. Például a szlovák szavakból olyan magyar etimon állapítható meg, amely nincs adatolva a magyarban. Ilyenek a gömöri *čučóka*, amely csak a m. **csucsóka* átvétele lehet, a *kapušbaša*, amely egy m. **kapus basa* alakra mehet vissza, a *lanckopja* 'Art Wurfwaffe, Wurfspieß', amelynek etimója a **lánckopja*. Gregor szerint utóbbi azonos a *lánca* (1558) szóval. Mindkettőben a *lánca* előtag a német *Lanze* átvétele.

Nem egy címszó esetében említi Gregor, hogy tükörszóról van szó, pl. a *marvaň-kamen* (*marvaň* alatt) a m. *márványkő* részfordítása.

A szlovák szó első írásos adata pontosíthatja is magyar etimója első előfordulásának időpontját. Előfordul, hogy egyes átvett szavak a szlovákban korábban adatoltak, mint átadó szavuk a magyar szótörténetben. Ilyen a *landkočiš* 'postakocsis; bérkocsis' (1653 u.), amelynek magyar etimója, a *landkocsis* 1663-ban adatolt először, és egyben a német *Landkutscher* részfordítása. A szótár részletekbe menő elemzése meghaladja a jelen ismertetés kereteit.

Nagy nyeresége a magyarországi szlavisztikának és hungarológiának, valamint a külföldi szlavisztikának is, hogy Gregor Ferenc monográfiája nem lett az enyészeté. Könyvével kiegészültek azok a már meglévő monográfiák és értekezések, amelyek a magyar nyelvnek más szláv nyelvekre gyakorolt hatását dolgozzák fel. Megteremtődött annak is az előfeltétele, hogy a jövőben átfogó szintézis készülhessen el a magyar nyelvnek a szláv nyelvekre gyakorolt kulturális és nyelvi hatásáról.

Judit Baranyiné Kóczy – Katalin Sipőcz (eds):
Embodiment in cross-linguistic studies: The ‘heart’.
Brill, Leiden, 2023. 479 l.

A magyar nyelvben a *szív* lehet aranyból, jégből, kőből és vajból, lángra lobbanhat, vagy éppen össze is törhet, repeshet és meg is lágyulhat. De vajon mi lehet az oka annak, hogy a *szív* ilyen gazdag és változatos módon van jelen a magyarban, és miképpen fordul elő más nyelvekben? Hogyan jeleníti meg a nyelv a különböző testi és kulturális tapasztalásainkat a szívünkkel kapcsolatban? Összefoglalva: hogyan beszélünk szívü(gyei)nkéről?

Többek között ezekre a kérdésekre keresi a választ a hollandiai Brill kiadó *Brill’s Studies in Language, Cognition and Culture* sorozatának 37. köteteként, Baranyiné Kóczy Judit és Sipőcz Katalin szerkesztésében megjelent, a *szív* nyelvészeti értelmezéseit feltáró *Embodiment in cross-linguistic studies: The ‘heart’*. A könyvsorozatban korábban kiadott, a fej (Kraska-Szlenk 2019), a szem (Baş – Kraska-Szlenk 2021) és az arc (Pattillo – Wasniewska 2022) nyelvi megjelenéseit tárgyaló kötetek jól szemléltetik, hogy az emberi test nyelvi reprezentációjának elemzését illetően a nyelvészetnek még számos feladata van.

Az érdeklődés az emberi test nyelvre és gondolkodásra gyakorolt hatása iránt többek között a kognitív nyelvészeti hagyományokban gyökerezik (Kövecses 2010; 2021). A kognitív nyelvészek szerint ugyanis a gondolkodást és a nyelvet nagyban befolyásolja, hogy az emberek szubjektív módon élik meg a testük érintkezését a fizikai és kulturális világgal (Gibbs 2006; Kövecses – Benczes 2010). Az emberi test tapasztalatainak e gondolkodásra és nyelvre gyakorolt hatását a magyar terminológiában *tesztüeltség*-nek nevezzük (Kövecses – Benczes 2010). A testesültséget példázza a magyar *csordultig van a szíve* kifejezés. Ebben az esetben a szívre úgy gondolunk, mint egy tartályra, amely meg tud telni érzelmekkel, amelyekre itt a tartályt megtöltő folyadékokként gondolunk. A szív tartályként való értelmezését az úgynevezett *képi sémák* teszik lehetővé, azaz olyan ismétlődéseken alapuló dinamikus mintázatok, amelyek mintegy vázként szolgálnak tapasztalataink strukturálására (Johnson 1987). A képi sémák „képisége” abból adódik, hogy azokat érzékelésünk során tapasztaljuk meg (ide tartozik a mozgás, hallás, látás stb.), sematikusságuk pedig absztrakt mivoltukra utal (Johnson 1987). Tehát a tartályokkal kapcsolatos testi tapasztalásainkból következik (jelen esetben abból, hogy megtelhetnek), hogy a szívre egy érzelmeket tartalmazó tartályként gondolunk. A képi sémák számos fogalmi metafora alapjául szolgálnak, amelyek segítenek elvont

fogalmakat konkrétabb fogalmakon keresztül értelmezni (Lakoff – Johnson 1980/2013). Az elvontabb fogalmak közé sorolhatók az emberi érzelmek is, mint például a szerelem, amelyet Baranyiné Kóczy Judit példája szerint (84) a tűz fogalmának segítségével írhatunk le olyan kifejezésekben, mint a *lánggra lobban a szíve*. Ebben az esetben a szerelem érzetét a tűzhez hasonlítjuk, míg a *szív* metonímiaként értelmezhető, amely szerint a kifejezésben *szív* áll a szerelmet érző személy helyett.

Bár a szív „hőmérséklete” a fent említett példához hasonlóan több, a kötetben bemutatott nyelv kifejezéseiben előfordul, a kötet szerkesztői szerint a hozzá kapcsolódó jelentések közel sem tekinthetők univerzálisnak (4). Míg a szív melegsége szeretetet és vonzalmat fejezhet ki a manysi (Sipőcz, 325–348) és portugál (Wilkos, 439–452) nyelvekben, a finnben (Bíró – Orava, 108–126) és az udmurtban (Kubitsch, 174–198) boldogságra, a kazahban (Abdramanova, 53–74) hálára és fiatalosságra, a kurdban (Nosrati, 228–242) pedig bizonyosságra utal ugyanezen tulajdonsága. Bár az emberi test univerzálisnak tekinthető, az előbbi felsoroláson keresztül is kiviláglik: ahhoz, hogy jobban megértsük a testünk, jelen esetben pedig a szívünk nyelvi reprezentációját és azt, hogy miképpen támaszkodunk a testi tapasztalásainkra a fogalmi rendszer és a nyelv megkonstruálásban, elengedhetetlen, hogy a vonatkozó szavakat és kifejezéseket kulturális kontextusukba ágyazva értelmezzük (Baranyiné Kóczy 2018; 2021). A jelen kötet fontos lépést tesz annak feltárására, hogy a szívet miképpen írják le egyes nyelvek, és hogyan vesz részt különböző elvont fogalmak, legfőképpen az érzelmek konceptualizálásában az egyes kultúrák esetében az emberi test motorja.

A kötet a szerkesztők által írt részletes és tartalmas bevezetéssel indul, amely a fejezetek bemutatásánál jóval többre vállalkozik: ismerteti a testrészek szókincsének alapvetéseit, szót ejt az elméleti háttérrel és átfogó betekintést nyújt a könyv eredményeiről is (1–50). A bevezetőt követő tizenkilenc fejezet két nagy egységből áll. Az első tizennégy fejezet kognitív és kulturális nyelvészeti szempontból vizsgálja a szív konceptualizálását különböző nyelvekben, míg öt fejezet formális, lexikográfiai megközelítésű. A könyvben helyet kapott az indoeurópai nyelvcsalád öt tagja, az angol, a kurd, a lengyel, a portugál és a szerb; négy uráli nyelv, így a finn, a magyar, a manysi és az udmurt, valamint az ainu és a török. Továbbá a niger-kongói joruba és fulbe mellett a burját, a japán, a kínai, a tunéziai arab és a teposcolulai mixték is szerepel a vizsgált nyelvek között. Tekintettel arra, hogy nem hatékony egy recenzió belül közel azonos részletességgel reflektálni a kötet 19 fejezetére (ezt a szerkesztők megtették a bevezető fejezetben), a továb-

biakban a kötet főbb motívumait tárgyalom, az egyes nyelvekben azonosított hasonlóságok alapján.

A könyv első nagyobb egysége, melyet a kognitív és a kulturális nyelvészet irányai mentén határolnak be a szerzők, gazdag áttekintést nyújt a széles körben tanulmányozott angolon túl olyan, kevesek által beszélt nyelvekről is, mint az uráli manysi Sipőcz Katalin (325–348) fejezetében és a főképp Afrika nyugati részén használt joruba Akin Odeunmi (243–266) írásában. A fejezetek Lakoff és Johnson (1980/2003) kognitív metaforaelméletét és/vagy Sharifian (2011, 2017) kulturális nyelvészeti keretét alkalmazzák a szívhez köthető képi sémák, (kulturális) metaforák és metonimiák tanulmányozására, a pontos módszertani lépések azonban kevésbé explicitek. A fejezetekben tehát a szívvel kapcsolatos kifejezéseknek nem csupán a nyelvi megjelenéseit tárgyalják a szerzők, hanem reflektálnak azok kulturális beágyazottságára is. A szív konceptualizálásának kulturális hátterét demonstrálja például Zouheir Maalej (199–227), aki a saját maga által alkotott „kulturális manipuláció” (*cultural manipulation*) fogalommal magyarázza, hogy az egyes kultúrák hogyan jelenítik meg a kulturális értékeket például a szív méretének, színének, hőmérsékletének ábrázolásán keresztül. A kötet további érdeme, hogy több fejezet figyelmet szentel a spiritualitás és az egyes vallások befolyására. Így például Saule Abdramanova munkájából (53–74) megtudhatjuk, hogy a kazah szívelfogás esetében az ősi közép-ázsiai vallás, a tengrizmus és az iszlám egyik misztikus ága, a szufizmus volt hatással, míg Iwona Kraska-Szlenk írása szerint (148–173) a lengyelben a kereszténység játszott szerepet.

Az egyes fejezetek változatos forrásokon keresztül vizsgálják a szív megjelenéseit a különböző nyelvekben és kultúrákban. Több szerző támaszkodott szótárakra és egyéb kifejezésgyűjteményekre, ugyanakkor – amint azt Baranyiné Kóczy (96) megjegyzi – a lexikográfiai források nem reflektálnak minden előfordulásra, így a szív konceptualizációját jobban megfigyelhetjük, ha a diskurzus szintjén is vizsgálódunk. Ennek megfelelően több tanulmány írója vette alapul a vizsgált nyelv nemzeti szövegtárát, például a lengyel esetében Kraska-Szlenk (148–173). Ezekén túl más forrásokból is merítettek a szerzők, így egyfelől a kötet erőssége, hogy betekintést nyerhetünk a szív megjelenítésébe kurd interjúkon (Nosrati, 228–242), szerb online hírportálokon (Prodanović Stankić, 284–300) és angol nyelvű keresztény dalszövegeken (Pattillo, 267–283) keresztül, ugyanakkor érdemes lett volna jobban kiemelni, hogy az egyes kontextusok mennyire befolyásolhatták a szív különböző konceptualizációit. Ezzel együtt meg kell jegyezni, hogy számos olyan nyelv is megjelenik a kötetben, amelynek

esetében jelentősen korlátozott az írott nyelvi források elérhetősége, így kvantitatívabb jellegű adatok kevésbé produkálhatók.

Az eredményeket illetően fontos kiemelni a szív eltérő „funkcióit” az emberi érzelmeket, személyiséget és racionalitást illetően. Bár a magyar nyelvben a szívre többnyire mint az érzelmi központra gondolhatunk, hiszen olyan kifejezéseink, mint például az *elszorul a szíve* vagy a *könnyít a szívé*n az érzelmi világunkkal kapcsolatosak, Baranyiné Kóczy munkája (97) rávilágít arra, hogy valójában a magyarban a szív az érzések mellett a racionalitásban is szerepet vállal például a *megszívlelni egy tanácsot* kifejezésen keresztül. Emellett – csakúgy, mint Odebummi megállapítása szerint a joruba nyelv esetében – a szív a magyarban is reflektál a moralitásra (például *nyugodt szívvel*, 244) és egyes személyiségjegyekre (például *szívélyes*). Más nyelvekben azonban a szív inkább érzelmi központként funkcionál. Erre a következtetésre jutott például Bíró Bernadett és Anna Orava a finn (108–126), Sipőcz Katalin a manysi (325–348) és Kubitsch Rebeka az udmurt (174–198) nyelvekben.

A szívben megjelenő érzelmeket illetően szintén megfigyelhetők különbségek az egyes nyelvekben, ugyanis míg a nyugati kultúrákban a szeretet és a szerelem jellemzi a szívet, az orosz nyelvben például a szomorúság és a szorongás jellemzőbb a kötet szerint (27). Ugyanakkor más jellegű tulajdonságok is „beleférnek” az emberi szívbe, így például Szeverényi Sándor és Bayarma Khabtagaeva szerint (353–363) a burját nyelvben helyet kap benne a bátorság, míg a portugálban Aleksandra Wilkos eredményei alapján (448) a szív az emlékeink őrzője is.

A szív ezeken felül metaforikus kifejezések forrásaként is megjelenik, s ezekben az esetekben jellemzően egy terület központjára utal, például az ország szívére finnül (Bíró – Orava, 108–126), de más entitások központjaként is fellelhető, például a magyar *erdő szívében* kifejezésben (Baranyiné Kóczy – Sipőcz, 1–50).

A kötet második egységének szerzői változatos, formális megközelítésű kutatásokról számolnak be. Két fejezet a szív fogalmához köthető idiomatikus kifejezésekre fókuszál. Carey Benom (369–391) a japán és angol idiomák vizsgálatán keresztül arra mutat rá, hogy a japán idiomákban kevésbé lehetséges a *shin* és *kokoro* (‘szív’) szavakat más lexémákkal helyettesíteni, mint az angolban. Ezt példázza az angolban a *pour one’s heart out* kifejezés (magyarul *kiönti a szívét*), amelynek esetében a korpuszban a *heart* helyettesíthető a *soul* (‘lélek’), *spirit* (‘lélek, szellem’) és *love* (‘szeretet/szerelem’) szavakkal is. Az idiomákat egy másik szempontól megközelítve Wilkos (439–452) megállapítja, hogy a portugál *coração* és *cor* lexémák idiomatikus előfordulásai hasonló metonimikus mintázatokon alapszanak.

E logika alapján a *lágyszívű* kifejezés esetében a lágyság a szív fizikai hozzáférhetősége, áthatolhatósága helyett áll, amely pedig a szív érzelmi sebezhetősége jeleníti meg.

A kötet egyes fejezetei diakrón szempontokat is figyelembe vesznek, például a Japánban beszélt ainu három különböző lexémát alkalmaz a szív kifejezésére, amelyek közül a *sanpe* nem tekinthető figuratívnak, míg a *kewtum* és a *ram* esetében előfordul figurativitás; az újabb lexémák megjelenése éppen a korábbiak figuratívvá válásával áll összefüggésben a José Andrés Alonso de la Fuente (393–414) által gyűjtött történeti források alapján. Történeti korpuszra támaszkodik Yi Tie és Yongxian Luo (454–479) mixték nyelvet vizsgáló fejezete is, amely szerint a *szív* az emberek belső világának központja, és az érzelmek mellett az akarattal és a megismeréssel kapcsolatos fogalmakhoz is köthető. A kínai lexikográfiai és piktoográfiai elemzések is arra engednek következtetni, hogy a kínaiakban nem pusztán az érzelmek, hanem a megismerés és észlelés vonatkozásában is kulcsfontosságú a szív.

Összességében ez a kötet értékes hozzájárulás a testesültség és a szív figuratív ábrázolásának tanulmányozásához. Ezen túl széles körű betekintést enged a szívvel kapcsolatos emberi érzelmek metaforikus értelmezéséhez is, és teszi mindezt számos nyelven és kultúrán keresztül. A kötet további érdeme, hogy kevesebb beszélővel rendelkező nyelveket is reprezentál, ezáltal képet ad az emberi test értelmezéséről olyan kultúrákban is, amelyek felfogása több ponton eltérhet a nyelvészeti szakirodalomban gyakrabban tárgyalt nyelvek kulturális beágyazottságától.

Irodalom

- Baranyiné Kóczy Judit (2018), A SZEM konceptualizációjáról. Nyelvtudományi Közlemények 114: 7–28. <https://doi.org/10.15776/NyK.2018.114.1>
- Baranyiné Kóczy Judit (2021), A testrésznevek metaforikus kiterjesztésének kulturális varianciája. Magyar Nyelv 117/3: 257–277. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.3.257>
- Baş, Melike – Kraska-Szlenk, Iwona (eds) (2021), Embodiment in cross-linguistic studies: The ‘eye’. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004498594>
- Gibbs, Raymond W. (2005), Embodiment and Cognitive Science. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805844>
- Johnson, Mark (1987), The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason. The University of Chicago Press, Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226177847.001.0001>
- Kövecses Zoltán (2010), A metafora: gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe. Typotex Kiadó, Budapest.

- Kövecses Zoltán (2021), Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés. *Replika* 121–122: 49–61. <https://doi.org/10.32564/121-122.4>
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010), *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630597340>
- Kraska-Szlenk, Iwona (ed.) (2019), *Embodiment in cross-linguistic studies: The ‘head’*. Brill, Leiden.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980/2003), *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago. <https://doi.org/10.1007/s11616-003-0093-6>
- Pattillo, Kelsie – Waśniewska, Małgorzata (2022), *Embodiment in cross-linguistic studies: The ‘face’*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004521971>
- Sharifian, Farzad (2011), *Cultural conceptualisations and language: Theoretical framework and applications*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/clsc.1>
- Sharifian, Farzad (2017), *Cultural linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/clsc.8>

SZABÓ LILLA PETRONELLA
Budapesti Corvinus Egyetem
Marketing- és Kommunikációtudományi Intézet

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068
Számlaszám: HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont,
10032000–01731732–00000000
megrendeles@nytud.hun-ren.hu

Nyelvtudományi Közlemények is published by the HUN-REN Hungarian Research Centre for Linguistics. It can be ordered at the following address:

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068
Bank account number at Magyar Államkincstár
(Hungarian State Treasury):
HU40 1003 2000 0173 1732 0000 0000
megrendeles@nytud.hun-ren.hu

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Printingo Kft.
Felelős vezető: Szőnyi Tibor